

TARTU ÜLIKOOLI

USUTEADUSKOND

KIRIKULOO ÕPPETOOL

ATKO REMMEL

ATEISMI AJALOOST EESTIS

(XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989)

magistritöö

Juhendaja: dr. Riho Altnurme

Tartu 2004

Tänapäeva läbinisti ilmalikustunud inimene peab end ateistiks või tahab olla vähemalt usuliselt ükskõikne. Kuid ta eksib. Ta ei ole veel suutnud hävitada homo religiosus't, kes eksisteerib tema sees. Ta on endast hävitanud ainult christianus'e (kui ta seda kunagi üldse oli). Ta on ikka veel "pagan", seda ise aimamata. See tähendab veel ka muud: ateistlikku ühiskonda ei ole veel tekkinud (minu arvates niisugune ei saagi eksisteerida, kui selline tekiks, siis hävitaks ta iseenda paari põlvkonna vältel tüdimusest ja neurasteeniast või sooritaks kollektiivse enesetapu).

Mircea Eliade

«Paned küll aju sisse, aga ei või kindel olla...»

— Вложишь в голову мозг, а там поди знай...

Sisukord

Sissejuhatus.....	5
Uurimuslik seis	6
Töös ettetulnud probleemidest.....	7
Töö ülesehitus ja Eesti ateismiajaloo periodiseering	10
Ateismi definitsioon.....	12
1. Ateistlik mõttevool enne XX sajandit ja XX sajandi alguses (kuni aastani 1919)	15
1.1 Ateismi kui marksistliku-leninliku maailmavaate alused.....	16
1.2 Ateism ja poliitiline situatsioon Eestis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses.....	18
1.3 Ateistlik võitlus Eesti Tööraha Kommuni päevil.....	26
1.4 Kokkuvõte.....	28
2. Ateism EW ajal (1920–1939)	29
2.1 EKP tegevus.....	29
2.2 Ateismi propageerimine vasakpoolsete vaadetega seltside poolt	36
2.2.1 “Humanitas”.....	36
2.2.2 Töölise Kultuur-Hariduslik Ühing.....	38
2.2.3 Tartu Töölise Esperanto- ja Kultuuriühing.....	39
2.3 Kokkuvõte.....	40
3. Ateismi areng Eestis nõukogude võimu perioodil (1940-1989).....	41
3.1 Religiooniseadustik ja ateistlik võitlus NLs aastatel 1917-1940	41
3.1.1 Seadused	41
3.1.2 Tegevus	42
3.1.3 Perioodi kokkuvõte	43
3.2 Aastad 1940-1941	44
3.2.1 Perioodi kokkuvõte	53
3.3 Aastad 1944–1956	53
3.3.1 Perioodi kokkuvõte	64

3.4 Aastad 1957–64	65
3.4.1 Ateistlik temaatika ajakirjanduses ja kirjanduses	74
3.4.2 Perioodi kokkuvõte	76
3.5 Aastad 1965–89	77
3.5.1 Perioodi kokkuvõte	86
4. Teaduslik ateism – müüt või tegelikkus.....	87
4.1 Religiooni teaduslik uurimine.....	91
4.1.1 Religioonifilosoofia	91
4.1.2 Ateismi- ja religioonisotsioloogia.....	92
4.1.3 Religioonipsühholoogia	93
4.1.4 Religioonilugu.....	93
4.1.4.1 Religioon klassieelses ühiskonnas	94
4.1.4.2 Religioon klassiühiskonnas (budism, kristlus ja islam).....	94
4.2 Religioonikriitika	94
4.3 Ateistliku hariduse ja kasvatuse teooria.....	95
4.4 Ateismi, vabamõtlemise ja humanismi ajalugu	97
4.5 Eesti ateism teadusliku distsipliinina	99
4.6 Teadusliku ateismi kriitika ja järeldused	103
5. Ateistlik kasvatus koolides nõukogude perioodil	106
5.1 Kokkuvõte.....	112
6. Ateism uusususundina ja selle praktilised väljundid – nõukogulikud tavandid ja tähtpäevad	114
6.1 Noorte suvepäevad ehk <i>võsaleer</i>	120
6.2 Matused ja kalmistupühad	123
6.3 Kokkuvõte.....	125
7. Ühingu “Teadus” (PTTLÜ) ateismialane tegevus (1947–1989)	126
7.1 Aastad 1947–1956	127
7.2 Aastad 1957–64	129
7.3 Aastad 1965–1989	135
7.4 Kokkuvõte.....	139
Kokkuvõte ja järeldused	140
Lisad	146
Kasutatud lühendite nimekiri.....	157
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	158
Summary.....	164

Sissejuhatus

Nõukogude ajal võimude kultiveeritud ja igapäevasena loomulikuks peetud materialistlik ilmavaade on nüüdseks minetanud oma ametlikkuse. Religiooni ja usku ei suhtuta (taas vähemalt ametlikus plaanis) mitte enam kui atavismi, vaid kui loomulikku igapäevaeltu tahku, seetõttu hakkab aga kõik eelnenu paratamatult meelest minema. Ehkki ateismi uuriti seestpoolt ka nõukogude ajal, teaduslikuski plaanis, pakub praegune riiklik ja poliitiline situatsioon võimaluse vaadelda seda “fenomeni” hoopis teise nurga alt ja mõnevõrra kriitilisema pilguga, kui omal ajal võimalik oli. Ehk on praegu selleks ka viimane aeg – inimesed, kes olid selle temaga lähedalt seotud, on juba valmis tagasivaateliselt sellest rääkima, samuti on teatava pingutusega kättesaadavad veel teemakohased teosed, millest omal ajal kõik raamatukogud kubisesid – ent mis nüüd aga hakkavad järjest haruldasemaks muutuma. Tuleb tunnistada, et sobiv aeg neid koguda oli umbkaudu 10 aastat tagasi.

Käesoleva töö probleemiasetuse võiks lahti kirjutada nelja punktina:

- 1) uurida ateistlikku tegevust Eestis läbi aegade ja püüda leida ateistliku argumentatsiooni arenguhooni erinevatel perioodidel;
- 2) selgitada välja, kas eksisteeris midagi sellist nagu teaduslik ateism või oli tegu ainult propagandaga, kus ateism oli vahendi rollis ja seeläbi mitte eesmärk iseeneses, n-ö tesaropapistliku võitluse tahk,¹ millega püüti inimesi vabastada kiriku mõju alt ja veenda sotsialistliku maailmavaate õigsuses;
- 3) jälgida eelnevast tulenevat ateismi kultiveerimise kampaanialikkust, kus pärast esialgsete tulemuste saavutamist ja vastavate näitajateni

---

¹ Riigi monopoli vastasteks olid kaks mitteriiklikku ideoloogilist väärtussüsteemi: mõnede vabariikide rahvuslus – ja religioon. (Bercken 1989; 10). Ühest küljest oli tegu inimeste “religiooni mõju alt vabastamisega”, samal ajal kandis see tegevus aga ka kiriku kui rahvuselusele kaasaaitava institutsiooni tõrjumise rolli. Usk oli ohtlik selle poolest, et seadis Jumala riigist ettepoole.

jõudmist ind vaibub ning probleem jääb püsima peamiselt asjaarmastajate ja vastavate riigifunktsionääride tasandile;

- 4) tuua välja ateismi kui (uus)usundi või “sekulaarse religiooni” tunnused ja kirjeldada nende ilmnemist Eesti ühiskonnas.

Uurimuslik seis

Eesti ateismiajaloolised uurimused on pärit nõukogude võimu päevilt ning vihjed varasematele töödele puuduvad. Pärast Eesti taasiseseisvumist on ateismi (või selle eri tahke) põgusalt puudutatud vaid üksikutes töedes ning põhjanevaid töid ei ole. Salo märgib oma raamatu uustruki eessõnas “Rahuldav ülevaade puudub koguni ateistide tegevuse kohta Eestis; seda on piiratud ulatuses (kuni a-ni 1965) käsitletud üksainus autor (Raid). Lääne uurijad on seda puudutanud vaid sporaadiliselt” (Salo 1995; 137). Salo enda teos “Riik ja kirik” (1995, orig. 1974) on kindlasti taasiseseisvumisaja üks olulisemaid teoseid selles vallas, ent käsitleb ateismi suurelt jaolt vaid riikliku repressioonivahendina ega lahka seda sügavuti. Kergelt puudutavad teemat Pille Valgu artikkel “Kiriku ja ristiusu kriitika kooli usuõpetuse üle toimunud vaidlustes 1920. aastate alguse Eestis” ajakirjas Kleio 2.1997; sama autori “Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos” (1997) ning mõned üliõpilaste väiksemahulised uurimistööd.

Nii jäävadki suures osas üle vaid nõukogude võimu päevilt pärinevad Kuulo Vimmsaare ja Lembit Raidi (mitmel puhul teaduslikud) teosed ja artiklid. Raidi monograafia “Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini” (1978) on kindlasti üks olulisemaid töid Eesti ateismiajaloos, ent ulatub ainult 1965. aastani. Sama autori teised teosed ja üksikartiklid käsitlevad nii ateismi ajalugu kui ka religiooni ja ateismi probleeme (religiooni muutumine, uute tavandite päevakorralised küsimused) tänapäeval. Vimmsaare artiklid ja teosed käsitlevad samu probleeme, ent rõhuga sotsioloogilisel tahul.

EW-eelset perioodi ongi käsitletud peamiselt vaid Raid ja Laul, EW-ajast räägivad lisaks Raidile üksikutes kirjutistes ka Saarniit ja Rannik. Et Eesti ateismi olulisimaks perioodiks on nõukogude aeg, mil ilmusid ka ainsad Eesti ateismi ajalugu käsitlevad teosed, on seetõttu töös selleaegsete autorite kirjutisi palju kasutatud ja tsiteeritud.

Välisuurijatest võib nimetada Kimmo Kääriäineni teost “Discussion on scientific atheism as a Soviet science 1960–1985” (1989) ja William van der Berckeni “Ideology and atheism in Soviet Union” (1989), samuti James Throweri “Marxist-Leninist “Scientific Atheism” and the Study of Religion and Atheism in USSR” (1983). Siinkohal olgu mainitud, et viimane autoritest kasutab nimetust “teaduslik ateism” oma raamatus läbivalt jutumärkides. Ateismi luhtumisest on kirjutanud artikli Paul Froese (“Forced secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed”). Kõik need autorid tegelevad aga ateismiga üldiselt ja ainult nõukogude võimu ajastul, mitte konkreetse situatsiooniga Eestis. Nende tööd selgitavad nõukogude ateismi nüansse erinevate lähenemismurkade alt ning neid teoseid on tsiteeritud puhkudel, mil tekkis vajadus avada laiemat tausta või anda teoreetilisi selgitusi.

Välisuurijate töid on teisigi, ent need on pühendunud kas konkreetselt ateismi propagandafunktsiooni uurimisele, mida on käsitletud ka eelmainitud kolmes publikatsioonis, või on nende olemasolu käesoleva töö autorile liig hilja teadaolevaks saanud. Eesti ateismi seisukohalt on need tööd siiski perifeersed ja neis on Eesti kohta mainitud fakte, mida kohalik nõukogudeaegne ateistlik või sellele järgnev kirikulooline kirjandus on esitanud märksa üksikasjalikumalt.

Töös ettetulnud probleemidest

voib esimese asjana mainida tekste analüüsidest tekkinud küsimust, mis toimus tegelikult, mis jääb selle taha, mida tekst välja ei anna. Nõukogude aja retoorika esitab enamasti vaid ideaalpilti, mis eales täiel määral ei realiseerunud (ja etteruttavalt võib mainida – tihti üldse ei realiseerunud), mingil määral saab infot ateismi enesekriitikast, selle interpreteerimise tulemused on aga mõnevõrra spekulatiivsed.

Ateistliku tegevuse tulemuste hindamine on samuti üsna keeruline – praktiliselt võimatu on kindlaks teha, kui palju inimesteni jõudis, sest ateistliku propaganda statistilised väärtused inimeste veendumuste muutumist ei kajasta.

Probleemiks on ka see, et konkreetselt ateismi kohta ei ole tänapäevastes religiooniloo-alastes teostes kuigivõrd midagi öeldud. Enamasti on korratud üldteada fakte või pühendunud kiriklike repressioonide (mida näiteks Salo peabki – ja tuleb tunnustada, omast seisukohast lähtudes õigustatult – nõukogude ateismi põhiolemuseks)

kirjeldamisele, millest johtuvalt on tulnud kasutada just nõukogude ajal välja antud ilmselgelt tendentslikku kirjandust.

Olulisimaks probleemiks võib aga pidada töö jooksul muutunud nägemust ateismist, mis on töö praeguse kuju põhjuseks ja vajaks pikemat lahtiseletamist.

Tööd kirjutama hakates tundis autor endas soovi kirjutada just nimelt Eesti teadusliku ateismi arengu ajalugu. Et aga eelnevad käsitlused praktiliselt puudusid või kirjeldasid ainult ateistliku propaganda arengut, mainides ära vaid “ateistliku argumentatsiooni tõusu”, siis oli pikaajalise uurimise tulemuseks mitu iseseisvalt leiutatud jalgratast, mis välismaiste uurijate tekstide ja kohalike ateistide intervjuude põhjal kinnitust leidsid. Teisalt aga oli selline areng loogiline, sest ainult nii sai võimalikuks küsida nii iseendalt kui informantidelt õigeid küsimusi.

Et orientiirid usaldusväärsete tekstide suunas peaaegu puudusid, tuli hakata kogu materjali ise läbi uurima. Esialgne kirjandusega tutvumine tuvastas ateistliku kirjanduse absurdini ulatuva monotoonsuse. Ka teaduslikus plaanis olid nõukogudeaegsed käsitlused sunnitud lõivu maksma paratamatult kaasnevale ideoloogilisele osale ning kulus pikk aeg, enne kui autor suutis hakata ebaolulise teksti kõrval andmeid nägema ja neid interpreteerima. Neil põhjusil tekkis esialgu veendumus, et “teaduslik ateism” on ainult nõukogudeaegne termin millegi tähistamiseks, millel teadusega mitte midagi pistmist ei ole. Selle seisukoha ekslikkus sai selgeks alles üsna töö kirjutamise lõppjärgus, mistõttu kujuneski iseeneslikult välja hoopis ateismi üldine ajalugu, kus siiski on tehtud lühike ekskurss teadusliku ateismi problemaatikasse ja pisut lahti seletatud ka Eesti ateismi tausta. Erinevalt vähestest nõukogudeaegsetest käsitlustest, mis räägivad peamiselt ideaalpildist, on autor püüdnud käesolevas töös läheneda teemale kriitiliselt ja välja tuua ateismi nii sisulisi kui ka levitamiseiga seotud probleeme. Nii võikski selle magistritöö üheks eesmärgiks pidada probleemiasetuse väljatoomise edasise uurimise tarbeks ning autor loodab, et alus, millelt edasi minnes saaks (nt. arhiivimaterjalide või ajaleheartiklite põhjal) põhjalikumalt asuda ateismi sisuliste probleemide analüüsile, kas perioodide või probleemide kaupa, on piisavalt põhjalik. Edasise uurimise hõlbustamiseks on tööle lisatud nõukogude perioodil ilmunud ateistliku kirjanduse nimestik.

Et kujunes välja ateismiajalooline töö, siis on mõistetav esmapilgul ehmatavalt väheldasena tunduv kasutatud kirjanduse loetelu. Et enamik nõukogude ajal ilmunud

ateistlikke tekste hoolimata suurest trükiarvust ja tihedast ateistlikust selgitustööst ei öeldud mitte midagi uut ja kordasid varem väljaöeldut, siis on püütud kirjanduse valikul rõhuda kvantiteedi asemel kvaliteedile. Asjalikke ateismi ajaloo või filosoofilise ateismi tutvustajaid on Eestis aga üksikuid ja nii ongi mõningate autorite (Vimmsaare, Raid) erinevad kirjutisi üsna tihedalt kasutatud. Enamiku teiste autorite tekstid esinevad peamiselt vaid näidetena ja ajaloolise tausta kirjeldustena. Vulgaarateistlikke seisukohti ei pea mitmest teosest kokku otsima – tegelikult piisaks vaid ühe refereerimisest, mille enam-vähem täpsed koopiad on teised teosed. Läbitöötatud materjalide hulk on tegelikult märgatavalt suurem, püüdes igast neist töösse midagi sisse kirjutada oleks aga mahtu veelgi kasvatanud. Ka välismaiste uurijate (Thrower, Bercken, Kääriäinen) tööd kuuluvad nende hulka, mis kuuluvad nõukogude ateismi uurimuste klassikasse ja millele seda teemat käsitledes alati viidatakse. Äramärgitud, ent otseselt tsiteerimata teoseid ei ole kasutatud kirjanduse nimestikku lisatud.

Vähem on kasutatud tavaartikleid ajalehtedest ja ajakirjadest, mis käsitlevad konkreetset hetkeolukorda – nõukogude-aegsed uurijad on oma analüüsid peamiselt tendentsid juba kokku võtnud, äärmisel juhul võiks artiklitest esile tuua vaid kogu aeg kestnud kriitikat ja ametliku poliitikaga mittesobivaid vulgaarateistlikke seisukohti. Hetkesuundumusi illustreerivad arhiivimaterjalid ja seda märksa kõrgemal tasemel.

Arhiivimaterjalidest on kasutatud usuasjade nõukogu voliniku (ERA, f. R-1989) ja ühingu “Teadus” (ERA, f. R-2048) arhiive. Praktiliselt jäi kasutamata EKP propaganda- ja agitatsiooniosakonna arhiiv (ERAF, f. 1), leevendavaks asjaoluks on aga selle asutuse tihe koostöö ühinguga “Teadus”, mille arhiivi materjalides tulid propagandaosakonna ateismi-puudutavad materjalid tihtipeale ette.

Üheks kõige raskemini käsitletavaks perioodiks olid 70ndad–80ndad aastad, mil ateism oli oma esmatähtsuse minetanud ja seetõttu oli eneseanalüüse vähesel määral. Nii ongi nende aastate ateistliku tegevuse kirjeldus ja üldistused spekulatiivsemad kui teistel perioodidel, õnneks toetavad järeldusi siiski üksikud nõukogudeaegsed käsitlused ja informantidelt saadud teave.

Töö ise on paratamatult tendentslik ja käsitleb hella teemat, hetkeolukord meenutab mõneti 1940ndatel aastatel aset leidnud nii ajaloolisi kui ka kultuurilisi ümberhindamisi. Seoseid põlu alla sattunud teemadega ei taheta tihti meeeldi meenutada

– siinkohal pean lisama oma komplimendid Eesti ateismi *grand old man*'idele Kuulo Vimmsaarele ja Lembit Raidile.

Töö ülesehitus ja Eesti ateismiajaloo periodiseering

Periodiseerimine oli äärmiselt populaarne just nõukogude võimu päevil, mil kohaliku ajaloo ümberhindamine marksistliku metodoloogia järgi pidigi algama ajaloo periodiseerimisega, seejärel aga perioodide kaupa kohaliku ja vene rahva väeramatu sõpruse kohta tõendite leidmisega. Püüdes sellesse lõksu mitte langeda, oleks mingisugunegi ajajaotus siiski oluline. Raid (Raid 1978) on oma periodiseeringu jaotanud poliitiliste sündmuste järgi: 1) XX sajandi algusest 1917. aastani, 2) Eesti Tööraha Kommuuni ja EW aeg 3) NLi aeg (alates 1940. aastast)

Ülejäänud Eesti uurijate periodiseeringud käsitlevad vaid nõukogude okupatsiooni aega alates 1945. aastast. Plaat jaotab nõukogude aja kaheks, sellest esimese perioodi veel omakorda pooleks:

Võrreldes järgnenud ajaga, võib ajavahemikul 1944. aastast kuni 1958. aastani näha eesti kirikute ja koguduste küllaltki edukat vastuseisu veel suhteliselt mannetule ateismikampaaniale. Alates 1950. aastate lõpust kuni 1987. aastani saab aga rääkida pea kõigi suuremate uskkondade liikmeskonna ja tegevuse hääbumisprotsessist. Lisaks kahele suuremale perioodile usuühenduste käekäigus on aastad 1944-58 jagatud järgnevalt veel kahte alaperioodi: 1944-53, mil usuelu ümber korraldati ja enamiku uskkondade liikmeskond vähenes tagakiusamise ning repressioonide tõttu ja 1954-58, mil usuühenduste arvulised näitajad taas ajutiselt tõusid (Plaat 2001; 182-183).

Vello Salo jagab ateistliku võitluse kolmeks (Salo 1995; 136): 1) 1944–56 – ateistlike loengute ja trükiste aastad, 2) 1957–65 – usuvastaste kombetalituste aastad; alates 1965 – sotsioloogiliste uurimuste aastad.

Ateismi levikut – või pigem levitamist – Eestis võiks kirjeldada kõige täpsemalt kampaanialaadsete ettevõtmistena,² seda nii kõrgemal kui madalamal tasandil, mis sellisel kujul paljastab ka oma olemuse – püüde murda teisitimõtlemine ja selle läbi inimesi enda üritusele lähemale tõmmata. Kui eesmärk tundub olevat saavutatud või esialgne jõud raugub, jäetakse kogu sellelaadne aktiivne tegevus sinnapaika ja suundutakse uutesse tegevussfääridesse.

Ateismi kampaanialikkust arvesse võttes otsesest järjepidevusest seega rääkida ei saa. Võib märkida, et iga uus kampaania püüdis ateistliku argumentatsiooni taset muuta üha kvaliteetsemaks – nagu hiljem selgub, tõi küll, ilma suurema eduta, vähemalt mis puudutab selle kvaliteedi jõudmist laiemate massideni. Seega võiks väita, et iga kampaania üritas eelnevast siiski mingil määral diferentseeruda (ehkki nõukogudeaegne retoorika seda eitab, väites et tegu on konkreetse maailmavaate pideva kultiveerimisega). Siinkohal olgu need kampaaniad ära nimetatud:

- 1) Venemaalt suunatud kampaaniad – XX sajandi alguses ja EW alguses
- 2) EKP ja vasakpoolsete vaadetega ühingute (“Humanitas” jt.) tegevus 20ndate aastate alguses ja 20ndate aastate lõpus ning 30ndatel aastatel
- 3) VULi kampaania 1940-41
- 4) Suur ateistlik kampaania 1959–64

Et kõik need kampaaniad on johtunud poliitilisest situatsioonist, mille kirjeldamiseta jääks kogu tekst seosetuks, siis on käesolevas töös lähtutud kõige enam Lembit Raidi periodiseeringust ning töö on jaotatud peatükkideks riiklike muutuste alusel, samas kasutades ära ka hilisemate uurijate tehtud tähelepanekuid nõukogude aega käsitlevate alajaotuste kohta, mida siinkohal just konkreetselt ateismi seisukohast mõnevõrra korrigeeritud on:

- 1) Ateismi levik XX sajandi alguses (kuni EWni)
- 2) Ateismi areng EW ajal
- 3) Ateism nõukogude võimu perioodil
  - 3.1) 1940-1941 – nõukogude võitleva ateismi esmatutvustamine Eestis

---

² Sellega nõustuvad töö autorile antud intervjuudes nii Raid kui Vimmsaare, ka välismaised uurijad on oma töödes seda tahku rõhutanud. Nõukogudeaegne kirjandus püüab seda aga eitada ning sisimas kampaanialikkuse vastu võidelda.

- 3.2) 1945–1956 – vaikne aeg, mil toimus ateismipropaganda peamiselt loengute ja trükiste abil
- 3.3) 1957–64 – aktiivse usuvastase kampaania periood, mille algustähtjaks on esimeste uute tavandite – noortepäevade – esmatutvustamine. Selle ja järgneva jaotuse piirid on mõnevõrra ebaselged ja tinglikud. Ehkki otsused intensiivistada ateistlikku tegevust võeti vastu juba 1954. aastal, algas aktiivne võitlus alles 1959. aastal. Aastad 1954–1958 ongi üleminekuperioodiks, kus eelnevate võitlusmeetodite kõrvale otsiti uusi.
- 3.4) 1965–1989 – ateistliku võitluse stagneerumine ja hääbumine

Neile, peamiselt ajaloolist arengut tutvustavatele peatükkidele on lisatud veel neli: esimene neist käsitleb ateismi teaduslikkuse ja selle struktuuri küsimust, teine tutvustab ateistliku võitluse tendentse koolides, kolmas kirjeldab ateismi kui uususundi praktilisi väljendumisvorme – nõukogulikke tavandeid – ning neljas on pühendatud Eestis peamiselt ateismi levitamisele tegelenud ühingu “Teadus” ateistlikule tegevusele.

Ateismi definitsioon

on äärmiselt problemaatiline teema ning siia võiks tuua lehekülgede kaupa erinevaid definitsioone. Selle juures on aga oluline nüanss, millele juhib tähelepanu Bercken: see, mis oli sõnades kirjas, ei pruukinud üldse tähendada seda, mis tegelikult aset leidis (Bercken 1989; 7). Ühes ollakse üldiselt siiski kindel – sellel, mida nimetatakse ateismiks Lääne ühiskonnas, ei ole suurt tegemist sellega, mis oli esindatud Nõukogude Liidus – lääne ateism on privaatne, nõukogude vaste aga sotsio-poliitiline (Bercken 1989, 122).

Etteruttavalt (seda küsimust käsitletakse pisut põhjalikumalt käesoleva töö peatükis “Teaduslik ateism – müüt või tegelikkus”) võib öelda, et ebamäärasus nii ateismi olemuse kui definitsiooni küsimustes valitses ka nõukogude ateistide endi seas. Kõige lihtsamal moel võib nõukogude ateismi nimetada maailmavaateks, Thrower lisab veel nüansina “marksistlik-leninliku ideoloogia lahutamatu, ent suhteliselt iseseisev osa”. Siiski näiteid erinevatest nõukogude allikatest pärit variantidest:

- Järjekindel materialistlik vaade, mis hülgab usu üleloomulikusse. Uurib religiooni tekkimise ja eksisteerimise põhjusi, religiooni osa ühiskonna elus, religioonist vabanemise teid. Stiihiline ateism tekib inimesel elukogemuste mõjul, teaduslik ateism kui usuvastaste vaadete süsteem tugineb teadusele ja materialistlikule filosoofiale (ENE 1968).
- Teaduslikult põhjendatud jumalaeitamine (Võõrsõnade leksikon 1981)
- Ateism on eelkõige sotsiaalselt tingitud ideoloogiline nähtus (Vimmsaare 1974; 89).

Väljastpoolt nõukogude traditsiooni lähtuvaid liginemisviise:

- Vello Salo defineerib ateismi ainuüksi kirikuvastase võitlusena (Salo 1995; 135), tema käsitus on õigustatav töö “Riik ja kirikud” seisukohalt. Kui Salo nimetab ateismiks ainult riigi poliitikat kiriku suhtes, siis tundub, et see hinnang jääb siiski veidi pinnapealseks.
- Encyclopaedia Britannica (1991) nimetab üsna lühidalt, et tegu on Jumalasse ja vaimumaailma puutuvate metafüüsiliste uskumuste kriitika ja eitamisega

Sarnaseid definitsioone nii eesmärkide (nt – “ateismi eesmärk on juhtida inimesed tõeliste eluväärtuste ja tegeliku õnne juurde” (Vimmsaare 1981; 7)) kui olemuse kohta võiks veelgi tuua, aga neisse ei tohiks kinni jääda – see oli ka töö autori esimesi suuri vigu probleemile lähenemisel. Pigem tuleks uurida seda, mil moel ateism avaldus, ja mitte seda, millena ta end defineeris, ning teha sellest vastavad järeldused. Ehkki ateismi definitsiooni otsimine ei ole töö eesmärk, võib mingisugustele tulemustele töö lõpus siiski jõuda. Oluliseks viiteks on siinkohal täiesti adekvaatset (ajastust hoolimata) hinnangut pakkuv tsitaat Vimmsaarelt, millest nõukogude ateismi käsitledes lähtuma peaks:

Sotsialistlikus ühiskonnas toimub ateistliku mõtte areng kahes suunas:

- a) ateistlike vaadete levik nii-öelda “laiuti” rahvahulkades ning sellega seotud lahkulöömine kirikust ja religioonist;
- b) ateismialase teadusliku mõtte arenemine ja süvenemine.

Lõpptulemusel kajastavad mõlemad protsessid ühiskonna materiaalses elus toimuvaid muutusi, on omavahel läbi põimunud ja mõjutavad teineteist, kuid erinevad tegelikkuse peegeldamise astme poolest.

Võib eristada kaht põhitähendust:

- 1) ateism kui enam või vähem järjekindel materialistlik vaade, mis hülgab usu üleloomulikusse,
- 2) Ateism kui teaduslik distsipliin, mille uurimisobjektiks on kogu religioosset ja ateistlikku maailmavaadet hõlmav nähtuste kompleks. See ateismi valdkond aspekt kuulub teoreetilise mõtlemise valdkonda (Vimmsaare 1970; 5-6).

Ma olen tänulik kõigile, kes mind selle töö valmimise juures aitasid, suunasid, inspireerisid ja olulist infot jagasid: Lembit Raid, Kuulo Vimmsaare, Jaanus Noormägi, Anne Kull, Anu Raudsepp, kõige enam aga tänan oma juhendajat dr. Riho Altnurmet, kes mu pikkadel otsinguteedel kannatust ei kaotanud ja alati nõu ning jõuga abiks oli.

1. Ateistlik mõttevool enne XX sajandit ja XX sajandi alguses (kuni aastani 1919)

Ateismi ja materialismi algeid on nõukogude ateistlikus kirjanduses mainitud leiduvat juba iidsetes Indias, Hiinas, Egiptuses, Kreekas ja Roomas. 1941. ilmunud teaduslik-metoodiline ajakiri "Ateist" annab teada, et "Ateism tekkis vanas Kreekas, tähtsamad Vana-Kreeka materialistid Demokritos ja Epicuros, hiljem Rooma filosoof Lucretius Garus" (Ateist 1941.1; 38). Ateistlikke elemente leitakse nõukogude ateistlikus kirjanduses Anaximenesel, Thalesel, Herakleitosel jt. antiikaja filosoofidel, samuti mitmete keskaegsete mõtlejate puhul – Bacon, Avicenna, Ockham. Kuulsaimate ateistide kilda paigutatakse ka Rabelais ja Montaigne, Kopernikus, Giordano Bruno, 17. sajandi materialistid Spinoza ja Hobbes. Oluliseks peetakse XVIII sajandit, mil see temaatika oli aktuaalne humanistide seas. Vabamõtlemise ajaloos märgitakse ära Spinoza, Locke, Machiavelli, samuti valgustusaeg Prantsusmaal. Enam-vähem samu nimesid mainib artiklis "ateism" ka Encyclopaedia Britannica (1991), kuid pigem võiks nõus olla Lepaga: "Näib, et ometi on kõikjal ning igal ajal leidnud "ateiste" – üksikuid, kes on mässi tõstnud endi ühiskonnakihi usu ja kombe vastu. Ainult see mineviku ateism näib kõikjal esinevat puht individuaalse nähtena ja enamail juhtumeil on tegemist enam sotsiaalset kui religioosset laadi vastuhakuga" (Lepp 1966; 5).

Murdepunktiks ateismi ja vabamõtlemise ajaloos saab XIX sajand. Kui eelnevalt räägitakse nn. stiihilisest ateismist, siis pärast Feuerbachi, Marxi ja Engelsit räägitakse juba ateismi uuest tasemest. Lepp toob välja XIX sajandi õhtumaise sotsialismi "radikaalselt ateistliku hoiaku" (Lepp 1966; 58).

1.1 Ateismi kui marksistliku-leninliku maailmavaate alused

Nimetatud teema on Eesti ateismi seisukohalt sekundaarne, ent taustinfona siiski oluline ja siin on kasutatud välismaiste uurijate üldistusi. Ateismiga seoses on marksismi-leninismiga kõige põhjalikumalt tegelenud Thrower (Thrower 1983).

Võib märgata, et Marxi ja Engelsi käsitus ei tunne huvi religiooni enda vastu. Nende religioonikäsitus on vaid osa ühiskonnateooriast, mis on kantud ideest, et inimajalugu on inimese võitlus sotsiaalse, majandusliku ja poliitilise vabaduse nimel – vabanemine, mis ei ole muud kui inimese inimesekssaamine. Religioonilugu seevastu on aga illusiooni ajalugu. Kommunistlikus ühiskonnas on inimene vaba ja religioonile seal kohta ei ole (Thrower 1983; 78-79).

Thrower võtab Marxi ja Engelsi põhipunktid religiooni, selle olemuse, päritolu ja sotsiaalse rolli kohta kokku järgmiselt.

- Religioon on inimese väljamõeldis ja seda tuleb sel moel käsitleda.
- Religiooni tuleb mõista ainult materialistlikes terminites.
- Religioon on tekkinud hirmust loodusnähtuste ees ja teadmatuses maailma ja inimkonna toimemehhanismide kohta.
- Arenenud ühiskonnas peegeldab religioon sotsiaalsete suhete erinevaid vorme ja neile omaseid võõrandunud inimsuhteid.
- Religioon on olnud ja on tänini peidetud kujul
  - a) protest käesoleva olukorra vastu
  - b) võltströöst inimeste puuduliku eneseteostuse pärast
  - c) valitseva klassi vahend enda *status quo* säilitamiseks ja töötava klassi allutamiseks (Thrower 1983; 50).

Vene sotsialistide mõtlemine baseerus nii Marxi kui Engelsi kirjutistel, samas aga oli nende vahendajaks Lenin, ning mis puudutab religiooni, sai seal tema personaalne suhtumine eriti oluliseks (Bercken 1989; 71). Rääkides aga Lenini panusest religioonianalüüsi, tuleks sellesse teemasse suhtuda teatava skepsisega. Thrower kirjutab järgmist:

Lenin valis välja vaid need osad teooriast, mis sobitusid tema nägemusega. Ta lükkas kõrvale kogu selle osa, mis rääkis hirmu osast religiooni tekkimises, ja kontsepteeris vaid sotsiaalsetele aspektidele. Selle tulemusena olid nõukogude teadlased pikka aega ettevaatlikud nende faktorite uurimisel, mis konkreetselt sotsioloogia valdkonda ei kuulunud. Võib öelda, et Lenin lisas klassikalisele marksistlikule religioonianalüüsile vähe – kui üldse midagi (Thrower 1983; 115-116).

Sellest hoolimata võib midagi mainimisväärtset siiski leida: “Ehkki Lenin küll vähe tõsise religiooniuurimuse vallas ära tegi, lõi ta ometi uue haru – ateismi ajaloo” (Thrower 1983; 118). Bercken on aga veendumusel, et “Lenini rolli ideoloogilise ateismi rajamisel on alahinnatud” (Bercken 1989; 70) ja “Ta ateism oli kategooriline ja oma kõigi tõeliste, para- ja poolreligioonide eitamises üpris paindumatu. See takistas tal nägemast, et oma religioonivastasusele oli ta andnud pseudoreligioosse iseloomu” (Bercken 1989; 74). Lenini kirjutisi religiooni vastu – mis hiilgavad oma robustse poleemilisuse ja dogmaatilise stiili poolest – võib jagada kolme perioodi:

- 1) enne aastat 1905 – küsimused, mil see teema on andnud võimaluse poliitiliseks agitatsiooniks (Thrower 1983; 111),
- 2) 1905—1917, kõige olulisem periood. XX sajandi esimesel kümnendi lõpus soovitas grupp sotsiaaldemokraate (nn *bogostroitel'id*) eesotsas Gorki, Lunatšarski ja Bogdanoviga luua “marksistlik religioon”³ (Lunatšarski, “Religioon ja sotsialism”, 1908), milles sotsialismiehitamist oli võrreldud jumala loomisega. Lenin ja Plehhanov pidasid seda aga ohtlikuks flirdiks religioosse pimedusega ja sundisid (algselt Plehhanov ja mõned aastad hiljem (1913) ka Lenin isiklikult) *bogostroitel'*eid oma seisukohtadest loobuma. Seega võib väita, et NLi ateism oli Lenini poliitiline ja filosoofiline, võib-olla isegi isiklik ateism (Thrower 1983; 111-117).

---

³ Midagi sarnast võib leida ka Eestist, kui kirjanik Lilli Suburg oma kirjutises “Tegelik religioon” (1911) püüdis ühendada religioonist taganenud luterlikku kirikut filantroopia- ja valgustusideed jutlustamisega (Raid 1978:72).

- 3) 1917–1924, mil Lenin oli võimul. Koos pornograafilise materjaliga käskis Lenin hävitada ka religioosse kirjanduse. Ta selleaegsed kirjutised kutsuvad nõukogude intellektuaale üles uurima võitlust religiooni vastu alates valgustusajast kuni tänapäevaste mittemarksistlike mõtlejateni välja. Sealjuures rõhutab ta eriti, et argumentatsioon ei tohi esineda pseudoteaduslikkust (Thrower 1983; 117-119).

Hilisema nõukogude religioonikriitika jaoks said need aktsioonid üsna halvavateks: “Religioosse kirjanduse hävitamise tulemusel – vajaliku intellektuaalse opositsiooni puudumise tõttu – muutus nõukogude kirikukriitika puiseks ning selle sisuks sai loitsulaadne stereotüüpsete klassikaliste marksistlike fraaside kordamine” (Thrower 1983; 118).

Mis puudutab neid põhjuseid, miks Lenin religiooni vastu sedavõrd sallimatu oli, siis annab sellele vastuse nõukogude-aegne kirjandus: “Leppimatu vaenulikkusega vihkas Lenin kõike seda, mis töötava rahva jätab relvadeta, mis nõrgendab nende võitlus- ja võidutahet” (Johanson, K. “Lenin – usust”. Ateist 1940.1; 7). Siit saab sellest tuletada selle vastasuse konkreetseid põhjuseid, nimelt revolutsioon ja sellele eelnev olukorra destabiliseerimine, hilisema maailmarevolutsiooni-idee kontekstis mõlemad äärmiselt olulised. Nii võibki arvata, et juba algusest peale olid nõukogude ateism ja religioonivastastus predestineeritud jääma vaid vahendeiks ja mitte eesmärgiks iseeneses. Siinjuures tuleb mainida ka seda, et kuni nõukogude okupatsioonini asus enamik Eesti “ateismiaktiviste” ida pool piiri, olid sealt tulnud või saadetud. Võttes arvesse, et eesti intelligentsi kirikuvastastus XIX sajandil ei lähtunud ateismist, võib väita, et ateistlik mõtlemine on siia imporditud sotsiaaldemokraatide poolt.

1.2 Ateism ja poliitiline situatsioon Eestis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses

Eesti seisukohalt oluline on aeg alates XIX sajandi keskpaigast, mil formeerus eesti intelligents. See aeg oli mõjutatud Lääne-Euroopas valitsenud vabamõtlejate ideedest. Otsesest ateismist sel ajal Eestis rääkida ei saa, küll aga võib öelda, et mindi kaasa moes oleva kirikukriitikaga. “Sekulariseerumist peeti XIX sajandi suurimaks probleemiks, sajandi keskpaigas levisid liberaalsed ideed – vaba kirik vabas riigis” (Saard

2000; 36). Nõukogudeaegne versioon esitab mõnevõrra julgemaid seisukohti: “Eriti tuntav oli prantsuse valgustusliku mõtte mõju, mis, nagu teame, ei arendanud üksnes teravat kiriku ja selle teenrite kriitikat, vaid jõudis ka otseselt ateismini” (RAAE I: Jansen 1956; 136).

Ajaloolise tausta huvides tuleb ära märkida ka 1860ndatel aastatel toimunud rahvusliku ärkamisega seotud “härraskiriku”-vastasus, mida võiks pidada ärkamisaja paratamatuks kaasnähuks. Laiematesse massidesse jõudsid rahvuslikud ideed seltside kaudu, mille asutamise kõrgpunktiks said aastad 1882-83.

Härraskiriku-vastasus (esindajatest nt. Kreutzwald, Jakobson, Faehlmann) jäi aga valdavalt vaid haritlaste, formeeruva intelligentsi piiridesse ja laiemat kõlapinda ei saavutanud. Kirikuvastasusest kui ateismist lähtuvast ideoloogiast ei ole siinkohal kindlasti mõtet rääkida. Kirikuvastasuses mängisid kindlasti rolli ka ärkamisaegsete juhtfiguuride omavahelised vastuolud (Hurt-Jakobson). Hurta, kes oli kirikuõpetaja, süüdistati kiriklikus reaktivismis, mille järel Jakobsoni-meelsetest saavad kirikuvastased. “1882.-83. aastatel avaldab see mõju ka talupoegkonna seas, kellest paljud enam kirikusse ei lähe” (Veem 1990; 132-133). Ea Jansen väidab, et “Jakobsonil endal olid ateismi suunduvad põhimõtted” (Jansen 1971; 156).

See oli eesti humanitaar- ja reaalteadlaste esimese põlvkonna tekkimisel, kus eneseteadvustamise perioodil pakuti välja just kirikukriitiline lähenemine, mis ei olnud aga ateism, vaid pigem vabamõtlejatest (prantsuse, itaalia) lähtuv liikumine. Antiklerikalism oli moes. See oli populaarne igal pool Euroopas. Selle suuna tabasid ära sotsiaaldemokraadid ja hakkasid seda kasutama (Raid 2003).

Neist tendentsidest tulenevalt esineb XIX sajandi II poole eesti kirjanike teostes kirikuvastaseid elemente, nt. Vilde, Peterson,⁴ Faehlmann, Kreutzwald.

---

⁴ Kuukiri “Ateist” nimetab tema lisa siia midagi, jutustust, romaani, teost “Marjad silmas” (1899) “üheks esimeseks pastorite- ja kirikuvastaseks eesti ilukirjanduslikuks teoseks”: Autor on tabavate näidetega iseloomustanud pastorite eluvõõrsust ja aju piiratud liikuvust, nende parasiitlike eluviise ning mittemidagi tegemist. Etteheited, et ta on liialdanud, tunduvad ülekohtustena (Ateist 1941/4; 185).

Pille Valk on kiriku- ja ristisusuvastaste seisukohtade tagamaad Eestis kokku võtnud, käesoleva uurimuse seisukohalt olulisemad on siinkohal ka ära toodud.

1. Sekulariseerumine oli haaranud tugevalt kogu õhtumaise kultuuriruumi.
2. XX saj algus oli suurte sotsiaalsete muutuste aeg, linna kolimine eraldas inimesed kirikust. Suurettevõtted, kuhu uued linlased tihti sattusid, olid kanaliteks, mille kaudu jõudsid Eestisse uued vasakpoolsed meeleolud. Tähtis roll on siin Venemaalt saabunud revolutsioonilistel ideedel. Enamasti iseloomustas niisuguseid vaateid ka teravalt kiriku- ja usuvastane hoiak.
3. XX sajandi algusele oli omane siiras vaimustus teaduse arengu ja saavutuste suhtes. Ristiusu asemele oli tulnud usk teaduse kõikvõimsusesse. Ja loomulikult oldi arvamusel, et ristiusuga on teadus absoluutses ja lepitamatus vastuolus.
4. Vaadates luterliku kiriku vaimulikkonna rahvuslikku koosseisu 1919. aastal, näeme, et 136 kirikuõpetajast olid 74 sakslased. Kirikuõpetaja amet oli juba sajandeid seostunud eeskätt sakslastega. Kui jätta kõrvale vennastekoguduse liikumine ja mõned teised äratusliikumised, siis võib küsida: kui *oma* oli üldse ametlik kirik eesti talupojale.
5. Inimeste isiklikud pettumused ja negatiivsed kogemused kirikuõpetajatest, oma koolipõlvest ja isiklikust elust. Nende põhjal tehti üldistusi kogu kiriku ja ristiusu kohta tervikuna (Valk 1997a; 35).

“Dokumentaalsed materjalid jutustavad marksismi ideede levikust Eestis juba XIX sajandi 90-ndail aastail. Siis tegelesid marksismi propagandaga suuliselt ja kirjasõnas mitmes Eesti linnas revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilased, ärksamad töölised ning teistest Venemaa linnadest siia asumisele saadetud marksistid. See propaganda sai alguse esimestest marksistlikest ringidest, mis 80-ndate aastate lõpul rajati Tartus nende üliõpilaste poolt, kes revolutsioonilise tegevuse pärast olid teistest Venemaa kõrgematest koolidest välja heidetud” (Raid 1978; 34).

XX sajandi alguses hakkas sinne marksistlik rühmitus “Iskra” välja andma samanimelist venekeelset üllitist, mis sisaldas muuhulgas antiklerikaalseid tekste (Raid

1978; 35). Tartus formeerus ka eesti soost haritlaste-valgustajate rühm R. Aavakivi (1873–1906) juhtimisel (A. Alver, J. L. Jürgens, J. V. Veski, M. Martna, E. Vilde, J. Sarv, R. Willmann) kelle tegevust ei hinnata nõukogudeaegses käsitluses väga kõrgelt, mainides, et see jäi vaid “loodusteadusliku materialismi tasemele” (Raid 1978; 39). Nende “temaatika hõlmas teadust, majandust ja poliitikat” (Raid 1978; 41). Samas öeldakse siiski, et “rühma peamiseks teeneks tuleb pidada tõsiasja, et loodusteaduste ja eriti Darwini evolutsiooniõpetuse levitamiseks üheaegselt kaitsti seda aktiivselt kirikuringkondade kõikvõimalike rünnakute vastu” (Raid 1978; 41).

Rühmituse sõnavõttud ilmusid ajalehtedes “Olevik”, “Teataja”, “Rahva Lõbuleht”, “Postimees” ja “Uus Aeg”. Ühtlasi levitati oma vaateid kõnede ja ettekannete abil. Esimeseks katseks populariseerida Eestis Darwini õpetust loetaksegi 1896. aastal peetud Aavakivi kõnet “Võitlus olemise eest” (RAAE I: Laul 1956; 182).

Rühmitus hakkas lõhenema 1904. aasta paiku, mil “osast Aavakivi rühma liikmetest said hiljem menševikud, teine osa läks avalikult üle liberaalse kodanluse poolele (Raid 1978; 42). Seos konkreetselt ateismiga tundub siiski mõnevõrra otsitud: “R. Aavakivi rühma liikmete kirjutistes käsitleti ka tööliste olukorda ja mõningaid marksismi küsimusi, kuid märkimisväärsema järjekindluseta” (Raid 1978; 42). Raid lisab ka, et “aastail 1900–1904 ei ilmunud Eestis peaaegu üldse vabamõttelisi, antiklerikaalseid või ateistlikke raamatuid ja brošüüre” (Raid 1978; 42).

Kui panna Karjahärmi ja Sirgi mõte “on päris selge, et rahvuslik ärkamine polnud mingi ühekordne akt, vaid esmajoones liikumine, mis uusi põlvkondi haarates vajab üha uute “äratajate” ilmumist. Rahva omaalgatused vajasid hooldamist ka pärast seda, kui 1880. aastatest alates hakkas rahvuslus eestlaste juures tärkama massiliselt” (Karjahärm, Sirk 1997; 198-199) ateistlikku konteksti, võiks järeldada, et sotsiaaldemokraadid tegid oma esimese ateismikampaaniaga katse süstida eesti rahvuslikku identiteeti teatava annuse sotsialismi ja ateismi. Raid märgib aastaid hiljem toimunud vestluses: ateism oli teatud määral peibutusvahend, millega inimesi enda liikumisele juurde tuua (Raid 2003).

Et “eestlaste “äratamisel” oli eriti suur kaal trükisõnal (Karjahärm, Sirk 1997; 199), on “Iskra” publitsistlik tegevus enam kui loogiline. Üldiselt paistab aga ateistide toonane tegevus (ja sellele viitab ka nt. “Iskra” üllitise võõrkeelsus) stiihiline, mistõttu ei olegi ehk põhjust XX sajandi alguses toimunud ateismi levitamist otseselt kampaaniaks

pidada, täpsemalt kirjeldaks toimunut ehk sõna “puhang”. Põhiosa toonasest “ateistlikust” tegevusest jäi siiski puhtalt kirikukriitika valdkonda.

1905.–1907. aasta kodanlik-demokraatliku revolutsiooni mõju ühiskonnaelu kõigile külgedele oli hiiglasuur. Kõik klassid, poliitilised leerid ja parteid astusid välja avalikult, sai selgeks nende tõeline nägu (RAAE III: Karjahärm 1987; 229).

Tõsisem võitlus algaski 1905. aastal, mil lähtudes tsaari ukaasist usuvabaduse kohta, hakati võitlema usuõpetuse vastu koolides (nt. Hans Pöögelmann). See sai toona kirikukriitika kõrval ateistliku tegevuse peamiseks väljendusala. Bolševistlikel kogunemistel nõuti usuõpetuse ärakeelamist otsesõnu, mõõdukamad rahvakoosolekud olid aga pigem usuõpetuse kui vabatahtliku aine poolt:

“Bolševike poolt juhitud töörahva hulgad nõudsid revolutsiooni käigus emakeelset, tasuta ja ilmlikku kooli. /.../ Rahvakoosolekutel esitatud nõudmised ja vastuvõetud otsused käisid peamiselt õppekeele ja õppekavade kohta. /.../ Peamiseks nõudmiseks õppekavade muutmisel oli aga just usuõpetuse kui kohustusliku õppeaine väljajätmine koolist” (RAAE II: Laul 1961; 279).

Kriitika alla sattus “mõisnike ja tsaarivalitsuse rahvavaenulik hariduspoliitika”, mille abil “tsarism, mõisnikud ja kapitalistid püüdsid oma klassi huvides hoida töörahvast vaimupimeduses, religiooni ja ebausku kammitsais” (RAAE II: Laul 1961; 279). Lühidalt tähendas see, et lapsi õpetati lugema aabitsate abil, milles sisaldasid kümme käsku või osi katekismusest. Mitmel pool siiski nenditakse, et toonased õppemeetodid olid tõesti aegunud: “19. sajandi teise poole Eesti ajalehtedes on kaevatud koolides usuõpetuse mehaanilise tuupimise üle, mis ei pruukinud üldse viia kristlusele lähemale” (Plaat 2000; 390).

Ehkki “1905. aasta revolutsioon võeti üldiselt ka eesti vaimulike poolt elava pooldamisega vastu” (Veem 1990; 235), tekitas hiljem palju pingeid, kui revolutsiooni puhkedes sotsiaaldemokraatide vastu asunud klerikaalid repressioonidele kaasa aitasid.

Sellise positsioonivõtu kriitikat kasutati (ja võimendati⁵) ateistlikus agitatsioonis aktiivselt ka veel pärast 1917. aasta revolutsiooni.

1905. aastal hakkas J. Lilienbach VSDTP Tallinna Komitee toetusel välja andma ateistlikku kirjandust; kuni 1917. aastani anti välja 20 ateistlikku teost. Ehkki Raid nimetab Lilienbachi “teadusliku ateismi propaganda väljapaistvaimaks rajajaks Eestis” (Raid 1978; 56), tuleks sellesse suhtuda teatava skepsisega. Arvestades toonase ateistliku argumentatsiooni võrdlemisi madalat taset, suunatust tööliste-talupoegadele, stiihilisust ning katseid püüda religiooni ja eriti kirikut naeruvääristada kõikvõimalikes žanrites (nt. kirikulaulude paroodiad), mida järjest läbi katsuti, võib pigem hinnata Lilienbachi aktiivsust. Teaduslikust ateismist nii NLis kui Eestis võib rääkima hakata alates 1950ndatest aastatest. Jääb mulje, et 1905. aasta revolutsiooni päevil väljendatud põhimõte “on vaja võidelda kiriku võimu ja religioosse ideoloogia vastu” (RAAE II: Laul 1961; 281) pani pikkadeks aastateks paika ateistliku argumentatsiooni kõrgeima taseme.

Peterburis andis Lilienbach välja ajakirja “Tiiu Tasane”, selle sulgemise järel (1906) aga ajakirja “Tapper” (Raid 1978; 57). 1906-1907 tegutses Toilas kohaliku kooliõpetaja J. Anvelli juhtimisel 8–10liikmeline poliitring, mis tegeles muuhulgas ka darvinistliku mõtteviisi tutvustamisega (Raid 1978; 59). Teatud osa antiklerikaalsete ideede levitamisel etendasid ka mitmesugused legaalsed organisatsioonid, nende seas Pärnu Üürnike Selts (Raid 1978; 62).

Revolutsioonile järgnenud aja võtab Lembit Raid kokku pealkirjaga “Loodusteadusliku materialismi ja ateismi levik 1907–1917”. Muu hulgas ka ateistlikku ja kirikukriitilist teksti sisaldavaid raamatuid, lendlehti ja brošüüre levitasid VSDTP Eesti organisatsioonid. Eesti keelde tõlgiti ja anti välja mitmeid populaarteaduslikke teoseid

---

⁵ “Pärastpoole heideti mõnele vaimulikule ette, et nad ei olevat suutnud või tahtnud oma koguduse liikmeid kaitsta karistussalkade julmuse eest. See tekitas kogudustes pingeid, eriti noorsoo ja ühe osa kooliõpetajate seas (Salo 1995; 118). Veem aga kirjeldab olukorda järgmiselt: “**Eestlastest** (autori rõhutus) kirikuõpetajad ei jää pealtvaatajaiks. Nad püüavad kõige pealt päästa inimesi karistussalkade küüsis. Sellega seoses tekib neil teravaid vahekordi mõisnike ja sakslastest ametivendadega” (Veem 1990; 167). Raid omakorda kontreerib: “On teada vaid üks juhtum, kus õigeusu preestri vahelesegamise tõttu jäeti ära talupoegade peksmine” (Raid 1978; 54).

(Pavlov, Timirjazev, Metšnikov, Lunkevitš jt. (RAAE I: Laul 1956, 182)), populariseeriti darvinismi, seletati lahti kiriku “imesid”. Nn. “proletaarsete kirjanike” (J. Lilienbach, V. Buk, G. Tikerpuu, V. Mölder (RAAE I: Lukin 1956; 217-218)) sulest ilmus religiooni, kirikut ja kirikuõpetajaid naeruvääristavaid ilukirjanduslikke teoseid. 1912. aastal hakati välja andma ajalehte “Kiir” (üks vastutavatest töötajatest V. Buk, hiljem J. Anvelt, kirjastaja J. Käspert), mis “kritiseeris teravalt usku ja selle jutlustajaid. “Kiires” avaldatud materjalide uurimine näitab, et ateistliku propaganda teostamisel lähtus ajaleht leninlikest juhenditest”. Keskseks teemaks oli usu reaktsioonilisuse paljastamine (RAAE I: Lukin 1956; 221-222). Raid märgib, et ““Kiire” ateistlik tegevus kujutas endas uut, kõrgemat astet usuvastase mõtte arengus Eestis. /.../ “Kiirel” olid väljapaistvad teened eesti töötajate materialistlike veendumuste ning revolutsiooniliste vaadete kujundamisel” (Raid 1978; 74).

Oluline tundub pigem viimane tahk. Arvestades kommunistliku partei XX sajandi teisel ja kolmandal kümnendil äärmiselt aktuaalset maailmarevolutsiooni-temaatikat, on Eesti oludesse kohaldatav ka Throweri märkus “Et luua edukaks revolutsiooniks tarvilikku tausta, tuli lihtrahvast valgustada, üheks valgustamise ülesandeks oli ka religiooni ründamine – selleks, et inimesi ignorantsusest välja kiskuda”⁶ (Thrower 1983; 97). Selles valguses on ka mõistetav, miks ei olnud oluline kirikukriitika eriline tase – see oli suunatud “töötavatele massidele”, kellele keerulised arutlused tõenäoliselt mõistetamatuks oleksid jäänud. Samuti tuleb arvesse võtta probleeme kirikut ründava propagandakirjanduse levitamisel revolutsioonile järgnenud aastatel.

Religiooniteemasid käsitleti loengutel, kõnekoosolekutel ja vestlusringides. Raid mainib ära ka kodanliku antiklerikalismi, mis levis näiteks karskusseltside kaudu. See viimane aga ei üllata, kui arvestada, et “esimesi Eesti karskusliikumise peasekretäre oli

---

⁶ See suhtumine on kirja pandud ka nõukogudeaegses tekstis: “Religioon ja igasugune ebausk olid suureks takistuseks revolutsioonilise liikumise arenemisele, kuna nad juhtisid kõrvale rahva tähelepanu võitluselt tsaarivalitsuse ja kapitalismi vastu” (RAAE I: Solomõkova 1956; 225).

H. Pöögelmann, liikumise üks aktiviste EKP hilisem väljapaistev tegelane J. Anvelt”⁷ (Raid 1978; 223, viide 24).

Ateistliku sisuga artikleid ilmus kõigis nii legaalseis kui illegaalseis publikatsioonides, kus bolševikel mingi mõjuvõim oli, nt legaalses ajakirjas “Töö” (1908–1910), mis aga “kannatas pidevalt rahatrahvide jt. repressioonide all” (Raid 1978, 65). Lilienbachi juhtimisel tegutses kirjastus “Mõte”, mis avaldas hulga teoseid sotsiaaldemokraatidelt kui ka tõlgitud tekste rahvusvahelistelt autoritelt. “Lilienbach suutis “Mõtte” juurde koondada võimeka grupi autoreid-ateiste” (Raid 1978; 65). Pärast “Töö” sulgemist jätkas sarnast rida Ameerikas välja antud “Uus Ilm” (peatoimetaja Pöögelmann).

Juba enne Oktoobrirevolutsiooni ja sel perioodil õnnestus eesti keeles välja anda mitmeid otseselt religiooni ja maailmavaadet käsitlevaid marksistlikke teoseid (P. Lafargue’i “Ajalooline idealism ja materialism”, G. Plehhanovi “Usk” jt). Ent need raamatud ei levinud kuigi laialt. Vastavalt klassivõitluse vajadustele oli usuvastase selgitustöö pealööks sihitud klasside vahel valitseva seose ning vaimulike kontrevolutsioonilise tegevuse paljastamisele (Vimmsaare 1974; 89).

Revolutsioonieelsel perioodil ilmusid mitmed mitte küll otseselt ateistlikud, küll aga populaarteaduslikud materialistlikku ideoloogiat kandvad loodusteaduslikud teosed ka Eesti autoritelt – nt. J. V. Veski, J. Piiper, M. Pill ja J. Sarv,⁸ J. Depman (RAAE I: Laul 1956; 185-194).

Raid tunnistab, et I maailmasõda tõi ateistliku mõtte arengusse Eestis sügava mõõna (Raid 1978, 76). Ateistliku tegevuse puudumist ja religioossuse tõusu on märgata

---

⁷ Ilmselt on siin tegu tendentsliku suhtumisega, sest karskusliikumisse kuulus ka vaimulikke: “Eesti karskusliikumise algataja, kirikuõpetaja Villem Reimani nimi oli kogu nõukogude aja vältel taunitud” (vt Arjakas 1989; 16).

⁸ Jaan Sarv (1877-1954) – hilisem TÜ matemaatikaprofessor, alates 1933. aastast EW ajal ateismi populariseerinud, sotsialistlike vaadetega intelligente koondanud ühingu “Humanitas” juhatuse esimees. Olles TÜ nõukogus, ei toetanud 1919. aastal eestikeelse usuteaduskonna loomist (vt Riho Altnurme. Johan Kõpp ja TÜ usuteaduskond, kogumik Johan Kõpp 125; 33).

ka II maailmasõja päevil ning teatava irooniaga võiks siit ka ju järeldada, mida on kummalgi suundumusel tõsise häda korral pakkuda.

1.3 Ateistlik võitlus Eesti Tööraha Kommuuni päevil

Võttes arvesse bolševike huvi maailmarevolutsiooni vallandamise vastu, oli olukorra destabiliseerimine Eestis vägagi nende huvides. Eestist sai maailmarevolutsiooni üks võtmeaspekte. Kommunistide poolt levitatud materialistlik maailmavaade ühes kirikukriitikaga valmistasid ette sündmusi, mis Eestis 1918. aastal viimaks ka aset leidsid:

Novembrirahutused Saksamaal tõstsid märgatavalt vene enamlaste huvitatust sekkuda vahetult Lääne-Euroopas oodatavalt vallanduvasse revolutsiooni. Selleks oli Baltikum tollal möödapääsmatu platsdarm. Novembri lõpul alanud pealetung teeniski eeskätte just seda eesmärki (Mihkelson 1992; 1545, viide 4)

1918. aastal loodud Eesti Tööraha Kommuun (ETK), kasutades hilisemat kõnepruuki, “asus religiooni suhtes eitavale seisukohale”. Selle üheks väljundiks olid 40 hukkunud vaimulikku Baltimail (vt. Salo 1995; 119). Kõrvuti muude “demokratiseerimismisnähete” ilmnemisega asuti eesti rahvast vabastama ka usuõpetusest, kultiveerima aktiivselt ateismi jms. “Kommuuna vägivallapoliitika üks teravikke oli suunatud just kiriku vastu” (Mihkelson 1992; 1545).

Tööraha Kommuun tuli oma äärmiselt vasakpoolse suunitlusega ja hakkas kohe jõudu näitama, nii kiriku kui – esimest korda – ka **usklike** vastu. Johannes Käspert tuleb välja avaldusega kuulutada kirikutegelased lindpriideks ja keelata neil ära Tööraha Kommuuni alal tegutsemine.⁹ On selge, et siit

---

⁹ Eesti Tööraha Kommuuna Nõukogu dekreedid, ptk 11. Waleõpetamise laialilaotamise asjus: Kõigi usutunnistuste papid, kui waleõpetuse laialilaotajad tunnistatakse kontrerevolutsjonäärideks ja sellega tööraha waenlasteks ja keelatakse neile Eesti piires wiibimine ära. Eesti Tööraha Kommuuna Nõukogu esimehe aset. H. Pöögelmann, asjaajaja J. Käspert. Narwas, 10. detsembril 1918. a. (Eesti Tööraha Kommuuna Nõukogu dekreedid, määrused ja teadaanded 1920). Huvitav on siinkohal märkida, et see seadus on 1958. aasta teoses “Eesti Tööraha Kommuun. Dokumentide ja materjalide kogumik” välja

läksid punktid kohe kiriku poolele ja kommunistlik liikumine tegi endale sellega ainult halba (Raid 2003).

12. detsembril järgnes dekreet usupühade keelustamisest, 30. detsembril 1918 annab Ajutine Siseasjade Walitsuse juhataja Käspert välja määruse kõigi kirikuhoonete ülevõtmiseks kohalike täitevkomiteede alluvusse, mille täitmiseks on aega seitse päeva. Mihkelson resümeerib: “Sisuliselt tähistasid need kolm käsku püüdu likvideerida kristlik kultuur Eestis, rääkimata juba usuvabaduse piiramisest (Mihkelson 1992; 1546).

Esimesed kirikute ülevõtmised olid toimunud juba 1917. aasta lõpul (Näiteks Oleviste kirikust sai “Olevi rahvakoda”), kuid seda tookord veel teatava respektiga usuvabaduse suhtes. 1918. aasta detsembris aga võeti sisuliselt kõik kirikuhooned üle ning hakati neis korraldama nn. punajutlusi¹⁰ (Mihkelson 1992; 1550).

---

jäetud. Sellele 12. detsembril järgnenud “Kõigi usutunnistuste pühade, nagu jõulude, lihawõtte, nelipühade jne pühitsemine Eesti Tööraha Kommuuna asutustes ja töökohtades ära keelata” on aga avalikustamise vääriliseks peetud.

¹⁰ Siinjuures tuleb ära märkida ateismi propageerimise algusest saadik läbivat kiriklike terminite – punajutus, ilmalik leer jms – kasutamist ateistliku propaganda poolt. Sedavõrd jäik oponeerumine toob paratamatult endaga kaasa vastase meetodite kopeerimise, millega paratamatult tööpõld iseeneslikult ahendatakse ja meetodid kindlaks määratakse. Teisalt on muidugi tegu äärmiselt hea reklaaminõksuga – tegu on juba sissetöötatud kaubamärgiga. Siinkohal kõlbab ehk pisut ajast üle hüpates kirjeldada sarnaseid laene ka 30ndate aastate lõpust, mil ilmus “NLKP ajaloo lühikursus”: “Mitte asjata ei nimetatud bolševike partei ajalugu “lühikursuseks”; selle sõna ladinakeelne vaste on breviaar. Breviaar on katoliku vaimuliku esmane käsiraamat, mille sisuks on tähtsamad tekstikatked Piiblist ja kirikuisadelt, samuti kiriklikud hümnid. Nagu teada tundiski keskmine keskaegne vaimulik Piiblit ja kiriklikke tekste esmajoones breviaari, mitte originaalteoste vahendusel. “NLKP ajaloo lühikursusega” loodi nüüd ateistlik vaste kiriklikule breviaarile, mõeldud kasutamiseks proletaarsele vaimulikule ehk nõukogude parteitöötajale. /.../ Breviaaril/lühikursusel oli ka preventiivne iseloom: temas oli sõelatud välja see osa pühaloolisest tekstikogumist, mida lihtvaimulik võis kasutada, ilma et teda oleks ähvardanud ohtlik kalle väärdõpetus (Undusk 2003; 47-48).

Hoogu sai usuvastane propaganda: “Põhiosa ateistlikest kirjutistest ilmusid 1917. aasta detsembris ja 1918. aasta jaanuaris” (Raid 1978; 84), mis ilmusid üllitistes nimedega “Oktoobri Kiir”, “Punane Lipp” ja “Tapper”.

ETK religioonipoliitikasse on hiljem üsna suure skepsisega suhtunud. “Kuigi vaadeldavat probleemi käsitleti eesti nõukogude ajalookirjanduses äärmiselt napisõnaliselt, jäi üldhinnang siiski negatiivseks.¹¹ Kommuuni juhtide kirikuvastases tegevuses nähti eelkõige üht põhjust, miks enamlased ei suutnud Eestis tookord võimule jääda” (Mihkelson 1992; 1552).

1.4 Kokkuvõte

XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses aset leidnud kirikuvastasust ei võiks pidada otseseks ateismiks, vähemalt mitte kohapeal tekkinud ideena. Üldiselt jäigi probleemistik kirikuvastasuse ja populaartheaduslike loodusteaduslike materialistlike ideede leviku tasandile. Domineeris lihtrahvale suunatus ja seetõttu olid ka argumendid vastavad. Kogu võitlusest paistab tugevalt läbi ateismi kui sotsiaaldemokraatliku “vahendi” roll ning ida-poolne päritolu.

---

¹¹ Vaimulikevastast määrust peetakse “ilmselgeks pahempoolseks veaks”, sama hinnangu saavad kirikutes toimunud kommunistlikud miitingud (Liebman, Mattisen 1978; 105).

2. Ateism EW ajal (1920–1939)

1920. aasta põhiseaduse järgi oli Eestis kindlustatud usuvabadus. Riigi ja kiriku lõpliku lahutamise viis Riigikogu läbi 1925. aasta usuühingute seadusega, mis hakkas kehtima 1. jaanuarist 1926 (Gnadenteich 1995; 95).

Peamiseks kirikuvastasust ja ateistlikku tegevust suunavaks jõuks EW ajal sai suurema osa ajast põranda all olnud EKP, mille tegevust omakorda koordineeriti Venemaalt (Anvelt) ja mis tegutses mitmete variorganisatsioonide kaudu. Siin võib rääkida parteilis-poliitilisest tellimusest, kus sotsiaaldemokraatlike ideede teostamiseks kasutati ateistlikke vorme.

EKP ateismialane tegevus EW ajal oli mõnevõrra stiihiline. Et propaganda oli endiselt suunatud lihtrahvale, pole sellegi perioodi puhul teaduslikust argumentatsioonist kuigivõrd põhjust rääkida. EKP ateism kajastas Venemaal toimuvat, mis sel perioodil oli jõhkram nii varasemast kui hilisemast – marksistlik-leninlik religioonikriitika ja vastav praktiline tegevus võrdlemisi robustses kvaliteedis. Teise suuna esindajad oli kohalikud vasakpoolsete vaadetega intelligendid.

2.1 EKP tegevus¹²

“Rahvahulkade ateistlikke meeleolusid suunas ja kujundas Eestimaa Kommunistliku Partei ideeline selgitustöö, mis 20ndate aastate algul ja lõpul ning

---

¹² Nõukogudeaegses kirjanduses ei leidu kuigipalju viiteid ateistlikule tegevusele EW ajal. Võimalik, et üheks põhjuseks on kogu tegevuse tagasihoidlikkus. Teisalt võib olla tegu ka asjaoluga, et nõukogude ideoloogia nõudis kogu senise ajalookäsitluse ümberhindamist: “Tõsiseid raskusi valmistas seejuures asjaolu, et kõigi Stalini 1930. aastaste puhastuses hukatud eesti juhtivate kommunistide nimed olid keelatud. /.../ Vaenlasi võis nimeliselt sõimata, põlu alla langenud omasid aga ei kõlvanud nimetadagi. Partei ajaloost sai sel moel valdavalt anonüümsete tegelastega sündmuste jada, kus üksildasena troonis eesti kodanluse poolt 1922. hukatud Viktor Kingissepp. Tema kõrval võis esile tõsta vaid väheseid teisi, kes “õigel ajal” Eestis olid ohvriks langenud” (Viires 2003; 38-39).

30ndate aastate algupoolel oli eriti intensiivne” (Vimmsaare 1978; 89). 20ndate aastate alguses andis võitluseks võimaluse vahepeal aset leidnud sotsiaalsete ja riiklike muudatuste tõttu revideerimisele läinud küsimus usuõpetuse vajalikkusest Eesti koolides. Usuõpetuse vastaste leeri eesrinnas olid sotsiaaldemokraadid. “Kõige radikaalsemate sõnavõttudega esines /.../ esseeride esindaja J. Semper” (Valk 1997b; 23). Küsimuse lahendamiseks korraldati rahvahääletus, millele eelnes äärmiselt äge diskussioon. Sel ajal (1921–23) oli eriti intensiivne ka EKP usuvastane selgitustöö (Raid 1968; 27).¹³

Aktiivne usuvastane selgitustöö toimus ajakirjanduse, lendlehtede, loengute ja kultuuriühingute kaudu, EKP loosungiks sai “Tööraha Ühine Väerind Pappide vastu” ning majanduslikuks platvormiks usuküsimustes kirikute maa konfiskeerimine (Raid 1968; 27). Intervjuu Olga Lauristiniga tutvustab EKP suunatud ateistliku võitluse üht tahku lähemalt:

Vasakpoolsete noorte seas levis tollal ateism ja Olgagi oli sellest sisse võetud. Oma klassis jaguneti küsimuses, kas usuõpetus tuleb teha kohustuslikuks või mitte, kahte leeri. /.../ Olga ja teiste ülesandeks sai partei noorterakukeste loomine. Rakukeste eesmärgiks oli noorte koondamine ja nende hulgas poliitilise selgitustöö tegemine. Üheks ülesandeks oli agiteerida koolis kaasõpilasi usuõpetuse tundidest ja leerist mitte osa võtma. Rakukeste tööd kontrollis Kreuks isiklikult (Reporter 24. IV 2003; 5).

1923. aasta veebruaris toimunud hääletamise tulemused olid aga järgmised: “Kokku osales 66% valimisõiguslikest kodanikest, poolthääle usuõpetusele andis 71,9%” (Valk 1997b; 30). Pahempoolsed püüdsid valimistulemusi igati vaidlustada, ka on neid tulemusi kritiseeritud ja interpreteeritud veel nõukogude ajalgi, ent mõlemal puhul oli tegu vaid jõuetu vihaga. Üheks argumendiks peeti ka seda, et arvesse võttes hääletanute hulka ja nende seast poolthääle andnuid, siis kokkuvõttes toetas vabatahtlikku usuõpetust “vaid 48% hääleõiguslike kodanike üldarvust” (RAAE I: Saarniit 1956; 265).

---

¹³ Ehkki rahva üldine arvamus oli etteaimatav, aeti asjad sedavõrd teravaks, et seda naabermaades lausa imeks pandi. Praeguse Eesti Vabariigi järjepidevus EWga on antud küsimuse teravust arvesse võttes ilmselge.

EW ajal võib esmakordselt märgata ateismi uususustumise¹⁴ esimesi praktilisi vorme Eestis:

Üheks tähtsaks noorsoo ateismi vaimus kasvatamise vormiks Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu poolt korraldatud ilmalikud leerid. Niisuguses leeris, mis kestis harilikult kaks kuud, tutvustati osavõtjaid marksistlik-leninliku klassivõitluse ja proletaarse revolutsiooni teooriaga. Esimene ilmalik leer toimus 1922. Tallinnas (RAAE I: Rannik 1956; 279).¹⁵

“Leerikursuse” lõpetanud said praktilisi poliitilisi agitatsiooni- ja ateismialaseid ülesandeid. Neid rakendati töölisnoorsoo kontaktide süvendamiseks maatöölistega. Pühapäeviti ja usupühade ajal organiseeriti mitu ekskursiooni, väljasõitu ja ning jalgrattamatka maale, kus korraldati kultuurhariduslikke ja usuvastaseid üritusi (Raid 1978; 97-98). Olulise nüansina ateismi uususustumisel tuleb märkida esimest katset luua ilmalikke matuserituaale (TAÜKN-i üldkoosolekul 5. juulil 1923 kultuuriosakonnale antud ülesanne), millele viitab Raid, kes lisab samas: “Mil määral ülesannet täideti, pole teada” (Raid 1978; 98). Selle põhjus oli väga lihtne ja avalikultki sedastatud: “Kui tahame võidelda kiriklike kommetega, peame asemele seadma omad viisid, proletaarsed kombes” (Noor Tööline 1922.5; 147).

Sisuliselt korraldas ilmalikke leere EKP Keskkomitee, organisatsioonilise töo tegid ELKNÜ Keskkomitee poolt juhitud ametiühingute noortekomisjonid (Raid 1967; 195), mis asutati 1922. aastal.

”Leerikursusest” osavõtja kuulus loenguid tervishoiu, marksistliku majandusteaduse, inimühiskonna arenemise seaduste, proletaarse revolutsiooni teooria ja klassivõitluse ajaloo ning religiooni tekkimise, selle klassiolemuse,

---

¹⁴ Kuulo Vimmsaare (Vimmsaare 2004) oli ateismist kui uususundist rääkides mõnevõrra kahtleval seisukohal, seevastu Lembit Raid (Raid 2003) suhtus nõusolevamalt. Ateismi kui uususundit käsitletakse käesolevas töös allpool täpsemalt.

¹⁵ Paralleele võib tõmmata sarnaste suundumustega Venemaal: “1923. aastal oli Trotski pannud ette pakkuda alternatiive kiriklikele riitustele. Need aga olid sedavõrd lärmakalt poliitilised ja sedavõrd triviaalsed, et kuhtusid mõne aasta möödudes” (Bercken 1989; 44). Võttes arvesse poliitilist tausta (vt. täpsemalt Luukkanen 1994) võib eeldada, et siin võis tegu olla isegi kohaliku algatusega.

sotsiaalse funktsiooni jne. kohta. Teise töövormina loengute kõrval kasutati ilmalikus leeris loengutes läbivõetud teemade ühiseid arutlusi. Ilmalikust leerist osavõtnud noor omandas põhiteadmised proletaarse revolutsiooni teooriast. /.../ Seega oli ilmalik leer nii töölisnoorsoo marksistlik-leninliku maailmavaate kui ka revolutsioonilise liikumise juhtimiseks vajaliku kaadri kasvatamise vormiks (Saarniit 1962; 94).

EKP korraldas ka ateistlikke meeleavaldusi ning noorsoo usuvastaseid päevi. Esimene usuvastane päev toimus 1922. aasta 30. juulil, lisaks usuvastane meeleavaldus 27. augustil 1922 Tallinnas, usuvastane päev 1924. aasta 24. juunil – EKP näpunäiteil karskusseltsi “Valvaja” juhatuse poolt korraldatud (RAAE I: Rannik 1956; 279). Kuivõrd rohkem sarnaseid sündmusi ei mainita, siis võib arvata, et need jäidki ainsaiks. Järgmisena käsitletakse selle temaatikaga seotud tekstides “ilmalikke leere”, mis algasid 1929. aastal, kui EKP oma tegevust selles valdkonnas taas aktiveeris.

Igal pool, kus EKP-l vähegi mõjuvõimu oli, ilmusid religiooni vastu suunatud kirjutised, nii legaalses kui illegaalses töölisajakirjanduses. Nõukogudeaegne kokkuvõte nimetab neid tekste “religiooni klassiolemust selgitavaiks” (RAAE I: Saarniit 1956; 254). Katse leida EW-aegsest paljulubava pealkirjaga vihikukesest “Usk ja Teadus” mingeid teadusliku lähenemise algeid lõppes läbikukkumisega, “klassiolemuse paljastamine” prevaleeris siingi:

Usk ja teadus võitlevad omavahel. Ja ometigi on nemad mõlemad kapitalistliku klassi vaimlised toed tööliste klassi mahasurumisel. Nii usk kui teadus täidavad kapitalistlikus ühiskonnas üht ülesannet: pimestada tööliste ja talupoegade massesid, teha neist sõnakuulelisi valitseva klassi tööriistu (Wallner, Jänes 1924; 1).

Religiooni “klassiolemuse paljastamise” eesmärk oli antud tingimustes maailma-revolutsiooni tarvis soodsa pinnase loomine, kus ateism toimis vahendina, mille abil “massesid” kodanliku mõju alt vabastada. Ka Vimmsaare kinnitab:

Vastavalt klassivõitluse vajadusele oli /.../ usuvastase selgitustöö pealööksuunatud kõigepealt kiriku ja ekspluateerivate klasside (mõisnikud, kodanlus) vahel valitseva seose ning vaimulike kontrrevolutsioonilise tegevuse paljastamisele (Vimmsaare 1988; 39).

Antiklerikaalne propaganda ja klassiolemuse paljastamine päädis 1924. aasta 1. detsembril Kominterni mahitusel¹⁶ toimunud fiaskoga. Kominterni siiski jätkuvat huvi ateismi vastu näitab fakt, 1927. aastal ilmunud brošüür “Kuidas usuvastast tööd teha” on trükitud Kominterni poolt NSVL Rahvaste Keskkirjastuses kirjastuses.

Vähesed kättesaadavaid ateistlikud brošüürid on suunatud lihtrahvतालupoegadele (nt. trükistesari “Talupoja raamatukogu”), kus rõhuti kõige enam emotsionaalsele ja praktilisele küljele – “Jumal tähendab rikast”, “Usk on vaid rikastele hüveks”, “Issand” tähendab vaid orja valitsejat”, “Jumalat on vaja “määrida” küünla panemisega” (Buharin 1920; 8–13).

Ateistlike tekstide tasemest annab tunnistust ka 1956. aastal ilmunud artiklikogumik “Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis”, kus pastorite rahvavastase tegevuse paljastamise eredaks näiteks peetakse ka Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu häälekandjas “Rõhutute Hääli” 1921. aasta 15. numbris ilmunud üsna humoristliku väärtusega teadet selle kohta, kuidas Harju-Jaani koguduse aseõpetaja sundis karsket noorukit viina jooma, öeldes “et viisakas noormees peab tingimata viina võtma, suitsetama ja sugu tegema, muidu ei kõlba ta seltskonda” (RAAE I: Saarniit 1956; 78). Sellistest meetoditest võib väga hästi aru saada – olgu tegu kas või sulaselge laimuga, mõjuvad sellised lood nii kiriku kui konkreetse vaimuliku mainele kahjustavalt. Nii on ka arusaadav, et

suurt tähelepanu pühendas EKP usuvastases propagandas ka vaimulike poliitilise partei – kristliku rahvaerakonna rahvavastase tegevuse, pastorite

---

¹⁶ 2003 aastal toimunud vestluses mainis Lembit Raid, et oli oma 1978. aastal ilmunud teoses Komintern Eesti sektsiooni fondi materjalide kasutamise eest (tekstis nt. “Komintern töötas välja lähemad soovitused ja juhised kommunistlikele parteidele ateistliku liikumise korraldamiseks kodanlikes riikides” (Raid 1978; 118)) põhjalikult sarjata saanud.

pühakirja õpetusele mittevastava isikliku elu jne. paljastamisele (RAAE I: Saarniit 1956; 278).

Vimmsaare kirjeldab EW-aegset ateistliku kirjanduse rasket olukorda järgmiselt:

Kui Eestis kehtestati kodanluse diktatuur, jätkus eestikeelse marksistliku kirjanduse väljaandmine Nõukogude Liidus. Ateistlikke artikleid ilmus Nõukogude Liidus väljaantavas eestikeelses ajakirjanduses. Samuti levitati ateistlikke teoseid, mida omal ajal oli välja andnud Eesti Tööraha Kommuuni kirjastusosakond. Eestisse sattus neid aga vähe.

Kodanluse diktatuuri ajal oli marksistliku ateistliku kirjanduse väljaandmine Eestis äärmiselt raske (Vimmsaare 1974; 89).

Eriti raskenes EKP olukord pärast 1924. aasta detsembrit. Palju liikmeid oli kas arreteeritud või tapetud, osa eksiilis Venemaal. Ateistlik selgitustöö sai uue hoo sisse alles 20ndate aastate lõpul, mil EKP end taas kogunud oli, muu hulgas Lenini juhtnõõridele vastavalt kohalike vasakpoolsete intelligentidega kontakti otsides:

Vastavalt V. I. Lenini poolt antud juhenditele teostas Eestimaa Kommunistlik Partei usuvastast võitlust tihedas liidus materialistide-mittemarksistidega. partei õhutusel ja suunamisel tegelesid ateistliku propagandaga kodanlikus Eestis paljud demokraatlikult meelestatud, progressiivse intelligentsi esindajad. Selles töös etendasid väljapaistvat osa kirjanikud-realistid E. Vilde, A. H. Tammsaare, A. Alle, A. Jakobson, J. Sütiste, A. Antson jt (RAAE I: Saarniit 1956; 280-281).¹⁷

1927. aastaks “revolutsioonilised ametiühingud” taastati ja elavnes ka ateistlik propaganda, eestkätt trükiste veergudel. Saarniit kasutab siin lausa väljendit “laiaulatuslik ateistlik propaganda” (Saarniit 1962; 97). Ulatuslikumalt käsitleti ateismi küsimust EKP

---

¹⁷ Kujutelm EKP õhutusel kirjutatud “Tõest ja õigusest” tundub siiski kuidagi meelevaldne, ehkki kirjutamise aastad jäävad vastavasse perioodi. Võiks pigem arvata, et nimetatud kirjanikud ei loonud sellelaadse suunitlusega tekste mitte EKP mahitusel, vaid isiklikust vasakpoolsest maailmavaatest lähtuvalt. See teema nõuab sügavamat uurimust ja siin esitatud seisukohad on äärmiselt spekulatiivsed.

1929. aasta pleenumitel ja konverentsidel, kus määrati ära partei suhtumine religiooni ja kirikusse ning kavandati ka ateistliku töö põhisuunad (Raid 1978; 110).

Alates 1929. aasta sügisest kuni 1933. aastani korraldas EKP töötavate masside ideoloogia mõju alt vabastamiseks ilmalikke “jumalateenistusi”. “Neil “jumalateenistustel” kummutati usudogmasid ning paljastati luteri ja apostliku õigeusu kirikute tihedaid sidemeid ja nende kokkukasvamist riigiga” (RAAE I: Saarniit 1956; 280).

Tegelikult olid need avalikud masskoosolekud, kus kuulati ateismiteemalisi selgituskõnesid ja lauldi seks puhuks kokkuseatud laululehtedelt usuvastaseid laule tuntud koraalide viisil. Harilikult kaasnes ilmalike jumalateenistuste antireligioosse vormiga võitlev poliitiline sisu (Raid 1978; 113).

1930ndate aastate alguses toimusid veel ka Tallinna Töölisühingu korraldatud usuvastased lastepäevad ja laste laulupeod. Tööliste seas levisid ka ilmalikud matused ja kiriku vahelesegamiseta toimunud abielusõlmimised (Raid 1968; 30).

“Vaikival ajastul” oli ateistliku selgitustöö tegemine raskendatud mitmetel põhjustel. Üheks neist oli riigi tugevnenud kontroll kõigis ideoloogia valdkondades, teisalt aga Stalini poolt partei ridades läbi viidud puhastus, mis viis teispoolsusse mitmed juhtivad EKP tegelased, mis omakorda “põhjustas seisaku partei perioodika väljaandmises. /.../ Ajutiselt katkes partei ateistlik propaganda ja võitlus klerikalismi vastu marksistliku ajakirjanduse vahendusel” (Raid 1978; 129). EW viimastel aastatel piirdus ateistliku kasvatustöö sisu “kirikuringkondade ja valitseva kliki vaheliste sidemete paljastamisega” (Raid 1968; 31). Vähesed eestikeelsed ateistliku sisuga artiklid ilmusid Venemaal välja antud perioodikas – “Kommunismi teel”, “Edasi”, samuti EKP illegaalses häälekandjas “Kommunist” (Raid 1968; 31).

Siinkohal on huvitav ära märkida, et hilisemas nõukogude ajal ilmunud ateistlikus kirjanduses näidatakse mitmeid EKP liikmeid teinekord “ateistlike märtritena”, väites, et EW võimud kiusasid neid taga nende ateistliku propagandatöö pärast. Samuti püüti EW aega käsitledes näidata, et tegu oli n-ö kahe Eestiga – esimese eesotsas asus “rõhujate-mõrtsukate” klikk, millega oli seotud ka kirik, teise – “progressiivsete rõhutute” Eesti ainsaks lootuseks oli EKP. Sel põhjusel püüti kõikvõimalikul moel esile tuua kiriku ja

riigi ebaõiget omavahelist suhet ning sellise argumentatsiooni abil õigustada kõiki oma eelnend ja tulevase aktsioone.

2.2 Ateismi propageerimine vasakpoolsete vaadetega seltside poolt

2.2.1 “Humanitas”

Eesti vabamõtlejate selts “Humanitas” asutati 1926. aasta 21. mail ja selle juhiks sai Sotsialistliku Tööliste Partei liige A. Audova. Seltsil olid sidemed EKPga (Raid 1978; 111). Seltsi liikmed avaldasid artikleid, tegeldi loengute ja vestlusõhtute ning muu hulgas ka miitingute korraldamisega (nt. 1931. aasta 28. mail Tartus Tähtvere pargis, üldpealkirjaga “Sotsialism ja kirik” (Prink 1967)).

Kõige aktiivsemaks esinejaks oligi Audova (loengute temaatikast nt. “Usutunne ja tema väärtus”). Pärast Audova emigreerumist Venemaale¹⁸ juhtis ühingut Jaan Sarv, sel perioodil jäi ühingu tegevus teataval määral soiku (Prink 1967). Kolmekümnendate aastate keskpaiku, kui kõik muud kanalid propagandatöö tarvis olid ahenenud (kirjastustegevus problemaatiline, teised legaalsed seltsid suletud), suurenes ka EKP mõju seltsile. Seltsi suunati “kommuniste-haritlasi eesotsas H. Habermani ja L. Illisoniga” (Raid 1978; 131) ning 30ndate aastate lõpus ühingu loenguline tegevus aktiveerus taas – kui eelnevalt oli korraldatud umbkaudu 10 loengut aastas, siis nüüd toimusid need igal nädalal. Temaatikas prevaleerisid bioloogia areng ja selle filosoofilised aspektid, dialektiline materialism ja marksistlik religioonikriitika. “Kuigi ühingu esimees J. Sarv ei olnud oma vaadetelt ise marksist, nagu tema eelkäija bioloogiadoktor A. Audova, oli ta vaadetelt demokraat ega takistanud marksistlike ideede propageerimist ühingu kaudu” (Raid 1978; 131-132). Saarniidu hinnangul “kodanliku

---

¹⁸ Emigreerus 1933. aastal, põhjuseks võimaluse puudumine Eestis oma alal eksperimentaalselt töötada (Eesti biograafilise leksikoni täiendkoide 1940; 21). 1934 sureb ta Moskvas teadmata põhjustel. Hilisem nõukogudeaegne käsitlus (nt. G. Naani toimetatud ajalooõpik 1952) on püüdnud näidata, nagu oleks ta Venemaale kolinud tagakiusamise pärast, sellele aga ei viita jällegi täpsema informatsiooni puudumine “Humanitase” tagakiusamise kohta, millest nõukogude ajal oleks meeleldi kinni hakatud. Võimalik siiski, et põhjus oli mõlemas.

diktatuuri lõpuaastaiks, mil ühingus “Humanitas” töötasid sellised silmapaistvad progressiivse intelligentsi esindajad nagu H. Haberman, A. Uibo, I. Kruus jt, jõudis ateistide ühing dialektilise ja ajaloolise materialismi tunnustamiseni” (Saarniit 1962; 111). Ühingu viimane koosolek leidis aset 10. III 1940 (Prink 1967).

“Humanitase” kampaaniat hindas Lembit Raid suhteliselt edukaks, tuues asjaoluks selle, et tegu oli haritlastega, kes oskasid oma vaateid argumenteeritult esitada (teiste ühingute aktivistideks olid nii intelligendid kui töölisklassi esindajad segamini, see omakorda määras ära ka argumentatsiooni taseme). Võib-olla võib pidada edu põhjuseks ka seda, et antud juhul oli tegemist esimest korda Eesti pinnalt võrsunud üritusega, kus materialistlike ideede eest võitlejad olid tuntud ja lugupeetud inimesed ning EKP roll selles mitte nii otseselt nähtav kui teiste ühingute tegevuse puhul. Raid kinnitab: “Humanitase seltskonnal oli edu, eriti haritlaste seas. “Akadeemias” ja “Tänapäevas” ilmus palju nende artikleid, need olid sisukad ja huvitavad” (Raid 2003). Ka Prink ütleb, et “loengud olid kõrgel tasemel. Organisatsiooni kandev aktiiv oli kursis Jemeljan Jaroslavski teaduslik-ateistliku tööga nõukogude Liidus” (Prink 1967). See viimane on aga tagantjärele üsna kahtlase väärtusega kompliment – Bercken nendib üsna negatiivselt: Jaroslavski juhitud Võitlevate Usuvastaste Liit ei olnud teaduslikum kui ta kirjutised (Bercken 1989; 122). Ent teisalt märgib Prink, et loengud olid ette valmistatud lähtudes konkreetsest auditooriumist (Prink 1967), millest võib järeldada, et oli nii filosoofilisel kui ka populaarteaduslikul tasemel loenguid.

Ent juba esimesel nõukogude võimu aastal langesid endised kaastöölised kriitika alla. Arvestades nõukogude ateismi kõrget enesehinnangut, mille kohaselt “kodanlik” ateism leiab oma täiuse nõukogude ateismis, on äratoodud kriitika loogiline ja mõistetav:

Samalaadseid vigu [ei uskunud, et rahvas võib vabaneda usust, usundiliste uskumiste hävitamiseks on vajalik ainult haridustöö, usundilised uskumised on kiriklaste pettuse ja rahvahulkade pimeduse vili] kordub ka kaasaegsete kodanlike ateistide juures, kellest paljud on ühinenud vabaltmõtlejate organisatsioonideks ja puhtharidustöö alusel võitlevad usu vastu (end. Eestis organisatsioon “Humanitas”) (Ateist 1941.1; 39).

2.2.2 Tööliste Kultuur-Hariduslik Ühing

loodi 1931. aastal vasakpoolsete ametiühingute algatusel, mistõttu sai mõjutusi EKP-lt. Nagu ütleb Raid, oli ühingu eesmärgiks “tööliste ideoloogiline ettevalmistamine revolutsiooniliste ülesannete täitmiseks”¹⁹ (Raid 1978; 111). Nõukogudeaegne retoorika nimetab ühingu eesmärgina ära ka “töötajate klassiteadvuse ja haridusliku taseme tõstmise” (RAAE I: Rannik 1956; 280). 1932. aasta jaanuaris loodi ühingu juurde usuvastane ring:

Ühingul oli osakondi kõikjal üle kogu maa ja tema juures töötanud ringidest oligi see ring kõige edukam. Ta andis välja ateistlikke teoseid, usuvastaseid lendlehti, kristlike pühade puhul korraldas antireligioosseid loenguid jne. Tehti katset ka ateistliku ajakirja “Usk ja Tõde” väljaandmisega. See aga ebaõnnestus kodanliku valitsuse vägivallarežiimi tõttu. (RAAE I: Rannik 1956; 280).

Ring andis välja usuvastast kirjandust, peamiselt tõlkeid. Kavandati ka ateistlike kursuste korraldamist. Ringi tegevusele ja ideoloogiale oli otsene mõju Venemaalt – “Ringi mitu aktivisti olid seotud NSV Liidu usuvastaste organisatsioonidega, kellelt saadi ateistlikku perioodikat (“Bezbožnik”, “Antireligioznik”) ja muud tarvilikku kirjandust” (Raid 1978; 111).

Ateistliku ringi üheks olulisemaks saavutuseks oli ajakirja “Usk ja Tõde” väljaandmine. Tõsi küll, nimetatud ajakirja ilmus vaid viis numbrit, neist viimane kaksiknumber. Mis puudutab ateistliku argumentatsiooni taset, siis lähtudes lausest “Ajakirja anti välja peamiselt tööliklassi jaoks, selgitamaks talle religiooni kahjulikkust” (Raid 1978; 112), võib sellest omad järeldused teha. Ajakiri keelustati pärast mai/juuni

---

¹⁹ Nii võibki kuni nõukogude okupatsioonini pidada EKP poolt kultiveeritud “ateismi” kohaliku “viienda kolonni” suurendamise katseks. Siingi ei ole ateism mitte eesmärk, vaid vahend. Saarniit ütleb oma artikli lõpus sõnaselgelt “Hoolimata usulise propaganda pidevast laiendamisest eemaldus rahvas EKP poolt ning tema juhtimisel teostatud ateistliku propaganda tõttu üha enam usust ja kirikust. Seejuures lähendas ateistlik propaganda töötavaid hulki proletariaadi maailmavaatele – marksismile-leninismile ning eesti töörahva ideelisele juhile – EKP-le, viies neid teadlike võitlejate hulka, kelle osavõtul kukutati 1940. aastal Eestis kodanluse diktatuur ning taaskehtestati nõukogude võim” (Saarniit 1962; 112).

kaksiknumbri ilmumist, 1933. aasta aprilli lõpus sulges valitsus ka Tööliste Kultuur-Haridusliku Ühingu enda.

2.2.3 Tartu Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühing

rajati 1932. aasta sügisel ning sai tegutseda vaid 1933. aasta juunini, mil võimud sellegi sulgesid. “Ühing propageeris energiliselt marksismi-leninismi, kuid varjas oma tegevust esperanto keele õppimise sildiga” (Raid 1978; 112). Ühingu juhtkonnal olid sidemed “Humanitase” liidri Audovaga, samuti EKPga, ning see tegutses kommunistide suunamisel. Seega oli tegu EKP katsega propageerida oma ideoloogiat legaalse ühingu varjus. Märkimisväärne on siin ka Raidi viide kommunist L. Illisonile, kes ütleb, et “esperantot käsitleti ühingus “mitte sihi, vaid abinõuna”” (Raid 1978; 112). See on üksüheselt aplitseeritav ka ateismile ning kinnitab veendumust ateismi kui vahendi rolli kohta Eestis. Raid märgib, et “Taoliste ringide, seltside ja ühingute tegevus kujutas endast vaadeldaval ajajärgul EKP ateistliku kasvatustöö ühte põhivormi” (Raid 1978; 113).

30ndate aastate lõpu seisukorda hinnatakse erinevalt. Veem ütleb “Eesti Kirikut” refereerides: 1935. aastal “ateism ja kirikuvastatus ei ole märgatavalt kasvanud, küll aga on märgata ajakirjanduse kirikuvaenulikkust”, samuti “välismaalt saabunud vaimulikud rõhutavad, et ei ole nii jämedat kirikuvastast ajakirjandust leidnud kui Eestis” (Veem 1990; 307, 310).

Kiivit kirjeldab aga 30ndate aastate Eesti kirikuelu järgmiselt: “Kiriku õitseajaks võib lugeda 1930. aastate lõppu, mil elati oma tegevuse laiendamise kavatsustega” (Gnadenteich 1995; 102). Plaat on aga arvamusel, et “Tegelikkuses võib aga aastail 1922–1934 rääkida alanud sekularisatsiooniprotsessi intensiivistumisest” (Plaat 2001; 150) ja “Seega pole põhjust rääkida Eesti elanike suurest seotusest kirikute ja kogudustega enne usuvaenuliku riigivõimu kehtestamist 1940. aastal” (Plaat 2001; 153).

2.3 Kokkuvõte

Võib öelda, et kuni “Humanitase” kampaaniani oli ateistide kirikukriitika jõhker ning argumenteeritud arutelust oli asi kaugel. Toonastest “ateistlikest” tekstidest võib välja lugeda nii klerikute²⁰ kui ka usklite-vastasust, valdavalt aga on teravik suunatud siiski konkreetselt kiriku kui organisatsiooni vastu. Võib märgata ka võitlust riigi ja kiriku lahutamiseks ning usuõpetuse vastu.

Nimetatust võib oletada, et nii “Humanitase” kui teiste seltside ja EKP ateistlik tegevus oli langenud (vähemalt potentsiaalselt) viljakale pinnasele. Teisalt aga peetakse EKP tegevust EW ajal üldiselt üsna tagasihoidlikuks ja hilisemad käsitlused püüavad tegusid näidata paisutatuina.²¹ Suure tõenäosusega on nõukogudeaegses kirjanduses ära mainitud kõik “ateistlikud sündmused”, mis aset leidsid, sest vastasel korral oleks nimekiri lühidaks jäänud.

---

²⁰ Üheks sagedasemaks teemaks töölisperioodikas oli kirikutegelaste personaalne kriitika (Raid 1978; 115).

²¹ Suurendatud statistikat kasutati EKP poolt ka juba sel ajal. Nii näiteks andis EKP aruanne 1937. aastal kohalike kommunistide arvuks 255, uurimine on aga näidanud, et tegelikult oli neid alla saja (Ant 2003).

3. Ateismi areng Eestis nõukogude võimu perioodil (1940-1989)

Et pärast Eesti okupeerimist hakkasid Eestis kehtima NL seadused, samuti seetõttu, et EW-aegne ateistlik võitlus sai mõjutusi Venemaalt, siis on oluline see, mis toimus Venemaa religioonipoliitikas aastail 1917-1940.

3.1 Religiooniseadustik ja ateistlik võitlus NLs aastatel 1917-1940²²

3.1.1 Seadused

Esimestel kuudel pärast võimuletulekut 1917. aastal võttis kommunistlik valitsus vastu mitmeid kirikut diskrimineerivaid otsuseid (kiriku maade natsionaliseerimine jms). Suhetes usuga oli olulisim 1918. aasta 13. jaanuaril vastuvõetud otsus, mis pani paika kiriku ja riigi eraldatuse (Bercken 1989; 90-91). See seadus andis kirikule fataalse hoobi.

Järgmine oluline seadus, mis usklite vabadust vähendas, anti välja 1929. aasta 8. aprillil ja kehtis ilma suuremate muudatusteta kuni 1975. aastani. Selle seaduse põhisisuks on usuühingute tegevuse tegevuse piiramine eriti rangete meetmete abil (Bercken 1989; 95-96). 1936. aasta konstitutsioon andis vaimulikele küll tagasi valimisõiguse, samal ajal aga lisas 1929. aastal vastuvõetud seadusele veel uusi piiranguid (Bercken 1989; 97).

---

²² Seda perioodi on kuni 1929. aastani äärmise põhjalikkusega käsitlenud Luukkanen 1994, rõhudes peamiselt religioonivõitluse poliitilise tausta avamisele. 1929-1938 aastate problemaatikat käsitleb sama autori "The religious policy of the Stalinist state: a case study: the Central Standing Commission on Religious Questions, 1929-1938. Helsinki 1997.

3.1.2 Tegevus

Oktoobrirevolutsioonile järgnenud aastatel oli ateistlik töö kaootiline – et mitte öelda hullemini (Bercken 1989; 97). 1919. aasta parteiprogramm nägi ette luua võimalikult laiahaardeline usuvastane propagandaorganisatsioon, ent ei andnud mingeid juhiseid ega pannud ka kedagi selle eest vastutama (Bercken 1989; 98). Kogu sellealane tegevus sõltus kohalike võimude innukusest. Alles 20ndate aastate keskpaigast on leida märke tsentreeritud ja süstemaatilise propagandast.

Kohe pärast kodusõda tehti usuvastase töö eest vastutavaks hariduse rahvakomissariaat, mille alluvusse loodi poliithariduse komisjon, juhiks Lenini abikaasa N. Krupskaja. Komitee ülesandeks oli laiaulatuslik võitlus, kasutades tehnika viimast sõna – filmi ja fotograafiat (Bercken, 1989; 98). Leninliku “võitleva ateismi” poliitika põhirõhk religioosse mõtteviisi järjepidevuse murdmiseks oligi kõige enam haridusel; see väljendus propagandatööna koolides, ateismimuseumide loomisena kirikuhoonetesse jne. Oluline oli ka kleruse likvideerimine ja pidev usklike vihkamise propageerimine. Selle suuna esindajateks olid Krupskaja, samuti Lunatšarski, Kalinin ja Skvortsov-Stepanov (Thrower 1983; 135).

1922. aastal loodi Keskkomitee juurde spetsiaalne religioonikomisjon, mille esimeheks sai Jaroslavski, kes hiljem ateistlikus propagandas olulist rolli mängis (Bercken 1989; 93). Samal aastal loodi kirjastus “Ateist”. Toimetaja Jaroslavski käe all hakkas ilmuma ka ajaleht “Bezbožnik”. Jaroslavski enda raamatust “Usklike ja uskmatute piibel” (1923, e.k. 1958) sai nõukogude ateistliku kirjanduse klassika, mille täiendatud trükke veel hiljemgi välja anti.

“Bezbožniku” kõrvale loodi teisigi üllitisi: kuukiri “Antireligioznik”, eksisteeris ka nädalaleht, samuti “Bezbožniku”-nimeline jne. Jaroslavski organiseeritud oli ka “Sojuz bezbožnikov”,²³ mille juhiks ta sai. Noortele oli ette nähtud ühendus “Junõje bezbožniki” (Bercken 1989; 102).

Usuvastasele propagandale lähenemises toimus ka teatav võitlus: radikaalid Trotski juhtimisel eelistasid otsest tegevust – teenistuste segamist, ikoonipõletamist jms; moderaadid Jaroslavski juhtimisel, keda toetas Stalin, soovisid religiooni vastu võideldes

---

²³ Hilisem Võitlevate Usuvastaste Liit (VUL).

kasutada teaduslikku argumentatsiooni. Kui aga moderaadid 1926. aastal võimule jõudsid,²⁴ olid nad religiooni vastu kõike muud kui pehmed (Bercken 1989; 98). Luukkaneni järgi oli usuvastase ristsõja algtooke andnud Lenin, kes oli “hämmastunud religioosete organisatsioonide renessansist ja tugevusest” (Luukkanen 1994; 124-125) 20ndate aastate alguses. 1929. aastaks oli Jaroslavski kätte kogunenud religioonivastase võitluse monopol (Bercken 1989; 102). Jaroslavski juhtimise all ning võimude toetusel toimunud Võitlevate Usuvastaste Liidu (VUL) usuvastane ristsõda kulmineerus 30ndatel aastatel, “plaan oli sekulariseerida riik 1937. aastaks” (Froede 2004; 37). Tegevusse asus komsomol, kelle tegevus oli äärmiselt brutaalne ja suunatud just minevikuigandite väljarookimisele (Luukkanen 1994; 214).

Ateistlik propaganda võttis üpris iseäralikke vorme. Märkimisväärne usuvastane sündmus oli 1923. aasta jaanuaris peetud kommunistlikud jõulud (Bercken 1989; 99), mille taga seisis Trotski (Luukkanen 1994; 154-155), 1926. aastal hakati aga endistesse kirikutesse looma ateismimuuseume. Neljakümne viiest omalaadsest oli esimene Moskva oma, suurimaks sai aga 1932. aastal avatud muuseum Leningradi Kaasani katedraalis.²⁵ Bontš-Brujevitši juhtimise all (1946–1955) sai sellest nõukogude religiooniloo uurimise peakeskus. Ka Iisaku katedraal Leningradis oli sama funktsiooniga, ent 1937. aastal muudeti tavaliseks muuseumiks (Bercken 1989; 103). Enamik muuseume kannatas suunapuuduse all – nii otseses kui kaudses tähenduses – ja suleti mõne aja pärast (Bercken 1989; 104).

3.1.3 Perioodi kokkuvõte

Alates 1922. aastast oli likvideeritud igasugune nõukogude-vastane kriitika (Berdjajev ja teised mittemarksistid vallandati koolidest), seega igasugune dialoog

---

²⁴ 1926. aastal organiseeritud ateistliku propaganda konverentsil kinnitati Jaroslavski seisukohad korrektse teadusliku lähtepunktina (Bercken 1989; 102). Luukkanen väidab vahepealse pehmema suhtumise põhjuseks vajaduse Trotski ranget joont diskrediteerida (Luukkanen 1994; 233-234).

²⁵ Thrower peab ateismimuuseume kõige eriliseks nõukogude ateismi tunnusjooneks. Ehkki sellise muuseumi ekspositsioon on ette nähtud selleks, et esile tuua religiooni negatiivseid tahke, on eksponaatidel tugev religioosne sisu, mis eesmärgi jalgealust õõnestab. Ta toob siia juurde näite sellest, kuidas oli näinud Leningradi ateismimuuseumis üht talunaist ikooni ees palvetamas (Thrower 1983; 329).

religiooniga oli välistatud.²⁶ Et puudusid ka tihedad seosed kaasaegsete Lääne õpetlastega, siis muutusid nõukogude teooriad konservatiivseiks ja isoleerituiks (Thrower 1983; 136-137).

Nõukogude religiooniloo alused pandi paika 30ndate aastate alguses, peamiseks autoriteks olid Jaroslavski ja Lukatševski. Oma toonastes kirjutistes rõhutasid mõlemad, et vaid rahulik, atraktiivne ja intellektuaalselt respektieritav religioonivastane propaganda võib oma eesmärgini jõuda, luua “ateistlikku mentaliteeti”. Ära suudeti teha aga üsna vähe, kampaania katkes sõja tõttu ja ateistlik tegevus kuhtus sõja ajal sootuks (Thrower 1983; 138). Kääriäinen on seisukohal, et enne sõda oli ateism pigem praktiline religioonivastane tegevus - otsene kirikuvastane tegevus, jutluste segamine jms. Seda hoolimata sellest, et ametlikult oli sedastatud, et tegu on teoreetilise õpetusega (Kääriäinen 1989; 25), .

Agitatsiooni põhiosa moodustas üsna kindlate hüüdlauseste pidev kordamine: religioon takistab revolutsiooni ja sotsiaalset arengut, see on ebateaduslik, kirikud on korrumppeerunud ja nõukogudevastased jne. Seal, kus oli tegu evangeelsete kirikutega, süüdistati neid peale eelmainitud asjaolude veel ka vene-vaenulikkuses (Thrower 1983; 136). Luukkanen rõhutab mitmel pool “klassivaenlase” kujundi läbivat faktorit religiooni suhtumises, mida põhjendab patuoina rolliga, mille eesmärk oli parteisiselt võimuvõitluselt tähelepanu eemale juhtida (Luukkanen 1994; 219).

3.2 Aastad 1940-1941

Eesti liitmisega Nõukogude Liidu riikide ritta muutus kohalik olukord kardinaalselt ka ateismi vallas. Kui seni oli ateism – vähemalt ida poolt kultiveeritu – pidanud rohkem või vähem püsima põranda all, siis nüüd said tegevuseks vabad käed aktiivsed kirikuvastased, kelleks suuremalt jaolt olid EKP liikmed.

Eesti okupeerimisega “jõustusid Eestiski Nõukogude Liidus 1929. aastast kehtinud religiooni ja kirikuid puudutavad seadused, mille järgi kirik kui religioosne ja rahvuslik institutsioon kuulus likvideerimisele ning kristlik usk

---

²⁶ Võimalik, et see oli ka eesmärgiks, ehkki tegu võis olla ka vaid puhtpoliitiliste motiividega.

kui ametlikule ateistlikule ideoloogiale vastanduv nähtus väljajuurimisele (Gnadenteich 1995; 103).

Märkimisväärseks võib pidada seda, et nõukogude võimu kehtestamise esimesed hoobid olid suunatud just kiriku vastu.²⁷ Arusaadav – “natsionalism on eriti ohtlik, kui see on liidus religiooniga” (Bercken 1989; 11). Ehkki EW aega käsitleva peatüki lõpus olevatest arvamustest võib näha, et eestlaste identifitseerumine luterliku kirikuga on mõnevõrra küsitav, funktsioneeris kirik kommunistlikule ideoloogiale oponeerivana rahvusluse toena sellegipoolest.

Kirikutel keelati liikmemaksu kogumine, osa omandist natsionaliseeriti. Keelatakse ka noortetöö, misjon ja sidemed vennaskirikutega. Kiriklike talitusi võis toimetada ainult “kultushoonetes”. Vaimulikke langes ka repressioonide ohvriks, kuigi ei toimunud spetsiifiliselt nende vastu suunatud aktsioone. 15 luteri kiriku õpetajat küüditati, 2 mõrvati ja 7 mobiliseeriti Nõukogude armeesse Kõigest hoolimata kirikutöö jätkus ning kirikliku tegevuse aktiivsus ei vähenenud oluliselt. Leeride puhul on täheldatud isegi osavõtjate arvu kasvu, kuna kardeti nende lõpetamist. Kirikud jäid äraootavale positsioonile, püüdes mitte minna võimudega otsesesse vastuollu, aga mitte ka koostööd teha (Altnurme, <http://www.okupatsioon.ee/1940/religioon.html>).

6. VIII 1940 otsustatakse likvideerida Tartu Ülikooli usuteaduskond, see viiakse läbi kolme nädalaga. Kõrvaldatakse usuline kirjandus, 13. VIII keelatakse koolides usuõpetus.

Üleüldist olukorda võib kirjeldada kui täielikku laastamistööd, kus püüti purustada kogu olemasolev struktuur ning rajada selle varemeile uus:

Kommunistliku süsteemi üheks oluliseks eesmärgiks oli senise ühiskondliku korralduse ja tsiviilühiskonna hävitamine, inimesevaheliste suhete ning rahva tegevuse allutamine täielikule kommunistliku partei kontrollile. Selle sihi saavutamiseks tuli kõigepealt hävitada rahva mälu (Laar 2000; 875).

---

²⁷ Sarnast tendentsi võis kohata ka ETK poliitika puhul.

Sellise poliitika läbiviimiseks asutati 1940. aasta oktoobris mitmeid ideoloogiakoole (marksismi-leninismi õhtuülikoolid, kus õppis kokku 220 inimest (Raid 1969a; 77)). Et “püüti luua selline olukord, kus religiooni sotsiaalsed juured oleksid purustatud“ (Raid 1969a; 68), asutati selle situatsiooni forsseerimiseks 1940. aasta oktoobris ka Võitlevate Usuvastaste Liidu (VUL) rakukesed. “Ateistliku selgitustöö suurem laine algas 1940. aasta sügiskuudest ja kestis aasta alguseni” (Raid, 1969a; 71).²⁸ Kuukiri “Ateist” (millest tuleb pikemalt juttu allpool) toob ära VULi organisatsiooni täpsema tutvustuse:

Kuna usuvastane töö on vaja läbi viia organiseeritult, siis on loodud ENSV Võitlevate Usuvastaste Liit (VUL), kel on igas linnas ja maakonnas maakondlik või linna org. toimkond. Nende ülesandeks on oma piirkonna usuvastse selgitustöö tegemine ja usuvastaste seltsimeeste koondamine asutiste, käitiste ja muude ühiskondlike ettevõtete ja organisatsioonide juure, luues sinna usuvastaseid rakukesi. Koondamine usuvastastesse rakukestes peab aga toimuma täiesti vabatahtlikul põhimõttel.

Võitlevate Usuvastaste Liit on töötajate vabatahtlik organisatsioon, kes seab endale ülesandeks järjekindla võitluse teostamise usuliste jäänuste kaotamiseks usklite teadvusest.

Üheks suuremaks ja vastutavamaks ülesandeks VUL organisatsioonile on usuvastase aktiivi – propagandistide agitaatorite jt. kasvatamine. Sellele tuleb kaasa tõmmata kohalikku usuvastast intelligentsi, kellele tuleb korraldada täiendavaid loenguid, /.../ ja hiljem need kasutada ära usuvastaste ringide juhtidena, organisaatoritena ja selgitustöö tegijatena kohalikus ümbruses.

Usuvastaste organisatsioonide ülesandeks on korraldada usuvastast propagandat massiloengute, referaatide ja individuaalsete vestluste organiseerimise teel, samuti organiseerida ringe ja ühislugemisi ja kasutada selleks vastavat kirjandust.

---

²⁸ Raid märgib aastaid hiljem: 1940. aasta ateistlik selgitustöö oli juba organiseeritud võitlus. Seal oli riiklik tellimus ilmselgelt nähtav ja see üldsusele enam eriti hästi peale ei läinud. 1940.-41. aasta tegevus paistis silma brutaalsusega – ehtne vulgaarateism. Seda oli olnud varemgi, siin aga lööb see eriti välja. Mõnitav suhtumine jne. Sinna juurde ka riiklik poliitika kirikute suhtes. See oli puhtalt **poliitiline** ateism (Raid 2003).

Suurt tähtsust omab usuvastases töös kontakti loomine ELKNÜ ja kultuurorganisatsioonidega, nagu ametiühingud, rahvamajad ja klubid, kasutades neid VUL eesmärkide huvides.

Usuvastase selgitustöö tegemisel on tarvis kindlasti nõuda, et see töö toimuks kõrgel ideelis-poliitilisel tasemel, aluseks võttes marksismi-leninismi põhilisi seisukohti. Sealjuures tuleb aga silmas pidada partei programmi nõuet: “Hoolega vältida usklake inimeste usuliste tunnete solvamist, mis viib ainult usulise fanatismi süvenemisele”. Seepärast tuleb igalt propagandistilt nõuda kindlalt asjatundmist ja põhjalikku ettevalmistust. Kes seda ei ole teinud, kes oma ala hästi ei tunne, seda ei tohi ka lubada usuvastase propaganda alale töötama. Üheks põhimiseks tingimuseks usuvastase selgitustöö tegemisel on nõue, et see toimuks teaduslikul alusel (Ateist 1941.5; 194-195).

Artikkel lõpeb südamliku sedastusega:

Usuvastase selgitustöö agitaatoril tuleb aga meeles pidada, et usujuured on aastate jooksul sügavalt juurdunud usklake teadvusse, mida ei saa sealt välja rookida mõnepäevase või –nädalase selgitustöö tegemisega, selleks on tarvis kolme omadust: kannatust, kannatust ja veel kord kannatust. Kes seda omab, selle seltsimehe töö on edukas (Ateist 1941.5; 195).

Salo aga ütleb, et “organiseerimine edenes visalt ja andis vähe tulemusi. Peamiseks tegevuseks jäid loengud ja ajaleheartiklid, kusjuures mõlemate puhul domineerisid tõlked vene keelest”²⁹ (Salo 1995; 142). Vimmsaare lisab: “Trükiti ka muud ateistlikku kirjandust, mis tollal taotles eeskätt religiooni ja kiriku klassiolemuse paljastamist. Vähem esineti muudel ateistliku suunitlusega temadel” (Vimmsaare 1974; 90).

---

²⁹ Kuukirja “Ateist” numbritest võib leida ilmunud ateistliku kirjanduse reklaami, kust saab ülevaate, milliseid ateistlikke või materialistlikku ilmavaadet kandvaid teoseid pidas uus võim ateismi levitamisel esmatähtsateks: N. V. Rumjantsev “Jõulupühade tekkimine ja nende klassiline olemus”. 1940, 48 lk; Novikov-Priboi “Soolavee-ristsed” (raamat ühe vaimuliku ümbersünnist) 1941; B. M. Zavadovski “Elu tekkimine maakeral”; V. V. Lunkevits “Kohutavad loodusnähtused”; N. Rumjantsev “Kas Jeesus Kristus elas” 1941; N. Rumjantsev “Ülestõusmise pühade vastu”; Em. Jaroslavski “Kommunism ja usk”, 1941. Viimast teost nimetatakse “sotsialistliku kodaniku hädavajalikuks raamatuks”.

5.–8. veebruarini 1941 toimus EK(b)P kongress Tallinnas, kus määrati kindlaks ateistliku kasvatuse põhisuunad: arendada kannatlikku ja pidevat usuvastast propagandat, tõmmata usuvastasele tööle haritlaskond, teadlased, õpetajad, arstid, agronoomid jne. Parteiorganisatsioonid peavad organiseerima usuvastase aktiivi ettevalmistamist ja instrueerimist seminaride ja usuvastase töö kogemuste vahetamiseks (Raid, 1969a; 74). Sama aasta veebruaris luuakse Tallinnas ja Tartus ka lektoriumid ning Lektorite Keskbüroo. Lektoriumi üritustel viibib kokku *ca* 2500 inimest (Raid 1969a; 76). Loengutes kasutati neil aastail EK(b)P ateistlikus propagandas traditsioonilist vastandamise vormi. Kiriklike pühade ajal korraldati mitmesuguseid rahvahulki köitvaid üritusi, mille kaudu hoiti ära nende sattumine talituste täitjate hulka (Raid 1969a; 76).

Usuvastaseid kirjutisi ilmus Hariduse Rahvakomissariaadi häälekandja “Viisnurk” külgedel (Raid 1969a; 79, viide 66), samuti “Kommunisti” veergudel, mille eksisteerimise vältel (15. VII 1940 – 21. VIII 1941) ilmus 80 erinevasemelist usuvastast kirjutist. Käsitleti ka uute, nõukogulike kombetalituste juurutamist (Raid 1969a; 80). Raamatukogudele tehti ülesandel metoodiliselt ja oskuslikult soovitada ateistlikku lektüüri vastavalt lugeja vanusele, hariduslikule ettevalmistusele ning asendile ühiskondliku tootmise sfääris (Raid 1969a; 82).

NSVL VUL ENSV toimkonna algatusel hakkas 1941. aasta jaanuarist ilmuma teaduslik-metoodiline usuvastane kuukiri “Ateist”, mis “kujunes EK(b)P ateistiku kasvatustöö tribüüniks” (Raid 1969a; 79), Salo nimetab esimese numbril ilmumist uueks ajajärguks usuvastases töös – varem olid ateistliku aktsiooni läbiviimist takistanud mitmed organisatoorsed raskused (Salo 1995; 142). Võttes arvesse, et see üllitis võtab kokku kõik toonased suundumused ja põhilised seisukohad, oleks põhjust pisut pikemaks tutvustuseks.

Ajakirja (trükiarvuga 10 000 eks (*sic!*)) impressum lubab ennatlikult ilmumistiheduseks 12 numbrit aastas. Sellest peeti kinni kuni kuuenda numbril ilmumiseni, mil aga sõjaolud katkestasid nii kuukirja ilmumise kui ka liidu tegevuse ja viimaks mõlema likvideerimiseni viisid.

Kuukirja sisu osas on esindatud pealkirjas lubatud nii metoodilisus kui ka mõningane teaduslikkus (seda, tõsi küll, vaid marksistlikust ilmavaatest lähtuvais kategooriais). Rubriikidest võib ära nimetada ateisti sõnastiku, karikatuurid, kroonika, bibliograafia, teoreetilised loengud (nt. “Hingest ja hinge tegevusest”), poeesiat ja proosat (nt. J. Hašek), vastuseid küsimustele, ateistlikke mõtteid eesti kirjanduses (ärkamisaja kirjameeste kirikukriitikat) ja konsultatsioone propagandistile. Viimane rubriikidest tasub veenmismeetodite kirjeldamiseks lähemat vaatlemist. Ajakirja 2. numbris on selle rubriigi alapealkirjaks “Usund rahvusliku vihavaenu tööriistana”:

Ettekande siht: Paljastada usundi reaktsioonilist olemust, mis õnnistab ja toetab rahvuslikke jäänuseid, näidata, et võitlus usundlike ja rahvuslike jäänuste vastu on – võitlus kommunismi eest.

Etteande kava: 1. Rahvusliku vihavaenu õhutamine tsarismi poolt; 2. Usund ja kirik kui imperialismi abinõu koloniaalsete ja sõltuvate rahvaste orjastamiseks ning rahvusliku vaenu õhutamiseks nende vahel; 3. NSVL rahvaste vennalik sõprus ja võitlus ja võitlus rahvuslike ja usundlike eelarvamuste vahel.

Ülejäänud osa konsultatsioonist (6 lk) on kokku võetud pealkirja alla “**Ettekande sisu**”. Vaevalt, et agitaatorid sellele suhteliselt ladusas keeles kirja pandud “konsultatsioonile” omalt poolt kuigipalju lisasid. Rubriik “Ateisti sõnastik” lahkab marksistliku-leninliku maailmanägemuse seisukohast religiooni ja selle tagamaid.

Kuukirja viimasest numbrist saab üsna põhjaliku ülevaate (siinkohal pea täies mahus ära toodud) ateistlikust tööst möödunud poolaasta jooksul:

Tallinna Lektoriumi usuvastasest tööst

ENSV Hariduse Rahvakomissaride käskkirjaga 1. veebruarist 1941. a. kutsuti ellu vastavalt EK(b)P Keskkomitee sellekohasele otsusele Lektorite Keskbüroo ja lektoriumid Tallinnas ja Tartus. Tegelik töö algas siiski loengulises osas 27. veebruaril ja Tartus 4. aprillil pärast vajalike ruumide leidmist ja remonteerimist.

Lektorite Keskbüroo töökavas ja 1941. a. temaatikas on teiste alade ja ülesannete kõrval pandud suurt rõhku ka usuvastasele selgitustööle laiades

massides. Selleks on ette nähtud loengute korraldamine teemadel “Teadus ja usk”, “Lenin ja Stalin usust”, “Kommunism ja usk”, “Usu tekkimine ja tema klassiolemus”, “Usk ja kommunistlik moraal”, “Ülestõusmispühade tekkimine ja nende reaktsiooniline osa”, “Teadus ja usk maailma tekkimisest” jne. Nendega liituvad loodusteaduslikud teemad, nagu “Maakera pinna ehitus ja elu”, “Kuidas tekkis elu maakeral”, “Inimese põlvnemine”, “Töö osa inimese põlvnemises”, mis aitavad kummutada massides väärkasvatuse ja surve tõttu asetleidnud usulisi väärarvamusi.

Tallinna lektoriumis on korraldatud loenguid usuvastastel ja nendega kaasvatel teemadel järgmiselt: “Usu päritolu ja tema klassiolemus” (A. Uibo), “Ülestõusmispühade tekkimine ja nende reaktsiooniline osa” (K. Juhanson), “Kodanlik ja kommunistlik moraal” (E. Päll), “Kommunistlik kasvatus ja kapitalismi jäänuste ületamine inimeste teadvuses” (J. Laube), “Kuidas tekkis elu maakeral” (A. Valsiner). /.../ Tartu Lektoriumis lisanduvad ülaltoodud teemadele veel astronoomia ja teised loodusteaduslikud alad.

Kokku on mõlema lektoriumi usuvastasel selgitustööl viibinud kolme kuu jooksul 2500 isikut, s.o. igal loengul keskmiselt 110–120 töötava rahva liiget.

Väljaspool Tallinna ja Tartu lektoriume on antud käitiste, asutuste ja nende kultuuriklubide usuvastase selgitustöö alal lektoreid 12 teemal, kokku 32 korda, ning nendest loengutest on osa võtnud 4800 inimest.

VUL Tartumaa organisatsioonide tööst

Orgtoimkonna poolt on märtsis korraldatud Tartu linnas 4 usuvastast kõnekoosolekut, kokku 1200 osavõtjaga. Aprillis muutus tegevus intensiivsemaks ja selgitustöö viidi ka käitistesse. Aprillis korraldati üldse 9 kõnekoosolekut ja loengut, kokku 1400 osavõtjaga.

Mai esimesel poolel on Tartu linnas korraldatud 3 kõnekoosolekut kokku 300 osavõtjaga ja Tartumaal 3 kõnekoosolekut kokku 350 osavõtjaga.

VUL rakukesi on märtsis organiseeritud Tartu linnas 2, kokku 72 liikmega ja Tartumaal 1, - 31 liikmega. Aprillis organiseeriti Tartu linnas 2 VUL rakukest 36 liikmega ja Tartumaal 4 VUL rakukest 26 liikmega.

Mai esimesel poolel on Tartu linnas organiseeritud 3 VUL rakukest 54 liikmega.

Kaks ja pool kuud kestnud töö tulemuseks on 19 rahvakoosolekut ja loengut ligi 3000 osavõtjaga ja 12 VUL rakukest 219 liikmega.

Neil päevil asutas orgtoimkond koos Tartu Linna Keskravhamajaga Tartu Usuvastase Töö Kabineti, mille juhatajaks määrati orgtoimkonna sekretär L.

Kurg. Kabinet töötab Tartu Linna Poliitharidustöö Inspektuuri juures, abistades ning konsulteerides rakukesi, ringe ja üksikuid aktiviste usuvastases selgitustöös ja organiseerimisel.

Kabineti töökava lähema ülesandena on kaasa aidata aktiivselt VUL rakukeste organiseerimisel, arendada laiades massides usuvastast selgitustööd ning propagandat, ette valmistada usuvastaseid kaadreid kursuste, seminaride ja ringide kaudu, levitada usuvastast kirjandust, nõu anda, aktiveerida seniloodud rakukesi, organiseerida uusi, korraldada massiloenguid ja üks seminar usuvastaste kaadrite ettevalmistamiseks maarahvamajadele.

Kabineti juure luuakse lähemal ajal usuvastane raamatukogu, muuseum ja alaline kirjanduse näitus. 21. mail alustas tegevust Tartu Linna Keskrahvamajas usuvastase töö kaadrite ettevalmistamise seminar, kestvusega 12 loengut (Ateist 1941.6; 283).

Ka 1940. aastal püüti noortetöö valdkonnas edu saavutada. Juhkami järgi “tehti koolides massilist usuvastast propagandat. Naeruvääristati kirikuskäimist, ristimist, leeriõpetust, laulatust jne. Noortele alla 18 eluaasta keelati igasuguse usulise kasvatuse andmine” (Juhkam 1968; 146). “Ateisti” esimene (*sic!*) number ilmutab ära toimetusele saadetud “kirja” “Usuküsimus ja noored”:

Esijoones tuleb koolide juure luua usuvastased ringid. Need ringid arendaksid süstemaatiliselt usuvastase selgitustöö tegemist õpilaste hulgas. /.../ Noored omakorda saavad selgitustööd teha vanemaile ja teistele oma perekonnaliikmeile (Ateist 1941.1; 47).

Samal teemal võtab sõna pedagoog E. Mesiäinen, kellelt ilmus arvukalt samateemalisi artikleid ka pärast sõja lõppu:

Usuõpetusest vabanemise puhul

Kui laste ja noorsoo vaimu uuristamisele ka salajase usupropaganda abil tehakse võimalikult kiire lõpp, siis on meil juba paarikümne aasta pärast vaba maailmavaatega noorsugu (Kommunist 4. IX 1940).

Ateistlik töö oli aga katkendlik – “Viljandi /.../ Maakonna Usuvastaste Ühing, mille eesotsas seisavad kommunistid, ei andnud endast elumärki. Sama probleem ilmnes

veel ka mujal - mitmetes maakondades (nt. Harju) tegeldi selle valdkonnaga vähe” (Raid 1969a; 73-74). Ateistliku töö kriitikast võib järeldada, et selgitustöö ei olnud just liigselt kõitev. Ka selle lühikese perioodi vältel võib leida ateistlikku propagandat algusest saadik mantrana saatnud lausungeid – “hoolikamalt, rohkem, sisutihedamalt”. Ateismialane töö sõltus – nagu ka järgmise okupatsiooni perioodil – ainult kohalike organite aktiivsusest. Tsentraliseeritud kontrolli jäi saavutamata nii sel kui hilisemal ajal.

Läbivalt on oldud hädas ka diskreetsusega usklite suhtes (“Tuli ette jumalateenistuste segamist ja pühakodade rüvetamist” (Salo 1995; 143)), mida NLis toimunud usuvastane võitlus sõnades nõudis – realselt aga ei püüdnudki saavutada.³⁰ Sarnased loosungid jäid vaid sõnadeks ka Eestis: “Usuvastases töös tuleb hoolega hoiduda usklite tunnete solvamise eest, sest sellised solvamised valavad vett klassivaenlase veskile” (Kommunist 15. III 1941). Temaatikas võib leida ka viiteid “kulakute” ja kiriku seotusele.

Hoogsalt alustati Eesti ajaloo ümberkirjutusega, millesse kaasati mitmeid Eesti juhtivaid ajaloolasi, eriti Tartu Ülikoolist. “Ümberhindamise”³¹ näiteid religiooni valdkonnast:

Ümberhindamisi Eesti ajaloo alal. Muistsed võitlused uues valguses

Munk Meinhard'i käsitlemisel tuleb loobuda tema töö nimetamisest “rahulikuks missioonitööks”, kuna on selgunud, et selle munga töö polnud sugugi rahulik. Ta on võtnud isiklikult osa sõjaretkist ja plaanitses sõjakäiku eestlaste vastu, kuid surm tõmbas sellest kriipsu läbi. /.../ Täit tähelepanu väärivad allarõhutute vastuhakud, millest ühtki ei tohiks jätta käsitlemata. Samuti Peipsi jäälahingule tuleb heita senisest enam valgust. Puudutades

---

³⁰ Raid ütleb tagasihoidliku kriitikaga: “Ehkki uues olukorras alustatud massilisest ateistlikust tööst on säilinud ka mitmeid kriitilise iseloomuga jälgi, ei tohi unustada, et just sel perioodil eemaldusid paljud usust ja kirikust, milles ilmselt kajastusid ka ateistliku töö konkreetsed tulemused” (Raid 1969a; 83). Vimmsaare avab olukorra teise nurga alt: “Paljud inimesed küll eemaldusid kirikust, kuid jäid niihästi religiooni kui ka ateismi suhtes indiferentseks. Pealegi hävitasid fašistliku okupatsiooni aastad palju sellest, mis nõukogude võim ateistliku kasvatustöö alal oli teinud” (Vimmsaare 1970; 90).

³¹ Veispak märgib stalinlikust ajast rääkides: “Eriti suur osa oli siin täita pseudoajalookirjutusel. Ajalookäsitluse üks eesmärk oli jätta rahvas ilma oma tegelikust minevikust, sellisest, millisena seda seni tunti (Veispak 1990; 1260).

reformatsiooni, on võimalus näidata, kuidas see reformistlikuna reklameeritud liikumine ise hiljem muutub reaktsiooniliseks” (Noorte Hää 25. XII 1940).

Nagu näha, sobis religioon väga hästi eestlaste “igivaenlaste” – sakslaste – negatiivsesse valgusse seadmiseks, millest loogiliselt jäeldus aga vene ja eesti rahva iidne sõprus. Ka EW algusaegadel hoogu saanud patriootiline müüt “seitsmesajast orja-aastast” sobitus sellesse süsteemi kui valatult.

Sõja puhkemine seadis aga riigi ja kiriku suhted uude valgusse. Stalinil oli inimeste mobiliseerimiseks vaja kiriku toetust. Usuvastane propaganda lõpetati, Võitlevate Usuvastaste Liit likvideeriti, usuvastaste ajalehtede ilmumine peatati, ateismimuseumid sulgesid ukSED. Mõõndusi tehti kõigile usunditele – ainsa erandiga katoliiklusele (Bercken 1989; 105).

3.2.1 Perioodi kokkuvõte

Kui nõukogudeaegne retoorika väidab, et sakslased tõid eestlastele risti tule ja mõõgaga, siis enam-vähem samade meetoditega üritas nõukogude võim seda risti siit ka minema viia. Nii võibki esimese nõukogude võimu aasta ainsaks heaks küljeks pidada seda, et rahval kadusid igasugused illusioonid uue korra suhtes. Ateistlik propaganda oma jõhkruks oli kaugel teaduslikkusest ja veenvast suhtumisest, mida ametlikult nõuti. Raidi ja Vimmsaare väljatoodud nüanssidest võib jäeldada, et selle perioodi ateistliku töö viljad jäid alles peamiselt köidetud kujul.

3.3 Aastad 1944–1956

Kui Saksa okupatsiooni ajal kirikute õigused suures osas taastati, siis järgnenud teine nõukogude okupatsioon jätkas vahepeal pooleli jäänud tööd. Ateistlik selgitustöö jäi kogu sõja ajaks unarusse. Altnurme võtab sõjajärgse olukorra kokku järgmiselt:

Sõja ajal olid Nõukogude Liidu kirikupoliitikas aset leidnud mõningad muutused. Kiriku toetus oli vajalik võidu jaoks (riigi läänealadel polnud jõutud kirikuga palju ette võtta, loodeti kirikut ära kasutada imperialistliku poliitika

jaoks ning lääneliitlased seadsid abiandmise tingimuseks kirikute sallimise). Olulisemas taastati siiski 1940-41 kehtinud õiguskorraldus.

Pöörde tulemusena religioonipoliitikas oli Moskvas asutatud kaks uut keskasutust riigi ja kiriku suhete reguleerimiseks – Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu ja Usukultusasjade Nõukogu. Mõlemal nõukogul olid liiduvabariikides, oblastites ja kraides omad volinikud. Need volinikud töötasid kohaliku Ministrite Nõukogu juures, olid aga otse Moskva nõukogule allutatud. Eesti NSV-s oli esimene volinik EELK ja teiste “mitteõigeusklike” jaoks Johannes Kivi, õigeusu kiriku jaoks Nefed Karsakov. Mõlemad saabusid uuele tööle julgeolekuorganitest. Volinikud kontrollisid kirikuid, nad pidid jälgima koguduste tegevust ning kaadripoliitikat. Vaimulike aruanded anti kirikute juhtorganis edasi volinikule. Ilma volinike nõusolekuta ei võinud keegi kirikus töötada, samuti ei võidud sõjajärgsetel aastatel ilma tema nõusolekuta taastamistöökdeks vahendeid saada. Volinik oli kirikuid ka aidanud, kui kohalik Nõukogude võim oli kirikut liiga agaralt kimbutanud.

Raamseaduseks kirikute ja koguduste tegevuse kohta kinnitati ENSV RKN poolt 5. juulil 1945 “Usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend”. Alles 1977 asendati see “ajutine” juhend üksikasjalikuma ja peamiselt koguduste tegevust vaid kitsendava “Usukoondiste põhimäärusega”. Ajutine juhend kehtis sellisena ainult Eestis, volinikud eesotsas Kiviga olid selle ise kokku pannud neile Moskvast saadetud ametialaseks kasutamiseks ettenähtud instruksioonist. Nii oli kohalik initsiatiiv võimalik ka nõukogude religiooni-poliitikas (Altnurme, <http://www.okupatsioon.ee/1940/religioon.html>).³²

Stalini võimulpüsimise lõpuni 1953. aastal ateismi vallas midagi olulist ei toimunud. Usuasjade voliniku arhiivi uurimine näitab, et kirikupoliitikas tegeldi esimestel aastatel peamiselt koguduste registreerimisega, hoonete tagastamise või mittetagastamisega, seaduste väljatöötamise ja juurutamisega ning koguduste ja kirikute kontrolli alla saamisega. “Ateismiküsimused jäid esimestel sõjajärgsetel aastatel muude pakiliste ideoloogilise võitluse probleemide kõrval paratamatult tahaplaanile” (Vimmsaare 1974; 90).

---

³² Vt. lähemalt ka Altnurme, R. Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirik ja Nõukogude riik 1944-1949, Tartu 2001.

Ateistliku selgitustöö madalseisu selgitavad ehk ka suured kaotused sõjas – pärast Saksamaa kapituleerumist oli vähenenud nii agiteerijate kui agiteeritavate arv. On märgitud, et sõjajärgsel ajal oli suur puudus eestikeelsetest propagandistidest (nt. Kuusik 2002; 244). Uuenenud poliitilises situatsioonis oli kaardipoliitika küsimus üsna problemaatiline, mistõttu propaganda- ja ideoloogiatöötajate värbamisest oli liikvel nii mõnigi koomiline lugu. “Põhiliseks kaadriks said endised rindevõitlejad ja evakueeritud” (Vimmsaare 1988; 42).³³ Parteiaparaat pidi olema:

1) puhas, s.o. kellelgi ei tohi olla plekki minevikust, 2) nad peavad olema järeleproovitud inimesed, 3) töö nõuab töötajalt kõrget kvalifikatsiooni. Neid kolme nõuet polnud võimalik korraga täita (Ant 1999; 135).

Raid toob sõjajärgse ateistliku töö raskustena ära kolm põhilist asjaolu:

1. religioossuse astme tõus elanikkonna ühe osa hulgas sõjaaastail
2. raskused sõjahaavade parandamisel
3. sotsialistliku ülesehitustöö raskused (sealhulgas isikukultuse tagajärgedest tingitud) (Raid 1969b; 68).

Kõigele sellele liitusid puudujäägid teaduslik-ateistlikus propagandatöös ning ateismi minimaalne osatähtsus kommunistlikus kasvatustöös üldse (Raid 1969b; 69). “Maad kippus võtma kahjulik arvamus, nagu poleks religioon sotsialismi ja kommunismi tingimustes mingi probleem. /.../ Sellisest suhtumisest tingituna toimus propaganda esimestel sõjajärgsetel aastatel üsna tagasihoidlikes mõõtmetes kogu Nõukogude Liidus” (Raid 1969b; 72). Stalini ajal juhendasid ateistlikku võitlust Jaroslavski (sureb 1943) ja Lunatšarski (sureb 1933). “Sel perioodil olid ateismiga tegelevad inimesed endale lihtsalt “sooja koha leidnud”” (Raid 2003).

---

³³ Partei ja nõukogude aktivistidele korraldati kolmekuulised kursused, enamik neist oli alg- või põhiharidusega, harva keskharidusega (Koppel 2001a; 51). Kaardipoliitika kohta vt. täpsemalt Koppel 2001a.

Mitme aasta jooksul ei ilmunud Eestis mitte ühtegi ateistlikku teost, alles 1947. aastal ilmutati kaks tõlkebrošüüri – I. Sergejev, “Teadus ja ebausk” ja G. Gurev “Kas oli maailma algus ja kas tuleb selle lõpp?”³⁴ (Vimmsaare 1974; 90). Ka ajakirjanduses ilmunud artiklid ei öelnud midagi olulist ja jäid üldsõnaliseks (Raid 1969b, 73) ning teisalt esindasid ehedalt vulgaarateistlikku lähenemist, sisaldades vaimulike solvamist jms (Raid 1969b; 69). Vahetult ateistlikke väljaandeid ilmus kuni 1951. aastani neli (tiraaž 13 900 eks).³⁵ “Alles 1951. aastast algas pidev ateistliku kirjanduse väljaandmine” (Vimmsaare 1974; 90).

Kirik oli aga uue režiimi jaoks veel vallutamata kants:

“Kiriku tegevuse paralüüsimiseks kasutati kahte teed: aktiivsemate vaimulike vangistamist (kokku arreteeriti 1944-53 22 luteri kiriku õpetajat, ligi kolmandik järelejäänud pastorkonnast) /.../ ja järelkasvu äralõikamist, s. t. leeri piiramist”³⁶ (Paul 1996; 502).

Leer keelustataksegi 1949. aasta juunis. Sedagi võiks omal veidral moel pidada riiklikuks “noortetöö vormiks” või vähemalt selle eellooks – siiski veel kuidagi hingitseva leeritöö asendustegevuseni jõuti alles 1957. aastal. Leeri keelustamise tähtsust on võimatu alahinnata: “1949. aastal likvideeriti talupojad kui klass ja murti kiriku selgroog” (Paul 1996; 510).

Nii Nõukogude Liidus kui ka Eesti NSV-s jäi sõjajärgse ateistliku propagandatöö peamiseks vormiks loeng. Seetõttu sai erakordselt oluliseks 30. mail 1947 asutatud ühiskondlik organisatsioon Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing (PTTLÜ, rahvasuus *lehvitusühing*, ka - *teaduste lehvitamise ühing*, 1963. aastast ENSV

---

³⁴ Võrdluseks – Lätis ilmus esimene sõjajärgne ateistlik teos alles 1949. aastal (Vimmsaare 1974; 90). Nähtavasti on siin seos haridusminister A. Raua kõnega haridustöötajate nõupidamisel, millele viitab Altnurme (Altnurme 2001; 261), milles ta nõudis noortetöö intensiivistamist ja võitlust “oopiumiga rahvale”. Täpsemalt vt. Altnurme 2001; 160jj.

³⁵ Käesoleva töö lisas toodud ateistliku kirjanduse nimestik “Raamatukroonika” põhjal seda väidet ei toeta. Võimalik, et tegu on “Raamatukroonika” ebatäpsustega ja Vimmsaare allikad on usaldatavamad.

³⁶ Leeri likvideerimisest vt täpsemalt Paul, T. Leeri likvideerimise lugu. Looming 1996/4.

Ühing “Teadus”³⁷), millele pandi ka ateistliku propaganda eri vorme ellu viiv kohustus. “Teaduse” kõrval oli ateistliku propagandaga seotud ka EKP KK ideoloogiaosakond ja EKP KK lektorite grupp (kuhu 1947. aastal kuulus kaheksa inimest), kes organiseerisid agitkollektiive jms (Kuusik 2002; 243). Kogu ideoloogiaosakonda reorganiseeriti pidevalt kuni nõukogude aja lõpuni, kord kaadrite mahtu suurendades, kord vähendades.³⁸

Ideoloogilise ettevalmistuse seisukohast olid olulised Tallinnasse ja Tartusse (vastavalt 1945. aasta veebruaris ja 1946. aasta märtsis) loodud marksismi-leninismi õhtuülikoolid. Paljudel ametikohtadel (näiteks õpetajatel ja õppejõududel) oli raske, kui mitte võimatu, vältida õhtuülikooli astumist (Kuusik 2002; 243-244). Samas situatsioonis oli nähtavasti ka hilisemate ateismi rahvaülikoolide õpilaskond ja see sundus kehtis kuni nõukogude aja lõpuni – sõltuvalt sellest, kui ranged ja ideelised juhtusid olema vastava asutuse kõrgemad funktsionäärid ning kui tugev oli vastaval perioodil kõrgemalt poolt tulev ideoloogiline surve.

Ajakirjanduse kaudu tegi usuvastast tööd ka EKP. Rahva Hääle veergudel ilmus 69 ulatuslikumat kirjutist, millest 28 olid kohalikku päritolu. 1956. aasta artiklite seas polnud aga ühtegi, mis oleks otseselt olnud pühendatud ateismi probleemidele (Raid 1969b; 81).

Puht-ateistlikest kirjutistest ilmus enamik aastail 1948–54. Artiklid olid enamast üldsõnalised ja käsitlesid harva kohalikku olukorda. Teemaatikas ja sisus esinesid pidevalt ühed ja samad põhilised puudujäägid. Ateistlik kasvatustöö teiste kommunistlike kasvatustöö vormide kaudu oli episoodiline ja juhuslik (nt. raadios ja 1955. aastast pisut ka televisioonis, rohkem tegi ära kinovõrk³⁹ (Raid 1969b; 83).

---

³⁷ Ühingu tegevust ateismi valdkonnas on käsitletud käesoleva töö peatükis “Ühingu “Teadus” (PTTLÜ) ateismialane tegevus”.

³⁸ Täpsemalt vt Kuusik 2002; 242-251.

³⁹ Ehkki kino tähtsust ei saa alahinnata, on nägemused selle edust siiski mõnevõrra lahknevad. Veel 1963. aastal peetud nõupidamise protokollid kajastavad järgmist: “Sm. Laosson märgib, et palju on sündinud usklike solvamisi usuvastastes dokumentaalfilmides, kus näidatakse usklike vaimuhaigetena või

Omalaadse ateistliku võitluse vormina võib ära märkida ka “usulise kirjanduse trükikeelu 1946. aasta lõpust alates, mis kestis kuni 1982. aastani” (Salo 1995; 146), mis andis kogu religiooni tutvustamise monopoli riigi kätte ja võimaldas seda käsitleda ainult omast vaatevinklist lähtudes.

Olukord religioonirindel muutus aga peagi, kui riigi etteotsa sai Nikita Hruštšov. Kui muudel elualadel võis märgata teatavat (siiski illusoorset – sula-aja piirid, mida jõudsalt kombati, jäid piirideks aga ikkagi vaid partei põhiliini raames) vabanemistunnet, siis kirikute jaoks andis uus poliitika end peagi üsna valusalt tunda. Olulisemad otsused ses vallas võeti vastu 1954. aasta juulis (salajane ning üsna radikaalne resolutsioon “Suurtest puudustest teaduslikus-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest”⁴⁰) ja oktoobris. 7. juuli NLKP KK otsus vallandas lühikese, ent sedavõrd võimsa ateismikampaania, et 10. oktoobril anti välja uus, seekord avalik otsus pealkirjaga “Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas”:

NLKP Keskkomiteel on fakte, mis annavad tunnistust sellest, et viimasel ajal on elanikkonna hulgas tehtavas teaduslik-ateistlikus propagandas esinenud mitmel pool jämedaid vigu. Selle asemel, et teha süstemaatilist, hoolikat tööd loodusteaduslike teadmiste propageerimisel ja pidada ideelist võitlust religiooni vastu, on üksikutes kesk- ja kohalikes ajalehtedes, samuti mõnede lektorite ja kõnelejate väljaastumistes esinenud solvavaid kallalekippumisi vaimulikkonna ja usutalituse täitvate usklikte vastu. Esineb juhtumeid, kus ajaleheveergudel ja propagandistide suulistes esinemistes on mõningaid kirikutegelasi ja usklikke ilma igasuguse aluseta kujutatud inimestena, kes ei vääri poliitilist usaldust.⁴¹

Edasi räägib otsus sellest, kuidas “partei peab vajalikuks teha sügavat ja süstemaatilist teaduslik-ateistlikku propagandat, lubamata seejuures aga usklikte, samuti vaimulike religioossete tunnete solvamist”, kusjuures propaganda “aluseks on populaarne

---

idiotidena. Need filmid ei täida oma kohust. Mõjuvad vastupidises suunas.” Sellisteks peeti pooli filme (R-2048 1.646; 33).

⁴⁰ Otsus ilmus avalikult esimest korda alles 1961. aastal (Bercken 1989; 118).

⁴¹ Kogu teksti vt Ideoloogilise töö küsimusi. NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954-1961). Tallinn 1962; 65-69.

selgitustöö, mis valgustab kõige tähtsamaid nähtusi looduse ja ühiskonna elus.” Tuleb tõmmata kaasa “teaduslikus suhtes äärmiselt kvalifitseeritud kaadrit” jne.

7. juuli otsuses anti ka üksikasjalisi praktilisi näpunäiteid, kuidas at. tööd läbi viia.⁴² Novembri otsus oli küll vähemdetailne kui esimene, ent tal oli suur tähtsus ateistliku töö arengus. Nimetati, et partei on religiooni, mitte konkreetsete persoonide vastu. Sisaldas ka teatavat filosoofilist lähenemist küsimusele (Kääriäinen 1989; 26-27).

“Eesti kommunistid reageerisid Moskva juuliüleskutsele kärmelt. 19. augustil 1954 toimus EKP KK istung, mille päevakorra ühe punkti pealkiri kattus täht-tähelt Moskva juulidokumendi omaga” (Vahtre 1998; 63).

Otsuste tagamaadest rääkides järeltab Bercken Stalini-järgset võimuvõitlust ning erimeelsusi parteiladviku suhtumises kirikupoliitikasse. Ilmselt ei olnud Hruštšovil 1954. aastal veel piisavalt võimu, et juuliotsuste jõhkrat stiili jätkata. Nende kahe otsuse vahelisi kontraste ei tasu aga üle hinnata (Bercken 1989; 111).⁴³ Märkimisväärne on ka see, et esmakordselt nõuti ideoloogilise taseme asemel ateismi filosoofilist esitamist (Thrower 1983; 141). Stalinismi hukka mõistes püüdis Hruštšov taastada ideoloogia leninlikke norme (Bercken 1989; 112). Eesti näitel püüti kohalikul tasandil selliseid probleeme lahendada juba 1953. aastal:

30. juunil 1953. EKB Keskkomitee sekretärile sms. Lentsmann.

Käesolevaga saadan Teile informatsiooniks Tartu praosti Edgar Hark'i avalduse, seoses ühe loenguga, mis peeti Torma sovhoosis ja kus lektor isiklikult praost E. Hark'i suhtes tegi ebasoliidseid väljendusi. Niisugused ebasoliidsed avaldused ei ole seotavad mitte kuidagi viisi antireligioosse selgitustööga.

---

⁴² Levitada teaduslikku mõtlemist, ratsionaalselt põhjendatud teadmisi universumi ehitusest, elu algest jne, organiseerida marksismiklassikute religioonialaste teoste ilmutamist (Thrower 1983; 140-141).

⁴³ Nagu ka 20ndate aastate kommunistliku ladviku võimuvõitluses, oli ka nüüd religioonipoliitikal selles oma osa mängida.

Ma palun võtta tarvitusele abinõud, et antireligioosse selgitustöö raames lektorid seisaksid ainult teaduslik-ideelisel tasemel. /J. Kivi/ (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 18; 39).

Siiski otsekohe mitte midagi kardinaalset veel ei toimunud.⁴⁴ Ateismi ja kiriku seisukohalt võib kongressile järgnenud lõimetusaega (1955–58) pidada kiriklikus elus tõusuajaks. Siberist naasid küüditatud, kel kiriklikud toimingud (ristimine, leeritamine) sõja ja sellele järgneva segase aja tõttu vahele olid jäänud. Sel ajal osutas kirik algavale ateismikampaaniale küllalt edukat vastupanu (näiteks jättes usuasjade volinikule aruanded saatmata – üha suurenev paberimajandus oli üks vorme, millega kirikute elu raskendada püüti), ent jõupositsioonid olid ilmselgelt ebavõrdsed. Lühiajaline edasimineku või pigem taastumisperiood oli ilmselt tingitud ka ateistlike aktsioonide jõuetusest neil aastail. Ateistlikus kasvatustöös pandi eeskätt rõhku vastavatele trükistele ja loengutele (Plaat 2001; 210). Esimene algupärane, ka kohalikku materjali sisaldav ateismiraamat ilmus Eestis 1953. aastal – D. Erpordi “Religiooni tekkimine ja tema reaktsiooniline sotsiaalne olemus”. Ent nagu ütleb Vimmsaare, “vabariigi materjalidel põhinevate ja kohalike olusid arvestavate originaalteoste väljaandmine muutus pidevaks alles 1959. aastast alates” (Vimmsaare 1974; 91).

Hiljem on selle perioodi ateistlik tegevus tugeva kriitika alla langenud. Ka EKP IX kongress 1956. aasta jaanuaris kritiseeris seda teemat tugevalt, sama aasta märtsis toimus PTTLÜ IV kongress, samuti kriitika tähe all (Raid 1969b; 81).

1954. aastale järgnevail aastail hindas nõukogude võim senise tegevuse ümber – sai selgeks, et populaarsete materialistlikku ilmavaadet selgitavate loengute ja trükistega kuigi kaugemale ei jõua. “Võib arvata, et marksismil-leninismil baseeruvad “teaduslikud” loengud usu kahjulikkusest soovitud efekti ei andnud, või andsid pigem vastupidise tulemuse” (Plaat 2001; 210). Ateistliku selgitustöö tasemest annab tunnustust näide “lektor Kaljukivi loengust “Marksism-leninism usust”, mille ta pidas 1956. aastal

---

⁴⁴ Teisalt – just pärast juuliotsuste teatavakssaamist hakati uue asjana tähelepanu pöörama ateistlikule kasvatusel ajalootundides. Nimetatud teemat arutati ka 1955. aastal toimunud ajalooõpetajate konverentsil, oluliste sõnavõttudega esines ajalooõpetaja Aime Õngo (Raudsepp 2004).

Orissaare raj. J. V. Stalini nim. Kolhoosis. Loeng oli koostatud sedavõrd raskepäraselt ja auditoriumi ettevalmistust arvestamata, et 116-st loengule tulnud inimesest jäid lõpuni kohale vaid 2 – kohalik esimees ja tema asetäitja!” (Rahva Hää! 20. III 1956).

Situatsioon ise pakub palju markantseid näiteid “ateistlike liialduste” kohta. Kogu ateistlik selgitustöö lähtus kohaliku aktiivi pühendumusest ning jääb mulje, et enamasti tehti seda justkui lööktöö korras. Sellist tendentsi püüti korralekutsumise abil ettenähtud piirides hoida, arvestades aga läbi aastate kestnud kriitikat, siis üpris edutult. Jääb mulje, et nii partei kui ka ühingu “Teadus” kavatsused lähtusid vähemalt mõnda aega ideest teaduslike meetoditega religioonist jagu saada, džinn vulgaarateismi näol oli aga pudelist juba välja valatud ja keeldus sinna kategooriliselt tagasi minemast. Asja komplitseeris asjaolu, et sellised isehakanud “ateistid” pidasid oma tegevust ideeliseks ja õigeks. UN voliniku 1954. aasta arhiivist võib leida kirja “Võnnu õpetaja P. Ilvese ametialaseid märkmeid”, kes räägib, kuidas olukord on äärmiselt teravaks aetud:

III Eriti vihale ajas neid leer. Hakati juba varakult selle vastu ägedat kihutustööd tegema, kuulda saades, kes ümbruskonnast leeri tulevad, neid käidi noomimas, palumas ja viimaks ähvardamas. Kes ametis, neid lubati lahti teha. Komnoori ähvardati välja visata. Parteis ja rajkosis katsuti leeripäeva ära keelata lasta /.../

Pahandust suurendas veel see, et leeripäeval ei läinud kolhoosnikud tööle⁴⁵ ja mõnigi pidas õhtul leeripidu. /.../ Kõigile on olukord selge – kui ei oleks olnud nii suurt leeri (96), siis ei oleks lavastatud pargi ja maaküsimust prokuröri kaudu. /.../

IV Olen mitmel korral seinalehes olnud, kus mind mõnitatakse ja teotatakse: /.../ Võnnu maapealne jumal jne. Kõiki kirjeldusi kaunistavad karikatuurid. Rahva arvamine on: mida rohkem nad õp. ja kirikut teotavad, seda rohkem tõuseb õpetajast lugupidamine ja viha nende isikute vastu, kes nii alatult toimivad (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 19; 112-113).

Järgneb J. Kivi kiri EKP KK sekretärile Merimaale:

---

⁴⁵ Sarnaste näidete põhjal on mitmed uurijad (nt Thrower, Bercken) on väitnud, et Hruštšovi kirikupoliitika oli osa ta katses elavdada põllumajandust ja see seos tundub tõenäoline.

Informatsiooniks saadan Teile väljavõtte Võnnu ev. lut. usu kiriku pastor Ilvese kirjast, milles on näha kuidas selle ümbruskonnas tehakse “usuvastast” selgitustööd (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 19, 115).

Plaat mainib: “Mõnda uskkonda kuulumine või jumalateenistuste külastamine võis endaga kaasa tuua tõsiseid raskusi hariduse, töökoha ja korteri saamisel. Osa usklikke kaotas usuliste veendumuste tõttu töökoha” (Plaat 2001; 211). Selline suhtumine oli aga taas vulgaarateistlik isetegevus, mida valitsus ametlikult ei toetanud ja kaebuste tekkimisel (muidugi asjaolude piisaval tõestamisel) enamasti liiga tehtule ka õiguse andis:

Usuvolinikule Eesti NSV-s sm Kivile

10. nov 1954 / Pann, Ellen, Karli t. / Tartu, Tähtvere 38-9

Lõpetasin 1952. a. 29. juunil Tartu õpetajate instituudi ajaloo osakonna. Kuni 1954. a. augustikuuni töötasin Jõhvi rajoonis Mäetaguse 7-a koolis ajaloo õpetajana. 1950. a. alates kuulusin ELKNÜ-sse. 1954. a. suvel käisin leeris Jõhvi rajoonis Iisaku kirikus, kuna minu teada on meil usuvabadus. Selle tagajärjeks oli, et mind heideti välja ELKNÜ-st ja vallandati töökohalt. Ühtlasi teatati, et mulle enam õpetajana tööd ei anta /.../ Lastevanemad Mäetaguse 7-a kooli piirkonnas on sellisest minu kohtlemisest väga solvunud (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 19; 198).

Kiri on samal päeval edasi saadetud NLi usuasjade volinikule Poljanskile. 12. detsembril tuleb Moskvast vastus, mis annab teada, et “kod. Pannile tuleb võimaldada töö” (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 19; 209).⁴⁶ Nagu näha, toimus selliste probleemide lahendamine isegi liidu tasandil, mistõttu võib sel perioodil just eelmainitud “teadusliku argumentatsiooni” püüdu arvata. “Mõned võimumehed rajoonides pingutasid usuvastases võitluses ka rohkem, kui kehtiv seadusandlus lubas. /.../ Kirikutel polnud kaitset ka vandalismi vastu, ehkki osa kirikuhooneid oli võetud riiklike arhitektuurimälestiste nimekirja” (Plaat 2001; 212). Seda viimast, samuti ka probleeme “vulgaarateismi-džinni” ohjeldamisega, ning püüdu sellega tegeleda tõendab näiteks järgnev UN voliniku kiri:

---

⁴⁶ Vt ka lisa 8, kus on ära toodud teine sarnane juhtum.

1. novembril 1954. ENSV Ministrite nõukogu aseesimehele sms. Green.

27. oktoobril kohalikud kooliõpilased viskasid puruks Vahastu lut. kiriku aknad ja rüüstasid surnuaeda. /.../ Ööl vastu 29. oktoobrit purustati Jõhvi kiriku aknad.

Need nii lähestikku kokku sattunud huligaansed aktid võivad juhtivates tegelastes esile kutsuda arvamuse selles, nagu oleks need seoses teaduslik-ateistliku propaganda aktiveerumisega. Minu arvates tuleks niisuguste huligaansete aktide suhtes võtta tarvitusele resolutsed abinõud ja ka abinõud selles, et niisuguseid huligaanseid akte vältida. /J. Kivi/ (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 19; 197).

Et külma sõja tingimustes oli oluliseks motiiviks NLi “rahuvõitlus”, mille temaatika jõudis ka ateistlikku kirjandusse, siis siinkohal väike passaaž sellesse teemasse:

“Ülemaailmsest rahuvõitlusest” rääkides püüdis NL jätta selle eestvedaja muljet. Selliste väidete retoorilisus sai selgeks 1956. aasta sügisel Ungari ja Egiptuse sündmuste taustal. Pärast seda oli selge, et “sula”-aegne juht ei erinenud meetoditelt ja põhimõtelt kuigivõrd oma eelkäijast. See teadmine tekitas lootusetust ja resignatsiooni ning järgnenud ateistlik kampaania sai neile emotsioonidele tõhusalt toetuda. Möödunud aegade õudused oli veel kõigil selgelt meeles ja ebameeldivuste ning võimalike repressioonide vältimiseks püüti kõigega võimalikult valutult kaasa minna.

Rahuvõitluse ateistlik tahk tulenes nõukogude loogikast: kuivõrd kirik oli “kapitalistide käepikendus” ja kapitalistid *in corpore* sõjajardid, siis tehti üksikute näidete põhjal üldistused ja tõestati, et kirik jutlustab sõja poolt ja sellest lähtuvalt NLi “rahuvõitluse” vastu. Eriti rängalt kritiseeriti katoliku kirikut – üheks põhjuseks kindlasti asjaolu, et paavst Pius XII oli äge antikommunist. Selleaegsetest artiklitest on suur osa pühendatud just Vatikani ja “Ameerika imperialistide” seoste paljastamisele.⁴⁷

Hruštšovi ajal läbikäimine välismaaga tihenes ning seetõttu rõhuti nõukogude kodanike puhul nn. “revolutsioonilisele valvsusele”, mille kohta ideoloogiaosakonna töötajad ka loenguid pidasid (Kuusik 2002; 247).

---

⁴⁷ Argumentatsiooni põhimõtetega võib tutvuda PTTLÜ egiidi all publitseeritud vihiku abil: Kalits, J. Sotsialistlikust patriotismist ja internatsionalismist. Tallinn 1962.

Peale Stalini surma leiutasid kommunistlikud taktikud uue mooduse kiriklike juhtide ärakasutamiseks väljaspool N. Liitu rahvusvahelisel foorumil. /.../ Nende /.../ ülesandeks on alati olnud rõhutada oma sõnavõttudes N. Liidu rahupüüdlusi ja kiita usuvabadust, mis valitseb nende kodumail (Juhkam 1968; 151).

Peale usuvabadusest mõnevõrra idealiseeritud mulje jätmise oli selliste aktsioonide üheks eesmärgiks nähtavasti ka vulgaarateistliku tegevuse varjamine – ei võidud ju ometi tunnistada, et avalikult väljakuulutatud teaduslik lähenemine on puudulik ja seda teistsuguste meetoditega kompenseeritakse. Ka Salo toob välja:

ELK-le anti luba ühe raamatu väljaandmiseks, mille pealkiri – Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku aastaraamat – pidi looma välismaal illusiooni kirikliku kirjanduse pikemaajalisest olemasolust okupeeritud Eestis (Salo 1995; 158-159).⁴⁸

3.3.1 Perioodi kokkuvõte

Ateistlik võitlus oli sel perioodil nõrk ja halvasti organiseeritud, esindades vulgaarateismi selle jõhkras stiilis: eufemismidest vaimulike kohta olid käibel nt. “preestrid-mõrtsukad” (viide mõnede kirikutegelaste seotusele Saksa armeega), “mustakuuelised kaarnad” (viide kapitalistliku maailma katoliku prelaatide

---

⁴⁸ Usuvoliniku arhiivist lähtub, et sarnased teemad olid aktuaalsed veel ka 20 aastat hiljem: “Usuühingute käes on veel rohkesti kiriklike lauluraamatuid, laululehti ja muud analoogilist kirjandust, mis on trükitud kodanliku korra ajal ning pärit isegi fašistliku okupatsiooni perioodist. See kirjandus on suures osas koostatud kodanliku natsionalismi truualamliku teenimise vaimus ning peaks ta seetõttu käibelt kõrvaldama kui ebasoovitava”. Selleks tuleks aga uued trükkida: “See samm süvendaks usklike sümpaatiat nõukogude võimu suhtes ja võtaks emigrantlikult ladvikult ja “siseemigratsioonilt” pinna meie süüdistamiseks. Me peame ikkagi arukalt arvestama, et usuühingud on realselt olemas ja sedagi, et usuorganisatsioonidel on ulatuslikud sidemed teiste maade ja rahvusvaheliste usuorganisatsioonidega” (R-1989 1.146; 99). EELK aastaraamatu ilmumise tausta kohta vt. täpsemalt Salo 1995; 188-189.

verejanulisusele – “sõjaõhutamisele”) jne. Kõrgemal tasandil on märgata sellevastast võitlust, aga ilma erilise eduta.

Teataval määral aga rõhuasetus muutub. Kui eelnevalt oli olnud rõhk Eesti-kesksusel: nt. kulakute-vastane võitlus, siis nüüdsest hõlmab ateistlik võitlus juba kogu maailma ja hakatakse võitlema “välismaiste interventide” vastu.

Ateismi seisukohast on äärmiselt olulised 1954. aasta otsused, mis said kogu järgmisel perioodil aset leidnud kampaania aluseks. Periood on langenud tugeva kriitika alla nii sel ajal kui hiljemgi. Peamiselt rõhuti loengutele ja raamatupropagandale, nende tulemusest tehtud järeldused viisid uue tasandini ateistlikus võitluses. Sel perioodil ilmus ka esimene kohalikke olusid arvestav ateistlik teos.

3.4 Aastad 1957–64

Ateistide senine tegevus oli jäänud kampaanialikuks, eriti maakohtades ja väiksemates linnades (Raid 1978; 175); suuremates linnades (Tallinn, Tartu), kus võimukese oli lähemal, oli sel alal siiski mõningane liikumine toimunud. 1957. aasta on oluline ja sobib uue perioodi alguspunktiks selle poolest, et sel aastal toimus esimeste uute “nõukogulike tavandite” esmatutvustus – noorte suvelaager, rahvakeeli “võsaleer”.⁴⁹

Aastad 1955-1958 olid kiriklikus elus tõusuajaks, ateistide leeris aga valitses suhteline vaikus, mis tähendas peamiselt lektorite ettevalmistamist ja kogu senise töö ümberhindamist. Uute tavandite kõrval sai hoogu ka propagandistlik võitlus, mis intensiivselt algas 1959. aastal. Selleks ajaks oli nõukogude võim suutnud luua piisava alusbaasi ja üldjoontes välja töötanud ka instruktsioonid, mille najal aktiivselt ateismi kultiveerima hakata, ehkki nende täiustamine kestis veel läbi kuuenda kümnendi. Ateistliku võitluse kõige intensiivsemaks perioodiks peetaksegi aastaid 1959–1964.

17. märtsil 1959. a. olid EKP KK büroos taas kõne all “usuvastase töö parandamise abinõud Eestis”. Arutelu aluseks oli J. Unduski esitatud põhjalik õiend (f. 1, n. 4, s. 2294; 10-23). Undusk mainib: “Kultuurhariduslikud ühingud peaksid hoolikalt ette valmistama ja läbi viima eriti huvitavaid üritusi

---

⁴⁹ Suvepäevadest ja teistest tavanditest ning nende organiseerimisest on lähemalt juttu käesoleva töö peatükis “Ateism uususundina ja selle praktilised väljundid – nõukogulikud tavandid ja tähtpäevad”.

usupühade ajal, et tõmmata noori ja keskealisi jumalateenistustelt ära” (Vahtre 1998; 65). ENSV KK büroo vormistas Unduski õiendi alusel ulatusliku otsuse (f. 1. n. 4 s. 2293; 68-75) (Vahtre 1998; 66).

Ka ENSV ministrite nõukogu määrus 17. juunist 1959 “Kultuurharidustöö edasise parandamise abinõudest vabariigis” sedastab, et “äärmiselt ebarahuldavalt teostatakse teaduslik-ateistlikku propagandat, vaatamata sellele, et EKP Keskkomitee on pööranud korduvalt tähelepanu selle töö aktiveerimise vajadustele” (ERA, f. R-2048 n. 1, s. 371; 2) ning otsustab muu hulgas ka “tõhustada raamatupropagandat”⁵⁰ (ERA, f. R-2048 n. 1, s. 371; 4).

Ateismikampaania peamiseks kandjateks said PTTLÜ (hilisem ühing “Teadus”) ja õpetajad, muu hulgas instrueeriti ka näiteks arste ja lasteaednikke, et usklikke sekundaarselt – näiteks laste kaudu – mõjutada; ka juriste (Raid 2003). Kindlasti oli oluline ka vajadus just uut põlvkonda usuasjadest eemal hoida.

Idee oli võtta inimesed ette personaalselt, see aga ei teostunud kunagi.⁵¹ Võitlus siiski suunatud inimeste gruppidele, nende huvialasid arvestades. Seda teostasid ametiühingud, suur kanal oli ka Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing, hilisem ühing “Teadus”, seal tehti suurt tööd, koordineeriv grupp keskendus just sinna. Olid üsna tihedas kontaktis riigiparaadiga volinike kaudu, ka komnoored olid tegevuses – vähem, aga seda kärarikkamalt. Aga ka nõukogud ise. Nõukogude juures oli iga täitevkomitee juures selle tööloigu eest keegi vastutav. Otseselt partei aparaat ei olnud tegev, vaid osakonnatasemel – instruktorid jms – juhul, kui leidis inimene, kes neid asju jagas (Raid 2003).

---

⁵⁰ Alates 1959. kuni 1965. aastani ilmus igal aastal 5-10 ateismialast teost.

⁵¹ Raid mainib, et ei mäleta ühtegi istungit, kus see teema ei oleks kriitika alla langenud. Selleni praktiliselt välja ei jõutud, olid vaid üksikud markantsed näited - peamiselt koolides, kus olid ehk usklikest perekondadest pärit lapsed, nt. mingite esoteeriliste-illegaalsete usuvoolude esindajad. Püüti laste kaudu mõju avaldada – kas ei lubatud neil midagi teistega koos teha vms., et tekiksid tõrked pereelus (Raid 2003).

Partei XXI kongress 1959. aastal ja XXII kongress 1961. aastal kuulutasid kommunismi ehitamise algust.⁵² Ideoloogiale pandi veel enam rõhku – see muutus süstemaatiliseks ning toetus kolmele alussambale: ateism (vaenulikkus religiooni kui võõra ideoloogia vastu), internatsionalism (sõprus vene rahvaga) ja patriotism (armastus NL vastu ja okupatsiooni õigustamine). Ehkki mitte küll täiesti (hiljem püütakse seda teemat elustada), tunnistatakse vanemad inimesed ateismi seisukohalt lootusetuiks ja rõhutakse just noortetööle. Ateistlikku kasvatustööd püüti sisse seada ka lasteaedadesse.⁵³ Seega, ateismi hakati rõhutama praktiliselt kõikjal, kus see võimalik oli. Hakatakse koostama ateistliku kasvatus juhendeid (nt. Aime Öngo jt). 1959. aastal hakkab üleliiduliselt ilmuma ajakiri “Nauka i religija”.⁵⁴ Ideoloogilise surve, kohandamise ja soovi tõttu karjääri teha hoogustus ka parteisseastumine. Kõrgkoolidest saadav ideoloogiline ettevalmistus, mis oli vastava asutuse parteiorganisatsioonide kontrolli all, muutus rangemaks.

Kui 1959. aastal toetas Hruštšov ateistlikku aktsiooni veel varjatult, siis 1961. aasta NLKP XXII kongressil näitas ta oma toetust juba avalikult. Kogu kongressi temaatikas pöörati materialistliku maailmavaate edasisele kujundamisele ja religioosete igandite likvideerimisele suurt tähelepanu (Juhkam 1968; 152). Usulist vabadust lubati vaid niipalju, kui oli oluline usklike lojaalsuse hoidmiseks (Bercken 1989; 88).

Stalini ajal toimus vaimulike tagakiusamine ja tihti füüsiline hävitamine ning religioosse elu tagakiusamine brutaalsel kujul ja võrdlemisi avalikult. Hruštšovi ja Brežnevi-Kossõgini režiimid on loobunud brutaalsete vahendite kasutamisest, kuid selle asemel asunud välja töötama uusi süstemaatilisi vahendeid, ennekõike uute seaduste, teaduslik-ateistliku kasvatus süsteemi jne. näol (Juhkam 1968; 153).

---

⁵² Thrower mainib KP XXI kongressil (1959) vastu võetud salajast resolutsiooni, mille kohaselt kiideti heaks plaan seitsme aasta jooksul religioon riigist täielikult elimineerida (Thrower 1983; 142).

⁵³ Igal juhul veel 1963. aastal paneb Vimmsaare “Teaduse” koosolekul ette rõhuda eelkooliealiste laste ateistlikule kasvatusle ((R-2048 1.589). Kirjanduses sellekohast metoodikat ja andmeid autorile ette ei ole sattunud.

⁵⁴ Tegu oli populaarteadusliku ajakirjaga, mis suurelt osalt oli suunatud propagandistidele. Vimmsaare hinnang ajakirja kohta oli võrdlemisi negatiivne (Vimmsaare 2004).

Ehkki üldiselt loetakse 1964. aastat suure ateismibuumi viimaseks aastaks, mainib Salo (Salo 1995; 155), et ateistlik propaganda elavnes tunduvalt pärast L. Iljitševi kõnet 1963. a. lõpul, kus konstateeriti:

Teaduslik töö ateismi valdkonnas on üks kõige rohkem laokile jäänud tööloike. Selle peamiseks puuduseks on “akademism”, kaugesse minevikku kaldumine ja teadusliku ateismi tänapäevaprobleemidele pühendatud tööde peaaegu täielik puudumine. Teadlased võivad oma aktiivasse kirjutada mitmed tõsised uurimused Aafrika, Austraalia ja Okeania rahvaste usundite kohta, kuid religiooni olukorrast NSV Liidus soliidseid uurimusi ei ole (Iljitšev 1964; 28).

Olukord on täiesti mõistetav, sest üheks kõige raskemini käsitledavaks perioodiks olidki just viimase aja sündmused, kus ideoloogilisi libastumisi oli palju kergem teha kui “sotsialismieelset perioodi” käsitledes. Sarnane tendents – spetsialiseeruda varasemale ajale – ilmnes ka ajaloolaste puhul, teisalt tõi partei ajaloo tegelemine endaga kaasa soodustusi, ent mis peamine – andis võimaluse töötada ja karjääriredelil tõusta (Rosenberg 2004).

Ateistlik kampaania kulmineerus 1963. aasta novembris partei ideoloogiakomisjoni otsusega luua Sotsiaalteaduste Akadeemia juurde spetsiaalne instituut, mis koordineeriks teaduslikku ateismi kogu NLis. See otsus kiideti KP KK poolt 1964. aasta jaanuaris heaks. See tähendas kogu senise organisatsiooni ümberkorraldamist. Äsjaloodud Teadusliku Ateismi Instituut pidi hoolitsema ka interdistsiplinaarse religiooni-uurimise eest. Instituudil oli kaks allüksust: üks, mis tegeles teadusliku ateismi teooria ja kaasaegse religioosse ideoloogia kriitikaga, teine hoolitses aga ateistliku kasvatustöö eest. Instituudi rektoriks sai A. F. Okulov, samuti sai temast uue ajakirja – “Voprosõ nautšnogo ateizma”⁵⁵ – peatoimetaja. Nende muudatuste tulemusena sattus kogu ateistlik töö veelgi rohkem partei kontrolli alla. Ühest küljest tõi see õpetlastele rohkem raha ja nende tööd tähtsustati enam, teisalt aga kannatas nende töö selle all, et sellelt nõuti otsekoheseid tulemusi. Selle

---

⁵⁵ Vimmsaare hinnangul oli tegu asjaliku ajakirjaga, eelkõige just selle suunatuse tõttu teadusliku ateismiga tegelejatele (Vimmsaare 2004).

viimase osas nõudmised pärast Hruštšovi langemist vähenesid (Thrower 1983; 147).

Eestis moodustati EKP KK büroo järjekordse otsusega EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juurde 16-liikmeline teaduslik-ateistliku propaganda komisjon V. Ranne juhtimisel (Vahtre 1998; 68).⁵⁶

Võitluse haare ja tase olid erinevad. Ehkki Lembit Raidi sõnutsi kasvas tänu tugevnenud nõudmistele ja kontrollile keskorganites ka ateistliku argumentatsiooni tase, taandusid paljud tekstid siiski vulgaarateistlikuks kirikutevastaseks võitluseks, mis jäi valdavaks kuni nõukogude aja lõpuni. Nii ongi mõistetav, et artiklitekogumik “Ateisti käsiraamat” (1963) sarjab:

Selle asemel, et teha süstemaatilist, hoolikat tööd loodusteaduslike teadmiste propageerimisel ja pidada ideelist võitlust religiooni vastu, on üksikutes kesk- ja kohalikes ajalehtedes, samuti mõnede lektorite ja kõnelejate väljaastumistes esinenud solvavaid kallalekippumisi vaimulikkonna ja usutalituse täitvate usklite vastu” (Ateisti käsiraamat 1963; 491).

Paradoksaalselt sisaldab seesama teos aga kõrvuti religioonilooliste ja uususundeid tutvustavate osade kõrval vulgaarateistliku jõhkruuse musternäiteid.

---

⁵⁶ Raid kirjeldab tausta: ateismikomisjonid käisid koos ehk kord kuus, vahel ka kord üle kahe kuu. Oli mingi uurimus, mis oli aluseks, sellele järgnes arutelu. Kõrgema tasandi komisjonis olid Undusk, Lentsmann (kes oli konfliktne inimene), ka Ranne üritas neid käima panna, ent taandas end sealt peagi, järele jäi inspektor(-instruktor) Kalju Oja, kes oli asjadega kursis ja lähedalt kontaktis usuasjade voliniku ja (vene kiriku) nõukoguga. Mõne aja pärast kujunesid needki komisjonid bürokraatlikeks ning vaibusid iseenesest, nagu iga üritus, kus käsu korras koos käiakse – keegi, kel on suurem koorem, lükkab asja kaela inimesele, kes on vähem informeeritud ja kompetentne jne. 1962.-65. aastani oli sellealane tegevus küllalt elav, Keskkomitee suunatult ja ühingu “Teadus” juures, kes siis oli nn realiseerivaks jõuks (Raid 2003). KK ateismikomisjoni eesotsas oli Vimmsaare, kes lisab: komisjon oli korraldatud selle järgi, kes ateismi tundsid. Levitamise komisjon ei tegelenud. Käis koos 4-5 korda aastas. Ettekanded, olukord vabariigis, küsimused konkreetsetes lehtedes jne. Komisjoni puudused: ei saanud täita partei otsuseid, sest need olid nõmedad. Hiljem aga muutusid istungid formaalseteks. Komisjonid olid ka rajoonides. Inimesed, kes sellega tegelesid, tegid seda ainult partei suunamise peale (Vimmsaare 2004).

Tendentsidest võib välja tuua, et kuni 50ndate aastate keskpaigani peeti religioossust alaväärseks ja usklikke “vaimust vaevatuks”. Tegu oli vulgaarateistliku seisukohaga, mis oli käibel kuni ateistliku tegevuse lõpuni ning kinnistus alateadlikult ka ühiskonnas. Umbes 50ndate aastate teisest poolest hakati tänu suurenenud nõudmistele ateistlikus argumentatsioonis religioossust pidama “ideoloogiliseks puudujäägiks”, mille võitmise võti oli võitlevate ateistide aktiivne veenmis- ja selgitustöö.

Kirikukriitika kohta võibki öelda, et suurel määral jäigi see vaid vulgaarateismi tasemel laimamisele ja “kirikliku müstika lahtiseletamisele”. Esines ka konstruktiivset teadusliku ateismi valdkonda jäävad kriitikat ja kirjeldusi sellest, milliste probleemide küüsis tänapäeva kirik vaevleb, ent vastavat kirjandust läbi töötades jäi see osa olulisse vähemusse ning võib arvata, et rahvani jõudis siiski vaid vulgaarateistlik suhtumine. Võib väita, et teadusliku ateismi osakaal publitsistikas ei olnud märkimisväärne, ent olukord paranes pisut aja möödudes. Kohalikke olusid käsitleva vulgaarateismi omalaadseks tippteoseks võikski töö autori hinnangul pidada 1965. aastal ilmunud I. Nelsoni “Vagaduse varjus”.

Ei ole mõtet neid suhteliselt sarnaseid emotsionaalseid kirjeldusi ära tuua – tänapäevasesest vaatepunktist kuulub valdav osa neist tekstidest mitte kirikukriitika, vaid puhta huumori valdkonda. Mõttekäigud järgis umbes sellist loogikat:

usklikud on inimesed, kelle reaalsusetaju on hälbinud.⁵⁷ Olenevalt kirjeldatud situatsioonist muutus usklikkuse probleem sotsioloogilisest kas meditsiiniliseks: usuühinguga liitunud inimene muutus apaatseks (enamlevinud)/ohtlikuks endale ja teistele; või kriminaalseks: usuhullud vanemad ohverdasid Jumalale oma lapse/varem kriminaalkorras karistatud persoonist on saanud kohaliku usurakukese juht, kes inimesi vaimselt vägistab. Neil põhjusil vajavad inimesed abi või vahelesegamist. Iga mõistlik inimene taipab, et mingit “teispoolsust” ei eksisteeri. Juba usklikke “püha raamat” piibel (ilmtingimata jutumärkides ja väikese algustähega) koosneb ainult legendidest ja

---

⁵⁷ Vulgaarateistlikku kirjandust läbib *terminus technicus* “hullumaja”. Kui Skvotsov-Stepanov tahab sinna paigutada iga kirikuliikme, pidades silmas uskumist prohvetitesse ja ilmutustesse (Skvortsov-Stepanov 1955; 23), siis Leo Taxil soovib sama asutust koguni Issandale Jumalale endale (“Nõustuge, kallid usuteenrid, teie issandat tuleks kinni pidada mitte kloostrikambrites, vaid vastavas raviasutuses” (Taxil 1963; 41)).

vasturääkivustest (ära on toodud kõige naiivsemad – maailma ehituse kohta – või verisemad kohad Vanast Testamendist, muu hulgas mainitakse parastavalt Jeesuse taasmitteilmumist, mis annab tunnustust rumalusest ja uskumise lootusetusest). Vahepassaažid inkvisitsiooni koleduste kohta süvendavad kiriku kui ühiskonnaohtliku organisatsiooni mainet. Tänapäevase kiriku kohta antakse teada kõikvõimalikest skandaalidest ja omavahelistest nägelistest, tuuakse esile õpetuslikud ebakõlad (harvem). Ateismi teaduslikkuse tagab kiriku “imede” (taas kohustuslikult jutumärkides) lahtiseletamine – lemmiknäited käivad hõbeda vettpuhastava toime ja nutvate madonnade kohta.⁵⁸

Kiriklikest skandaalidest on eelistatud umbmäärased N. provintsi juhtumid, kus usku pöördunud inimesed õdvastavaid tegusid on teinud, ent esineb ka kohalikke näiteid, mis muutusid sagedasemateks 60ndatel aastatel. Sellised näited kordusid tihti üks-ühele, ühes ateistlikus raamatus näitena toodule viidati järgmises teoses, sama toimus kolmanda teosega, tihti kasutatakse isegi samu illustreerivaid fotosid jne.

Siinkohal võib tutvustada töö autori uurimuse kirjutamise käigus tekkinud nägemust vulgaarateismi kohta, mida võiks “kahe ringi teooriaks” nimetada. Kujutletagu kahte ringi, üks neist tähistab ateistlikku ilmavaadet, teine religioosset, mis lõikuvad ainult ühes kitsas osas, kuhu jäävad põhimõisted ja allikad. See on ka ainuke kokkupuutepunkt, sest kogu ülejäänud osa – interpretatsioon, vahendid ja kontekst luuakse omaenda distsipliinis. Ümbritsevast taustast kistakse välja mingi infokild, interpreteeritakse seda omade reeglite kohaselt ja tõestatakse just täpselt seda, mida tarvis. Dialoog osutub seejuures täiesti võimatuks, sest tegelikult räägitakse üksteisest mööda. Samuti on probleemiks algandmete selektiivsus ja küsitavus – tihti kasutatakse millegi tõestamiseks või näitlikustamiseks just ateistlikus kontekstis varem kasutusel

---

⁵⁸ Süld on ateistliku propaganda manipuleerimisvõtted kokku võtnud järgmiselt: Piibli meelevaldne tõlgendamine; teaduslik selgitustöö; liialdamine ja võimendamine; negatiivsete näidete eelistamine; püüd sobitada ateismi eesti rahvuskultuuri; halvustav toon; metafoorid; usu ja ebausust samastamine; vale; süüdistused (Süld 1998; 2).

olnud fakti, sellele käsitlusele omakorda viidatakse järgmises ateistlikus teoses jne. Sel moel kaob seos tegelikkusega iga järgneva viitamisega üha rohkem.⁵⁹

Nii tulebki välja (vähemalt vulgaar)ateistliku kirjanduse apologetiline roll – ateistlik kirjandus oli suunatud suuremalt jaolt ateistide endi veenmisele oma vaadete õigsuses.⁶⁰ Olukorda võib kirjeldada ka kui vastastikust autismi, kus nii religioon kui ka ateism on omaenda tegevusesse kapseldunud. Arusaadavalt viis selline situatsioon stagneerumiseni. Kiriku poolel on siiski see õigustus, et võimalusi dialoogiks ei pakutud.

Ei saa siiski öelda, et dialoogi üldse ei oleks üritatud. Näiteks “Teaduse” arhiivi 1964. aasta materjalidest võib leida märke “On tehtud katse dispuudiks vaimuliku ja ateisti vahel. Sellele küsimusele tuleb läheneda arukalt” (ERA, f. R-2048 n. 1, s. 646; 31). Sellise ettevaatuse üheks põhjuseks võib pidada ateistide suurt hirmu selle ees, et religioon muudab oma nägu ja kohaneb totalitaarses režiimis, isegi pärast seda, kui “religiooni sotsioloogilised juured on likvideeritud”. See tõeks saanud fakt tõi endaga kaasa teadusliku ateismi valdkonda kuuluvad uurimused selle kohta, mis siis ikkagi teeb religiooni sedavõrd elujõuliseks ja millised on need muutumistendentsid.

Üldiselt suhtuti dialoogi kirikuga äärmise põlgusega: “Toodi välja see, et religioon muudab oma nägu ja üritab näidata, et tegelikult on religiooni ja sotsialismi koosseksistents võimalik. See tendents tuleb aga nullida” (Kääriäinen 1989; 29-30).⁶¹

On teada ka mõningaid katseid, kus ateistlike loengute korraldamisel rahvas suurema huvi äratamiseks püüti kaasata ka kirikuringkondi, need katsed leidsid aga üsna kriitilist vastuvõttu võimude poolt ja asja algatajatele sündis sellest ainult pahandusi.⁶²

---

⁵⁹ Lihtsa näitena siia juurde: “Samal ajal kui Võru koguduse pastor A. Graf manitses koguduse liikmeid oma vanemaid abistama, austama ja armastama, selleks et “nende käsi hästi käiks ja et nad kaua elaks maa peal”, ei toetanud ta aga ise oma puudustkannatavat ema, kuigi ta oli Võru linna jõukaim kodanik (RAAE I: Saarniit 1956; 261. Viitab kuukirjale “Ateist” 1941.1; 44). Nimetatud näite abil tõestatakse ära, kuidas kirikuõpetajad oma sõnade vastu käituvad. Vt ka lisa nr 3.

⁶⁰ Selle väitega nõustusid nii Vimmsaare (Vimmsaare 2004) kui Raid (Raid 2003).

⁶¹ Siia juurde on hea tuua näide ateistliku teksti homogeensuse puudumisest. 1963. aastal, mil teaduslik ateism oli juba imikueast väljumas, kirjutab kohalik aktivist Mitt: “Kahekümnenda sajandi teadus on saavutanud erakordselt kõrge taseme, kuid “religiooni tõesed” on tardunult jäänud püsima sinna, kus nad olid 2-3 tuhat aastat tagasi” (Mitt 1963; 50-51).

Teataval määral mitteametlikuks dialoogiks võib pidada 70ndatel–80ndatel toimunud vestlusi ateismiklubidesse kutsutud külalisesinejatega, kelleks aeg-ajalt juhtusid ka erinevate “usuühingute” liikmed. See oli aga muidugi kaugel ametlikust katsest ja jäi puhtalt asjaarmastajate erahuviks.

Olulisim märge dialoogi kohta pärineb Salolt (Salo 1995; 158), kes viitab V. Voina artiklile ajakirjas “Nauka i religija”:

Juba palju aastaid on *Edasi* toonud ateistliku lehekülje. /.../ Kolm korda on siin ära trükitud diskussioon “ümmarguse laua taga” usuteadlaste ja pastorite osavõtul /.../ Erilist huvi äratas diskussioon elu mõtte teemal. /.../ Inimliku tunnetuse uued astmed ja sügavad maailmavaatelised probleemid – just need on saanud peaaasjaks lehekülje töös ning publikatsioonid neil teemadel huvitavad kõiki (“Nauka i religija” 1971.2; 22-24).⁶³

Et ka Raidi teos “Usklikud ja kommunistid” (1972) on suures osas pühendatud dialoogi võimalikkusele kommunismi ja religiooni vahel (kirjeldab siiski ainult välismaal toimunud katseid ja on ateistliku tegevuse apoloogia, samal ajal suunatud välis-Eesti kirikutegelaste vastu), võib arvata, et 70ndate aastate alguses sellesuunaline liikumine Eestis vähemalt teoreetilisel tasandil toimus.

---

⁶² Raid mainib juhust baptisti jutlustaja Arpad Arderiga, mille tulemusel korraldajad said süüdistuse revisionismis. Raid ütleb samas vestluses, et dialoogi kirikuga isegi kardeti (Raid 2003). Tutvudes ühingu “Teadus” arhiiviga, kus märkimisväärse osa tekstimahust moodustavad kaebused loengute halva kvaliteedi üle, on dialoogi vältimine mõistetav. Kui teaduslik-tehniline kaader on suuteline vaid paberilt maha lugema ja argumenteerima õõnsate ärakulunud väljenditega, on selge, kes sellises vastasseisus peale jääks.

⁶³ Artikli näol oli tegu intervjuuga Tartu ateismiaktivisti ja TRÜ õppejõu A. Mitiga, artiklit on pikemalt tsiteeritud veel allpool. Viidatud kolme dialoogi “Artiklite ja retsensioonide kroonika” põhjal leida ei õnnestunud, küll aga selgus artikli “Uskliku ja teadlase dialoog” (Kultuur ja Elu 1968/4) eksistents, kus toimetusele “nähtavasti uskliku poolt” saadetud kirjas esitatud küsimustele vastab seesama A. Mitt. Artikli lähemal uurimisel ilmnes taas üleüldisse rutiini kalduvate seisukohtade esitamine, küll ilma agressiivse kirikuvaenulikkuseta, pigem maailmavaatelisel tasandil. Võib arvata, et rääkides üksteisest tegelikult mööda (vt. täpsemalt peatükki “Teaduslik ateism – müüt või tegelikkus”), esindas “ümmargune laud” umbes sarnaseid seisukohti.

Üleüldise vulgaarateismi taustal sai hoo sisse ka teaduslik ateism,⁶⁴ kus peamine rõhk oli partei nõudmiste tõttu esialgu paratamatult otseste tulemuste saavutamisel, seega rõhuti sotsioloogiale, ateistliku meetoodika ja eriti uute tavandite loomisele, juurutamisele ning täiustamisele. Viimased neist olid loengulise ja raamatupropaganda suhtelise tulemusetuse tõttu saanud uueks tasandiks ateistlikus võitluses. Ebakohti oli muidugi palju – kui religioonidel oli oma traditsioonide väljakujundamiseks aega olnud sajandeid, siis ateism pidi hakkama saama lühikese ajaga.

3.4.1 Ateistlik temaatika ajakirjanduses ja kirjanduses

Ajakirjanduses sagesid rünnakud religiooni ja kiriku vastu. Enamikku ajakirjadest ja ajalehtedest loodi ateismirubriik,⁶⁵ kus lahati religiooni kahjulikku mõju ning vastati lugejate küsimustele religiooni kohta (nt. ajakiri “Küsimused ja Vastused”). Nii raamatute kui ajaleheartiklite valdkonnas saabus tõeline ateismibuum.⁶⁶

---

⁶⁴ See, et hakati rääkima teaduslikust ateismist, ei tähendanud seda, et eelnenud ateism oleks tunnistanud ebateaduslikuks. Räägiti lihtsalt ateismi uuest tasandist, seega järjepidevusest (Bercken 1989; 121).

⁶⁵ Eespool mainitud Unduski õiendi põhjal kohustas EKP KK ajakirjasid “Noorus”, “Kultuuritöötaja” ja “Nõukogude Naine” looma oma väljaannetesse alates 1959. aasta maikuust alates rubriigi “Teadus ja usk” (Vahtre 1998; 67). Ateismileheküljed olid ka ajalehtedes “Uus Tee” (“Teadusevalgus võidab vaimupimeduse”), Tööraha Elu (“Ateistlikud veerud”). Raidi sõnutsi olid nende lehekülgede materjaliga sisustamise taga kohalike parteiorganisatsioonide juurde loodud ateismikomiteed (Raid 2003). Ka “Edasis” ilmus sarnane rubriik, mille kohta on teada pisut rohkem informatsiooni: “Ülelinnalisse ateismikomisjoni kuulus ka ajalehe esindaja ja koos uute traditsioonide juurutamisega hakati avaldama erilehekülge “Tänane päev on eilsest targem”. Selle veergudel ühendati ateistlik selgitus nõukogulike tavandite propageerimisega. 70-ndatel jäeti see lehekülg ära, kuna teemad olid läbi hekseldatud ja elu ei pakkunud külje sisustamiseks märkimisväärselt uut. Kompensatsiooniks taheti avaldada sellesisulisi artikleid. Kuid needki hakkasid muutuma üheülbalisteks ja huvi nende vastu vähenes. Piirduti propageerimisega” (Ateistide argipäevad 1985; 74). Mitmed “Edasi” poolt korraldatud küsitlused näitasid, et seda rubriiki lugedes on inimestel huvi pigem populaarteaduslike tekstide vastu, mis usku kuigivõrd ei pruugigi käsitleda, ja nii täitsidki selle lehekülje tihti hoopis teadlaste avastustest ja teaduslikest markantsustest rääkivad artiklid.

⁶⁶ “Artiklite ja retsensioonide kroonika” andmed kajastavad üsna hästi ülevalt poolt tulevat survet. 1954. aastal ligi 50 ateismialast artiklit (lähedastel aastatel jäid arvud 10-20 vahele), 1957. aastast peale

Enamik artiklitest jäi puhtalt vulgaarateismi valdkonda ning nende puhul kehtis põhimõte “eesmärk pühitseb abinõu”. Kelle argumendid võiksid usuvastases võitluses olla paremad kui endise uskliku – veel parem – kirikuõpetaja väidetest? Sellised inimesed ka leiti. Ehkki enamikus sellistest tekstidest on mainitud, et nimetatud kirjatükid on sündinud kirjutajate vabal tahtel, võib selles ilmselt tugevalt kahelda.⁶⁷

Usuasjade voliniku arhiivist leiab suurepärase näite selleaegse “ateistliku” teksti toimetamisest, saadetud usuasjade volinikule “Rahva Hääle” toimetuse poolt 1959. aastal (läbikriipsutused märgivad voliniku tehtud parandusi. Tähelepanu tasub pöörata teises lõigus korrektuuri ohvriks langenud tekstile, mis näitab ära ateistliku selgitustöö tulemuslikkuse):

Olge lahke ja lugege see kirjutis läbi ja saatke omapoolsete märkustega toimetusele tagasi.

Miks loobusin usust jumalasse.

R. Laubach, endine luteri pastor

XX sajand. Sputnikud ja ~~mustakuulised~~ ~~papid~~. Aatomienergia ja ~~põlvitavad~~ ~~baptistid~~. Kontrastide ajastu.

---

artiklite arv üha kasvas (nt 1960 – ligi 170 artiklit, 1961 – ligi 120, 1962 – ligi 100, 1963 – üle 80; 1964 – ligi 60), et pärast kampaania lõppu tugevalt langeda (1965 – 30 artiklit, 1966 – 26, 1967 – 14, 1968 – 36 jne).

⁶⁷ Nt. Spasski, N. “Miks ma ütlesin lahti kirikust” (kogumikus “Mõtisklusi usust” (1962), samas kogumikus järgneb talle ka V. Grünbergi “pihtimus” pealkirjaga “Kuulake mind, noored sõbrad!”); ka veel 1977 aastal ilmub samast žanrist vaimustava nimega endise õigeusu preestri A. Tšertkovi sulest pärit tõlketeos “Kuidas usk lohutab”; eriti kummaline on aga A. Ossipovi raamat “Tee vaimsele vabadusele. Endise usuteadlaste jutustus” (1961), millest jääb mulje, nagu oleks esialgsetele memuaaridele ideoloogiline osa hiljem juurde kirjutatud. Üsna suurt hämmeldust tekitab – vähemalt teoloogilise haridusega inimeses – erakordselt vulgaarateistlik argumentatsioon, mida endistelt teoloogidelt-vaimulikelt kuidagi oodata ei oskaks. Antud žanri tippnoseiks tuleb siiski pidada Leo Taxili (kes oma hilisemate väidete kohaselt 12 aasta vältel tõsiusklikku katoliiklast teeskles) raamatuid “Lustakas piibel” ja “Lustakas evangeelium” (e.k. vastavalt 1963 (orig. 1897) ja 1965), mis sisult on Piibli vasturääkivuste kataloogid ilukirjanduslikus vormis. Huvitava nüansina võib märkida selle žanri antipoodi – väliseestlase Ignace Lepa teost “Moodsa ateismi psühhoanalüüs” (1966), milles endine ateist seda fenomeni lahkab ja nõrku kohti välja toob.

~~Mitte usundite marksistlik leninlik käsitlus~~ vaid paljud sügavad kogemused praktilises hingeajasetöös kummutasid minus selle vaate (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 43; 41, 42, 44).

Osa 60ndatel aastatel ilmunud ateistlikku kirjandust võiks defineerida “ilukirjandusliku ateismina”, kui hakati välja andma mitte-teadlaste kirjutatud religioonilaseid, rohkem või vähem ilukirjanduslikke teoseid, mis tegelesid religiooni naeruvääristamisega (L. Taxil, J. Hašek, M. Twain, R. Rolland). Selle žanri efekt oli pigem psühholoogiline – mitte veenev, kuivõrd suhtumist kujundav. Ka Jean Effeli südamlikud pildiraamatud maailma loomisest ja Aadama-Eeva seiklustest jäävad sellesse aega.⁶⁸

Kõrvuti välismaiste usu suhtes negatiivsete või irooniliste ilukirjandusteoste kõrval ilmusid originaalsed eestikeelsed teosed: negatiivset suhtumist aitasid kujundada Juhan Smuuli “Lea”, Silvia Rannamaa “Kasuema”, ka Holger Puki noorteromaanidest võis tihti mõne usuhulluse all kannatava kõrvaltegelase leida jne. Kasutust leidsid ka eesti rahvaluules esinenud kirikukriitilised motiivid, millega püüti selgitada ateismi omasust eesti kultuuris. Selle stiili üheks väljundiks on Ingrid Rüütli ja Selma Lätti koostatud teos “Kelle peale sa loodad?” (1963), ka viimase autori “Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik” (1957). Just eelmainitud suunda ja sarnaseid näiteid soovitati ateistlikus kasvatuses kasutada koolides kirjanduse tundides.

3.4.2 Perioodi kokkuvõte

Kampaania tulemuste kohta on raske midagi konkreetset öelda. Suure tõenäosusega aktiveeris elanikkonna seas mõneks ajaks “ateistlik mõtlemine”, siis aga ununes, nagu kõik, mida vägisi peale sunnitakse ja mille järele otsene vajadus puudub. Kahtlemata tõi kampaania kaasa teataval määral “võitlevate ateistide” hulga suurenemise.

---

⁶⁸ Sellega seoses levis järgmine anekdoot: Vaga prantsuse talupoeg provintsist satub Pariisi ja näeb raamatupoes Effeli raamatut “Maailma loomine”. Seda pisut sirvinuna tunnistab ta omaette: “Kui ei teaks, et on jumalasõna, küll siis naeraks...”

Ehkki ateism suutis end teadvustada, ei suutnud ta nende väheste aastate jooksul end nii tugevalt kinnistada, et see teema oleks jäänud aktuaalseks.

Ka üleliidulises plaanis ei hinnatud tulemusi kuigi kõrgelt:

KK otsus 21. juunist 1963 ideoloogia-alase töö kohta oli põhjuseks uuele toimetuse artiklile ajakirjas “Voprosõ filosofii”, mille esimeses osas räägiti teadusliku ateismi puudustest, teises aga sellest, kuidas seda distsipliini edasi arendada. Toimetaja jõudis kurvale tõdemusele, et 1954. aastal vastuvõetud otsuste lõpplingimused ei ole täidetud. Toodi välja vajadus uute ja paremate teaduslikku ateismi käsitlevate raamatute, paremini kvalifitseeritud õpetajate, ja märksa mitmekesisema religioonikäsitluse järele (Thrower 1983; 145).

Peamiselt vulgaarateistliku lähenemise tõttu suudeti midagi siiski saavutada:

Edaspidine ateismivõitluse hoog vähemalt EKP KK tasemel mõneti rauges. Selleks ajaks oli aga põhieesmärk saavutatud: rahvas oli kirikust eemale peletatud, jõuluvana põlu alla pandud, usklik ebanormaalseks kuulutatud (Vahtre 1998; 69).

Võib vaieldada, kas Vahtre poolt väljatoodud tulemused olid ikkagi põhieesmärgid: arvestades partei pidevat vajadust tulemuste järele, võib neid selleks pidada, teisalt oli aga tulemuseks segadus ja indifferentsus religiooni valdkonda puudutavates küsimustes, mis jäid veel aastateks nõukogude ühiskonda – või vähemalt ateismiga tegelejaid – vaevama. Kui midagi läbi oli kukkunud, siis oli see ateistliku võitluse puhul predestineeritult sedastatud võitlevate ateistide vormimine.

Kampaania tulemusena sai alguse religiooni teaduslik uurimine NLis. Kuigi religiooni teadusliku uurimise aluste rahvani viimise seisukohast lähtudes lõppes kampaania fiaskoga, sai see valdkond võimaluse omasoodu siiski edasi areneda.

3.5 Aastad 1965–89

Ehkki Vimmsaare hinnangul ei olnud ateismi aktiivne kultiveerimine seotud Hruštšovi isikliku toetusega sellele valdkonnale (Vimmsaare 2004), on enamik uurijaid selles veendunud ja seda tunnistab ka ateismi järkjärguline tahaplaanile vajumine. “Pärast

Hruštšovi võimult kadumist langes ateistliku kampaania intensiivsus aegamööda” (Bercken 1989; 115).

Võttes aluseks ateistliku kampaania ja Hruštšovi isiku seose, võib seda kampaaniat võrrelda Egiptuse vaarao Ehnatoni kultusereformiga, mis langes koos juhiga. Uue liidri tulekuga lähem huvi teema vastu kadus, ateism institutsionaliseerus, bürokratiseerus ja stagneerus ning ta peamiseks tegevuseks võiks pidada *autopoiesis*'t – püüdu endale rakendust leida. “1966. aastal toimunud partei XXIII kongressil ei mainitud usuvastast võitlust poole sõnagagi, esines vaid kaudseid vihjeid” (Juhkam 1968; 153). Ka Kääriäinen kinnitab seda seisukohta: “60ndatel algas teaduslik-filosoofiline arutelu teadusliku ateismi üle: põhjus-seos, meetodid ja eesmärgid. Suur osa sellest diskussioonist toimus ajakirja “Voprosõ nautšnogo ateizma” kaante vahel. Sama küsimusega tegelesid ka paljud ilmunud raamatud (Kääriäinen 1989; 30).

Salo lisab ateismi kui kirikupoliitika seisukohast lähtudes: “Järgnes vaikne aeg, mis kestis kuni nõukogude korra lõpuni” ja kus “kirikuid represseriti põhiliselt sama rutiini alusel, kuid aastatel 1982–1988 lõdvenes see märgatavalt, tuues lõpuks (aastail 1988–1991) kaasa kirikute vabanemise” (Salo 1995; 166). Seega võib rääkida stagnatsioonist nii ateismi-religiooni rindel kui ka ühiskonnas üldiselt. Salo nimetab seda perioodi “sotsioloogiliste uurimuste aastateks” (Salo 1995; 136), mil peateemadeks olid religiooni püsijäämise ja ateistliku maailmavaate juurdumatuse põhjused:

Usuasjade voliniku Piibu ettepanek EKP KK I sekretärile Käbinile ja ENSV Ministrite Nõukogu esimehele Klaussonile 15. veebruarist 1973:

Mulle tundub, et on tarvis tõsiselt kaaluda, kuidas likvideerida sotsioloogilise uurimistöö killustatus seoses ideoloogilise töö teadusliku juhtimise korraldamisega. Sotsioloogilise uurimistööga tegelevad praegu kõik, kes sellest huvitatud on, kuid stiihia ja omaette nokitsemine sellel alal aina süveneb. Lühidalt, oleks tarvis moodustada /.../ Eesti NSV sotsioloogilise uurimise instituut, kes hakkaks teenindama Eesti Raadiot ja Eesti Televisiooni, /.../ Usuasjade Nõukogu Voliniku aparati ja teisi ideoloogilisi astutusi. /.../ Ei tohi unustada, et ideoloogiline uurimistöö muutub päev-päevalt aina komplitseeritumaks. /.../ Ka religiooni alal on vaja teha lõpp “käsikaudu kobamisele” ning viia see töö ühtsesse sotsioloogilise uurimise süsteemi ning seostada ta

ateistliku propaganda läbimõeldud korraldamisega (ERA, f. R-1989 n. 1, s. 146; 73).

Pärast kampaania lõppu võttis võitlus uued tasandid, peamiseks vormiks said end tõestanud uued nõukogulikud tavandid, säilisid siiski ka loenguline tegevus ja võitlus meedia vahendusel.⁶⁹ Teiseks pooleks jäi ateistlik kasvatus koolides, selle kontroll oli aga nõrk ning seetõttu ei ole võimalik kindlaks teha, kui aktiivselt see toimus. Siiski ilmusid 1965–1967 uued ajaloo õpetamise programmid, kus ateismile mõnevõrra suuremat tähelepanu pöörditi (Raudsepp 2004).

Vastasseisus kirikuga võib märgata teatavat ideoloogilist positsioonisõda, kus kumbki pool märkimisväärselt ei taganenud ega võitnud, mida tunnistab ka kiri usuasjade volinikule 23. V 1966:

Kose kirikus on pastoriks kod. L. Vahter, kelle teod on jäädvustatud raamatus “Vagaduse varjus”⁷⁰ ning ta oskab koos köster Rässaga kohalikele ateistidele nurga tagant kenakesti kodaraisse kaikaid loopida.

Kose rmtk juhataja Aita Plakk (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 89; 76).

70ndatel aastatel on märgatav ateistliku võitluse teema järjestine vähenemine. Ühest küljest võib olla põhjus ateistliku tegevuse ja selle kontrolli nõrkuses, teisalt aga teemaga harjumises, mistõttu ei seda enam oluliseks ei peetud. Tõenäolisem on siiski mõlema asjaolu koosmõju, millele viitavad ka nõukogudeaegsed allikad: “Kuivõrd usklikke on vähe ja kiriku mõju suhteliselt väike, siis osa inimesi, kes religiooniga otse kokku pole puutunud, arvavad, et tänapäeval ei tule religiooni kritiseerimise ega ateismi

---

⁶⁹ Aruanne usuasjade volinikule “Ateismialase küsimuse valgustamisest Eesti Raadio saadetes” 1974. aastast: “Religiooni kahjustavast mõjust inimühiskonna arengu erinevatel etappidel ning selle osast reaktsiooniliste jõudude tegevuses tänapäeval Eesti Raadio saadete omaette kõneldud harva. 1973. a. avaldati taolisi saatematerjale keskmiselt üks kord kvartalis. /.../ Vajaliku sagedusega aga on paljastatud religiooni reaktsioonilist osa seoses paljude muude ideoloogilise võitluse küsimustega. Terve rea saatesarjade organiseerimisel on ER propagandasaadete peatoimetuse pidanud silma vajadust valgustada ka usutegelaste pettemanöövreid kaasajal.” Lõpuks jõutakse tõdemusele, et “ateismialaseid küsimusi valgustatakse peamiselt seoses teiste ideoloogilise võitluse probleemidega” (R-1989 1.156; 22).

propageerimisega enam tegelda või vähemalt pole see nüüd oluline” (Vimmsaare 1981; 17).

Ka usuasjade voliniku Piibu murelik kiri Toomele 4. VI 1973 tunnistab sarnaseid probleeme:

Meile laekunud andmed näitavad, et laste kevadpäevad ja noorte suvepäevad hakkavad ilmutama tagasitõmbumise tendentse. Nendel ja teistel ilmalikel kombetalitustel (nõukogulikel traditsioonidel) on aga vahetu seos religioosete igandite likvideerimise ülesandega.

Võrdlev pilt kevad ja suvepäevadest osavõtjate kohta on järgmine:

	1969	1971	1972
Laste kevadpäevad	5900	10111	7190
Noorte suvepäevad	6200	5796	4514

/.../

Kaldutakse arvama, et nimetatud traditsioonide juurutamine on mitmes kohas omapead lastud ja on hakanud ilmnema stamp, šabloonsus jne (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 146; 142-143).

Samas kirjas tuntakse muret ka selle üle, et väga palju noori on olnud kirikutes jumalateenistustel, ning soovitatakse olukorda analüüsida ja puudused likvideerida. Arhiivimaterjalide põhjal jääbki silma volinik Piibu aktiivsus ateismivaldkonnas. Nähtavasti pärast tema järjekordset kirja (23. VIII 1974)

Eesti NSV Teaduste Akadeemia president sm. K. Rebane

Praktilised kogemused kinnitavad, et ateistlik töö oleks tarvis asetada kapitaalsemale pinnale. Senini, nagu Teil teada, on ta rajatud olnud entusiasmile ja ühiskondlikele alustele. /.../ Lühidalt, küsimuse tõstatamise korras, palun kaaluda Eesti NSV TA süsteemi ateismi sektori moodustamise võimalust (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 156; 129).

---

⁷⁰ Süüdistatakse metsavendluses ja kollaboratsionismis sakslastega (Nelson 1965; 30, 37).

see osakond loodigi ning ta eesmärgiks oli sotsioloogiline uurimustöö. Ent ateismi koordineerivat rolli sel institutsioonil ei olnud ning perifeerseks jääb sellegi tegevus.⁷¹

Suhtumine ateismi sõltus tõenäoliselt vastava isiku positsioonist. “Üks “Nauka i religija” vahendusel nõukogude avalikkuse ette pääsenud hääl Eestist arvas: “Eestis takistab usk nii vähe uue juurutamist, et visa võitlus tema vastu näib sõjana tuuleveskite vastu” (Salo 1995; 164, edasine viide: Nauka i religija 1972.2; 24). Nähtavasti oli ateistide seas selleks ajaks aru saadud, et ateism ei ole suutnud end nii tugevalt kinnistada, kui eesmärgiks oli seatud. Vulgaarateismi tõttu usuliselt ükskõikseks ja religioosselt harimatuks muutunud inimestel oli aga potentsiaalne oht jääda mõne usuühingu mõjusfääri.

Vulgaarateistlik argumentatsioon lähtus endiselt külma sõja tingimustest ja oli suunatud välisvaenlase vastu, kes religiooni abil nõukogude inimese teadvusse üritas imbuda. Nii manitseb Ehatamm:

Tuleb meeles pidada, et meie ideelised vaenlased püüavad religiooni ära kasutada kahe süsteemi vahelises ideoloogilises võitluses. Kiriku kaasabil loodetakse leida ühist keelt nende miljonite inimestega kogu maailmas, kes usu suhtes on erapooletud, kuid pole ateistid. Arvestus on lihtne: algul loodetakse neid haarata religiooni mõju alla, seejärel aga kiriklike kanalite kaudu levitada kodanlikku mõttelaadi, häälestada inimesi sotsialistliku ideoloogia ja sotsialismimaade poliitilise süsteemi vastu. Usk ja kirik on pandud teenima antikommunismi eesmärke. /.../ Seega tuleb ateistlikus kasvatustööl silmas pidada niihästi usklikke kui ka ükskõikseid (Ehatamm 1978; 68, 69).

Noorte ja intelligentsi huvi usu vastu kasvas 1970ndatel ja 80ndatel aastatel (Bercken 1989; 115), põhjuseks arvatavasti asjaolu, et juba ligi kaks inimpõlve ei olnud religioon ühiskonnas aktiivselt esindatud ja seetõttu ei teadnud inimesed sellest enam praktiliselt mitte midagi. Noorteküsimus kujuneski probleemseks – olles kasvanud

---

⁷¹ 1988. aastast on märges selle kohta, kuidas Ühiskonnateaduste Akadeemia Teadusliku Ateismi Instituudi teadustöötaja Ants Liimets otsib endale ruume, sest seni on ta paiknemine “asunud juhuslikes ruumides vanalinnas” (f. 1. s. 42; 8)

praktiliselt (klassikalisest) religioonist vabas ühiskonnas, ei olnud nad näinud ei teenistusi ega muud kirikliku elu juurde kuuluvat. Pühalikkuse-oreool, mida sotsialistlikud riitused oma lärmaka propagandismiga pakkuda ei suutnud, sakraalarhitektuur, altarimaalid jms mõjusid ligitõmbavalt. Oma osa võib siin mängida ka 60ndate lõpust pärit hipiliikumise teatav religioosus (*Jesus-freaks*), mis mõningase viivitusega Läänest Eestisse jõudis (sealt huvi ka nt. budismi vastu), samuti trots ametliku ideoloogia vastu. Nii sai selgi perioodil ateismi peasuunaks töö noortega; kuivõrd eelnev lahmiv kirikukriitika oma mantralaadsete sedastustega oli end publiku jaoks ammendanud, siis võeti suundumus elulisematele küsimustele: “Religiooni kaitsjad on püüdnud alati kinnitada, et usk on ühiskonna moraali alus. /.../ Ateistide ülesanne on niisugused väärad arvamused kummutada ning senisest rohkem üksikasjalikult selgitada selliseid sotsiaal-eetilisi mõisteid nagu seda on elumõte, autunne, õnn, headus, kurjus jne” (Ehatamm 1978; 70).⁷² Siit tekkis kohe vajadus tegeleda kaasaja religiooni küsimustega – parem on selgitada noortele kiriku loomust ise, kui lasta seda teha kirikuõpetajatel. Sel põhjusel korraldati mitmeid seminare, mis käsitlesid kiriku ja religiooni olukorda nüüdisajal, ning nende materjalid hiljem publitseeriti.⁷³ Tuleb aga tunnistada, et vulgaarateistlik argumentatsioon jäi siiski läbivaks ja teaduslikud uurimused perifeerseiks.

Jääb mulje, et kui ateismivaldkonnas oli midagi homogeenset, siis oli selleks just vulgaarateismi arrogantne ja ignorantne argumentatsioon, mis oma emotsionaalsuse juures lubas endale ka ametlikult taunitud seisukohti, Kuni nõukogude aja lõpuni võib hoolimata ateismi teadusliku ja vulgaarse poole omavahelisest “läbipõimumisest ja teineteise mõjutamisest” leida tekstidest ehtsa 20ndate aastate võitleva ateismi väärilisi mõtteavaldusi:

Teaduslik-ateistlikku propagandat on tarvis tihedamalt seostada töökasvatusega. /.../ On ju kommunistliku ja religioosse moraali seisukohad

---

⁷² Siinkohal ongi suurepärase näide sellest, kuivõrd raske on teksti taha näha. Nimetatud suundumused on ateistlikus kirjanduses läbivalt välja toodud, vestlusest Kuulo Vimmsaarega (Vimmsaare 2004) aga selgus, et noortetöö 70ndatel aastatel tegelikkuses praktiliselt puudus või oli erakordselt nõrk.

⁷³ Näiteks: “Religiooni ja ateismi küsimusi minevikus ja tänapäeval”. TRÜ ja EKP Tartu Linnakomitee ateismialase teaduslik-teoreetilise konverentsi materjalid. Tartu 1971.

töösse suhtumises vastandlikud. Kui esimene käsitab tööd inimese eksisteerimise, isiksuse igakülge arengu ja täiustamise peamise vahendina, siis religioon suhtub sellesse kui mingisse rängasse koormasse. On ju piibliski öeldud “Palehigis pead sa oma leiba sööma...” (Ehatamm 1978; 69-70).⁷⁴

Siit tulenevalt võib järeldada tugeva kontrolli ja koordineerimise puudumist. Kui 1971. aastal kirjutab K. Oja “Näiteks kümme aastat tagasi domineeris nõukogude ateistlikus kirjanduses vaade, mille kohaselt hinnati religioosset moraali mitte niivõrd ühe või teise usuvoolu konkreetse õpetuse alusel, kuivõrd mõnede piiblitekstist väljarebitud lausete alusel” (Oja 1971; 55), siis eeltoodud tsitaat näitab, et veel seitse aastat hiljem ei olnud selles valdkonnas midagi muutunud. Märkimist väärt on ka fakt, et lõik on pärit ajakirjast “Eesti Kommunist”. Ateismi ebastabiilsusest ja organiseerimiskustest annab tunnustust Salo viide V. Voina artiklile jutuaajamisest TÜ professori A. Mitiga:

Kas Mitt on rahul ateistliku töö tasemega? Ei, praegu tehakse sel alal veel vähe – press, raadio, televisioon ei osuta veel küllaldast tähelepanu ateistlikule propagandale. Teaduslikud teemad kantakse ette väga keeruliselt, mis ei ole paljudele usklitele arusaadav, ja usuvastasesse propagandasse suhtutakse endaga rahulolevalt. /.../ Meie vestlus jätkub rahvaülikooli tegevusest, mis on Tartus väga populaarne. Mõned aastad tagasi oli rahvaülikoolil eriline loodusteaduse ja ateismi fakultet. Kuid loengute piiratud silmaring ja kitsalt usuvastane suund peletas usklikud eemale, kuulajate arv vähenes. Vahetati teemat, tehti vaheldusrikkamaks, esitati materjali elavamal kujul – ja ettevõtet kroonis edu. Praegu on mitusada alatist kuulajat (Salo 1995; 158, edasine viide: *Nauka i religija* 1971.2; 21-25).

Ateistlikus kasvatustöös hakatakse noortetöö kõrval aga pöörama (vähemalt sõnades) suuremat tähelepanu vanematele inimestele, keda peetakse usuorganisatsioonide mõjule rohkem vastuvõtlikuks. Usuasjade voliniku kiri TA Ajaloo Instituudi sotsioloogiasektori juhatajale Rannikule:

---

⁷⁴ Sama näidet (töö on vaid patu palgaks) on kasutanud Raid oma 1972. aastal ilmunud teoses (Raid 1972; 79), lisades aga juurde, et tegu on religiooselt vananenud kontseptsiooniga, mis on praeguseks juba ümber hinnatud.

Pöördudes Teie poole, palun sotsioloogiasektori põhimõttelist seisukohta religiooni mõjude sotsioloogilise läbiuurimise võimaluste kohta. /.../ Visandi korras öeldes, vajame uurimistööde tulemusi seoses järgmiste eesmärkidega:

1. elanikkonna suhtumine religiooni? /.../
2. Religiooni mõju noortele? Selles osas oleks vajalik, et uurimistööd selgitaks välja mõju peamised kommunikatsioonid /.../
3. religiooni mõju pensioniealisele elanikkonnale /.../

Lühidalt, antud küsimuse kaudu peaks selguma, millised on need tegurid, mis võiksid soodustada uute usklike tekkimist elanikkonna vanemas eas (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 156; 58).

Ka Ehatamm juhib tähelepanu samale probleemile:

Tähtis on ka parendada ateistlikku kasvatustööd neis kollektiivides, kus on palju naistöötajaid. Meie vabariigis on usklikest näiteks 85-90 protsenti naised. Samuti ei tohi unustada pensionäre. Toob ju pensionileminek inimesele elus kaasa elulaadi muutuse: ta pole enam töökollektiivis, vaba aega on rohkem. Kui lisada veel mõned psühholoogilised tegurid, siis võib tekkida pind religioossete dogmade vastuvõtmiseks (Ehatamm 1978; 69).

1979. aastal ideoloogiline surve taas tõuseb (pärast partei otsust 1979. aprillist noorte seas tehtavast ideoloogiatööst) ning leidub ebamääraseid viiteid 80ndate aastate alguses toimunud väiksele ateistlikule tõusule,⁷⁵ mis nähtavasti käis kaasas sama perioodi venestamislainega. Võimalik ka, et on silmas peetud 1983. aasta NLKP KK juunipleenumit, kus rõhutati ateistliku kasvatuse tõhustamist: “Ulatuslikumalt tõmmata usklike kaasa ühiskondlikku ellu, sihikindlamalt juurutada nõukogulikke tavandeid” (Ateistide argipäevad 1985; 63). Peamiselt tegeleti siiski noorte internatsionaalse kasvatusega:

---

⁷⁵ Nt. toimus 1981. Moskva üleliiduline teaduslik-praktiline kongress “Ateistlik kasvatus kui kommunistliku kasvatuse koostisosa”. Samas aga Vimmsaare (Vimmsaare 2004) sellele kinnitust ei andnud ja toonitas pigem ateismi “varjusurma”. Ka “Teaduse” materjalid ei kinnita aktiivsuse olulist tõusu. Teisalt võib aga leida aktiveerumismärke leida EKP KK büroo arhiivmaterjalide põhjal (Raudsepp 2004).

80ndatel aastatel oli keskkomitee kogu tegevuse põhirõhk nn. ideoloogiatööl. Selgelt on tunda Brežnevi-järgse reaktsiooni hõngu. Nii Andropovi, Tšernenko kui ka Gorbatšovi ajal käsitletakse pleenumitel enamasti kommunistlike noorte ja noorsoo kasvatamist ning võideldakse väärnähtude vastu internatsionaalses kasvatuses (Kuusik 2002; 250).

Berckeni järgi 80ndatel aastatel üleliidulisel tasemel võitlus “religiooni fenomeni” vastu ei vähenenud. “Ateistlikku propagandat kritiseeritakse ebaefektiivsuse pärast – see ei ole aga midagi uut ja on olnud läbivaks teemaks läbi kogu aja. Kasutusele on võetud majanduslikum terminoloogia – “ümberstruktureerimine”, “kiirendamine”, “uus lähenemine”, “inimfaktori mobiliseerimine” jne” (Bercken 1989; 148). Ka Gorbatšovi ajal ei muutunud ateistlikus võitluses midagi (Bercken 1989; 151).⁷⁶

Kohalikke olusid arvesse võttes oli ateism 80ndate aastate teiseks pooleks oma funktsiooni kaotanud. Kui ei olnud ta suutnud seni end maksma panna, siis vaevalt oli temast kasu ka uuenenud poliitilises situatsioonis. Siiski toimus veel 1987. aastal vabariiklik teaduslik-teoreetiline konverents “Tänapäeva luterlus: ideoloogia ja praktika”,⁷⁷ konverentsid olid planeeritud igale aastale kuni 1990. aastani.

Taastärrganud rahvuslik liikumine sai toetust kiriku poolt, mis läbi kogu nõukogude aja ideoloogilises opositsioonis olnuna rahvusliku vooluga ühines. Küsimus ei olnud enam maailmavaatelistes eksimustes, mille vastu teadusega tuleb võidelda, vaid kogu situatsioon tõusis rohkem kui kunagi varem riikliku julgeoleku tasandile. Anu Raudsepp kirjeldab situatsiooni 1988. aasta detsembrist, kui Viljandi V keskkooli kutsuti noortele religiooni kohta teadmisi andma kirikuõpetaja Heino Nurk. Nimetatud sündmusele järgnes KGB kõrgendatud huvi külaskäigu vastu (Raudsepp 2003; 130-131).

---

⁷⁶ Bercken toob veel huvitava märkusena ära, et 1986. aastal ilmunud Aitmatovi “Tapalavas” oli ideoloogilise uuendusena “jumal” kirjutatud majuskliga alguses ja lisab, et “Nõukogude Liidu kontekstis on see suur muutus, kus tüpograafiline või ortograafiline ateism oli põhimõtte küsimus” (Bercken 1989; 153). Samasugune järeleandmine on tehtud teose 1989. aastal välja antud eestikeelses versioonis, kohalikke olusid arvesse võttes ei olnud selles aga enam midagi väga ebatavalist.

⁷⁷ Vt. lisa 5.

1989. aastal registreerib Raamatukroonika viimase ateistliku trükise (Salo 1995; 167), 4. X 1990 lõpetatakse usuasjade nõukogu voliniku tegevus, 90ndate aastate alguses saadetakse laiali ka ühing “Teadus”.

3.5.1 Perioodi kokkuvõte

Jälgides ateistliku tegevusega kaasnenud enesekriitikat⁷⁸ jääb paratamatult mulje, et ateismi laialdasimaks saavutuseks jäi emotsionaalses plaanis “religiooni taastootmise piiramine” (Vimmsaare 1969; 59) usuasjade voliniku praktilise tegevuse kõrval. Võib tsiteerida Raidi, kes märkis, et enamik usuliste väärarvamuste likvideerimise plaane jäi vaid paberile või kuhtus peagi pärast vastava projekti käivitamist (Raid 2003), mistõttu resolutsioonide ja kriitika tulemuslikkuse ja ateistliku tegevuse aktiivsuse kohta võib teha ainult umbmääraseid oletusi. Võib oletada fabritseeringuid loengute läbiviimisel – sarnaseid märkeid esineb “Teaduse” arhiivides, samuti on mitmeid üldisi viiteid selle kohta, kuidas sel ajal oli omandatud nõukogulik retoorika: nii läks nt. televisioonist KK istungi jälgimine ja selle irooniliselt kommenteerimine kirja poliitilis-ideoloogilise tunnina (Rosenberg 2004). Sarnaseid juhtumeid võis esineda ka ateismi valdkonnas.

Põhilist rolli ateistlikus võitluses mängisid sel perioodil uued tavandid, ateistlik selgitustöö oli perifeerne (kui sedagi) ja sõltus kuni nõukogude aja lõpuni ainult asjaarmastajate entusiasmist ning oli seatud ühiskondlikele alustele. Ehkki võib arvata, et mingisugune ateistlik kasvatus koolis aset leidis – taas sõltuvalt õpetaja aktiivsusest ja teadmistest selles valdkonnas –, viitab selle nõrkusele pidev kriitika. Teisalt võib olla tegu ka ainult nõukoguliku retoorikaga, kindlaks teha on seda vaevalt võimalik.

---

⁷⁸ Siintoodud näide ei erine millegi olulise poolest ei varasemast ega hilisemast: “Paraku tehakse mõnel pool ateistlikku selgitustööd ikka veel piiratult, esikohale seatakse “überpööramise” ülesanne ega tooda samal ajal esile ateismi peamist osa – aidata kujundada ja süvendada kõigis nõukogude inimestes, eestkätt noortes materialistlikku maailmavaadet, ei käsitata ateismi nõukogude elulaadi lahutamatu koostisosana. Kahtlemata tuleb ka usklike ekslikke vaateid kummutada, neile taktiliselt selgitada religioossete vaadete paikapidamatust” (Ehatamm 1978; 69).

4. Teaduslik ateism – müüt või tegelikkus

Praktiliselt oli ateism materialistliku maailmavaate üks tahke, Froese nimetab teaduslikku ateismi ka “ametlikuks terminiks KP filosoofilise maailmavaate kohta” (Froese 2004; 35). Ateismi teaduslikkus on pärast nõukogude võimu langemist olnud pideva kriitika allikaks, uurijatest näiteks Thrower suhtub sellesse nimetusse sedavõrd irooniliselt, et on oma teoses (Thrower 1983) terminit “teaduslik ateism” kasutanud läbivalt jutumärkides.

Nõukogude teadlaste argumendid teadusliku ateismi filosoofilisuse kaitseks jagunevad kolme gruppi: 1) subjekti-objekti loomus ja seos teiste teadustega; 2) teadusliku uurimise meetodid; 3) eesmärgid, millele teadus on suunatud ja mida ta teenib (Kääriäinen 1989; 65).

Tuleb tunnistada, et ateism NL-is kandis peamiselt propagandafunktsiooni, millega varjutas nende töö, kes ainuvõimalikku marksistlikku metodoloogiat kasutades probleemile teaduslikult lähenda püüdsid. Niisiis on tegu kahe tasandiga: riigi poolt kultiveeritud ideoloogiline vulgaarateism,⁷⁹ mis küll sõnades oli eesmärgiks seadnud “võitlevate ateistide” masstootmise, ent kogu oma pealiskaudse tegevusega seda kokkuvõttes ei soodustanud ning mille argumentatsioon rõhus peamiselt emotsioonidele; ja teaduslik ateism, millega tegelesid teadlased – filosoofid, ajaloolased, sotsioloogid ning mis jäi vähemalt Eestis võrdlemisi kitsa ringkonna piiridesse.⁸⁰ “Ehkki nende seas

---

⁷⁹ Bercken räägib ideoloogilisest ateismist, Lepp kasutab terminit neurootiline ateism. Et mõlema puhul ei ole piirid üheselt määratletud, võib neid selle töö kontekstis vulgaarateismina interpreteerida.

⁸⁰ Kuulo Vimmsaare hindas teadusliku ateismiga tegelenute arvuks Eestis paarkümmend inimest (Vimmsaare 2004). Sama küsimuse kohta leidub materjali ka “Teaduse” arhiivis – 1968. aasta lõpul toimunud koosolekul informeerib Vimmsaare Moskvaa Üleliidulises Ateisminõukogus esiletõstetud probleemidest, kus on välja toodud, et “põhiline on kaadriprobleem. /.../ Eestis NSV-s tegeleb ateismiga ainult paar inimest, kui mujal tegelevad tuhanded” (R-2048 1.816; 129).

esines ka kirikuvastasust, ei olnud see eesmärgiks” (Vimmsaare 2004). Teadusliku ateismi ametlikuks põhjenduseks olid “ebaõigest maailmavaatest jagusaamiseks” tarvilised “filosoofiline analüüs, õiged teoreetilised vaated”⁸¹ (Vimmsaare 1988; 45).

Ateismist kui iseseisvast filosoofilisest teadusest võib rääkida alates 1959. aastast, mil filosoof Rutkevits kirjutas, et “ateismi, nagu ka eetikat ja esteetikat, võib pidada iseseisvaks filosoofiliseks teaduseks”. Samuti tutvustas ta sel aastal tööd “Teadusliku ateismi alused” (Kääriäinen 1989; 28).

Teadusliku ateismi peamine praktiline väljund oli vulgaarateismis, mida rahvani viidi loengute jms abil. Ka vastavad spetsialistid, keda koolitasid teadusliku ateismiga tegelejad, ei küündinud esimese tasemeni, sest hariduse suund oli populaarteaduslik, ette nähtud laiade inimgruppide veenmiseks ja valgustamiseks, mistõttu argumentatsiooni tase arusaadavalt kannatas.⁸² Jääb mulje, et enamiku lektorite versioonis oli tegu tüüpiliste loodusteaduslike “tõestuste” ja “ümberlükkamistega” pikitud religiooni- ja kirikuvastasusega.

Kääriäinen jagabki teadusliku ateismi teoreetiliseks – religiooni kriitika ja ateistliku hariduse probleemide uurimine, mis on peaaegu praktilised eesmärgid, ent mil peab siiski olema tugev teoreetiline tagapõhi, ja praktiliseks – haridus (Kääriäinen 1989; 91). Teadusliku ateismi praktilisest rollist räägib ka Vimmsaare: “Usuvastase selgitustöö suunamisel saab tõhusat abi teaduslikest uuringutest” (Vimmsaare 1969; 54).

---

⁸¹ “Küsitakse mõnelt ateistilt midagi tema olemasolu põhja kohta, siis hakkab ta peaaegu alati kõnelema religioossete dogmade mõttetusest ja sellest, kuidas mõistuspäraselt neid võimatu on tõeks pidada. Tegelikult osutuvad ateistid kaaluvas enamuses ratsionalistideks” (Lepp 1966; 9).

⁸² Kaasaegse suhtumisest annab tunnistust järgmine ilukirjanduslik lõik: “Üks hetk, palun,” ütles ta ja tõmbas taskust välja kulunud koolivihiku. Lappas seda kindlakäeliselt, leidis midagi ning kuulutas: /.../ Ma sain temast aru, tsiteerimine on hea ja kindel asi. Mees leidis koha oma vihikust üles ning kostis: “Tõe kriteeriumiks on praktika!” (Valton 1968; 12, 14).

Filosoofilise ja ideoloogilise ateismi erinevused

Ideoloogiline ateism	Filosoofiline ateism
1. Motiveeritus võimupoliitikaks.	1. On teaduslikult argumenteeritud ja ei ole poliitiliselt motiveeritud.
2. Usk endasse kui ainuõigesse ateismi vormi.	2. On personaalne käsitus, mitte kollektiivne uskumus.
3. Religiomorfne loomus, ei ole isiklik uskumus, vaid organiseeritud uskmatust.	3. On avatud religioossele sümbolismile ja esteetikale, nõustub teiste uskumustega.

(Bercken 1989; 69, 77).

Siinkohal võib ka märkida, et suuremalt jaolt ei ole teaduslik ateism religiooni suhtes vägivalda propageerinud, oluliseks peeti veenmistööd.⁸³

Käesoleva töö piiratud mahust lähtudes on ateismi teadusliku külje kirjeldamisel eelistatud välismaiseid uurijaid (Bercken, Thrower ja Kääriäinen), kes on seda teemat käsitlevates teostes kogu probleemistiku kokku võtnud ja üldistusi teinud. Sel põhjusel on loobunud täpsematest viidetest nõukogude autoritele. Et kogu nõukogude aja jooksul tohtis teaduslik mõte liikuda vaid marksismi-leninismi piirides, siis Eesti teaduslik ateism põhimõtteliselt nimetatud teoste käsitlustest ei eristu, Eestit puudutavatest nüanssidest tuleb allpool veel juttu.

Ateistlike tekste läbi töötades hämmastas see, et ehkki läbivalt nõuti üha suuremat tungi teaduslikkuse poole, ei olnud kuskil konkreetselt kirjas, mis on siis nii ateism lihtsalt kui ka teaduslik ateism ja millistele kriteeriumitele peaks see teaduslik vool vastama, selgust ei toonud ka üsnagi ebamäärased vihjed, mis kordusid erinevas sõnastuses raamatust raamatusse. Pidades esialgu sellist enesedefiniitsiooni puudulikkust

---

⁸³ Nii näiteks kirjeldas Vimmsaare (Vimmsaare 2004) juhtumit Võru ateismirakukese esindajaga, kes uhkelt raporteeris, mitut jutlust on pealt kuulatud, millal üle loetud inimesi, kes kirikus käisid ja pandud kirja nende nimesid jne. Vimmsaare hinnang sellisele tegevusele oli äärmiselt negatiivne. Ta nimetas ka teisi ateistide gruppe, kelle tegevust hindas läbivalt vulgaarateistlikuks.

vaid vastava eestikeelse kirjanduse omapäraks,⁸⁴ selgus lähemalt uurides, et tegu oli üleliidulise probleemiga:

Ateismi subjekti ja objekti küsimus oli üleval alates 60ndate aastate keskpaigast, eriti ajakirja “Voprosõ nautšnogo ateizma” veergudel. Mitmed tuntud nõukogude ateistid (Okulov, Gorbatšov) nõustusid, et sel alal konsensus puudub (Kääriäinen 1989; 56).

Rääkides ateismi meetoditest nimetab Bercken neid “pooleldi teaduslikeks” (Bercken 1989; 144) ja käsitleb ateismi peamiselt ta propagandafunktsioonist lähtuvalt:

Seega puuduvad mitmed elemendid, mida teaduslikult lähenemiselt oodata võiks, näiteks dialoog oponentidega puudub silmapaistvalt. Teaduslik ateism eelistab monoloogi, tõestuslikult monoliitne ja pikitud sektantliku dogmaatilisusega. Ta opereerib selektiivsete faktide ja usklike poliitilise süüdistamise abil. Avalik debatt teoloogidega oli keelatud juba 20ndatest aastatest saadik. Ideoloogiline teadus on alati kaitseolukorras ja oma olemuselt apologetiline (Bercken 1989; 81-82).

Hoolimata teemade ja meetodite muutusest ateistlikus kirjanduses ei osuta see nõukogude ateismi vormimuutusele. Teaduslik ateism ei näe mingit katkestust sõjaeelse võitleva ateismiga. Selle perioodi kirjandusele tehakse pidevalt viiteid, märksa kõnekam on ka samade vanade argumentide ja meetodite kasutamine. Eriti puudutab see ratsionalistlikku piiblikriitikat ja füüsikal põhinevaid argumente jumala vastu. Kõige märkimisväärsamad ongi loodusteaduslikud argumendid jumalasse uskumise vastu. Selle krooniks on andmed, et oma reisil kosmosesse ei ole nõukogude kosmonautidel õnnestunud Jumalaga kohtuda (Bercken 1989; 143).

---

⁸⁴ Suhteliselt hästi on eestikeelses kirjasõnas esitatud marksismi-leninismi põhimõtteline religioonikäsitus, mis ei igane. Mis on aga ateism, selle kohta võib leida vaid lühikirjutisi, ehkki probleem pole nii endastmõistetavalt lihtne, nagu esimesel pilgul paistab (Vimmsaare 1974; 92). Juba seetõttu võib arvata, et ateism jäi rahvale kaugeks. Sellest annab tunnistust ka 80ndate aastate alguses keskkooliõpilaste seas korraldatud küsitlus: “Ette võis arvata ka seda, et õpilased ei suuda õigesti defineerida ateismi. Kuuskümmend protsenti küsitletutest ei osanud vastata, mis on ateism ja kes on ateist. Ateism arvati olevat usk mittemillesegi, et ta on usuvastane usuvool” (Ateistide argipäevad 1985; 12).

Teadusliku ateismi ja teiste teaduste seose kohta märgib Kääriäinen, et kogu religiooni ja mitte ainuüksi ta dogmasid ei saa tühistada ainult loodusteaduste infole tuginedes (Kääriäinen 1989; 67). Ta peab ateismi mingil määral sünteetiliseks teaduseks (Kääriäinen 1989; 70) ja nimetab veel, et teaduslik ateism ei loo maailmavaatelist informatsiooni ise, vaid võtab selle teistelt teadustelt (Kääriäinen 1989; 115). Thrower nimetab ateismi marksismi-leninismi kohati iseseisvaks osaks (Thrower 1989; 148).

Enesedefiniitsiooniga sarnane segadus valitses ka teadusliku ateismi struktuuris, laiem diskussioon selle üle tekkis alles 60ndate aastate keskpaiku. Välismaiste uurijate poolt teadusliku ateismi struktuuri kohta välja pakutud jaotustest võib kõige põhjalikumaks pidada Kääriäineni oma:⁸⁵

1. Religiooni teaduslik uurimine⁸⁶
  - a) religioonifilosoofia
  - b) religioonisotsioloogia
  - c) religioonipsühholoogia
  - d) religioonilugu
2. Religioonikriitika
3. Ateistliku hariduse teooria
4. Ateismiajalugu

4.1 Religiooni teaduslik uurimine

4.1.1 Religioonifilosoofia

Religioonifilosoofia kannab hoolt põhialuste eest, mis annavad võimaluse religioonile läheneda, toimib n-ö metodoloogiana, mille põhialuseks on arusaam sotsiaalsete ja epistemoloogiliste lähenemisviiside ühtsusest, kusjuures sotsiaalne neist on esmajärguline. Marksistlik õpetus religiooni olemusest on suunatud selle tõestamisele, et marksistlik käsitlus religioonist on ainuõige (Kääriäinen 1989; 119, 120).

---

⁸⁵ Põhineb Kääriäinen 1989 sisukorral.

⁸⁶ Kõigi nimetatud alade puhul on silmas peetud marksistliku lähteasutatsiooniga distsipliine.

4.1.2 Ateismi- ja religioonisotsioloogia

on Marxi teooria sotsioloogilisust arvestades üheks ateismi olulisimaks tahuks.

Religioonisotsioloogia uurib religiooni sotsiaalset loomust, seoseid religiooni ja teiste sotsiaalse teadvuse vormide vahel ja religiooni püsimiseks ja kadumiseks vajalikke faktoreid. Peamised alused siin on sotsiaalsete jõudude spontaansus ja klassivahed ja rõhumine. Samuti uuritakse kommunistliku ja religioosse maailmavaate erimeelsusi, religiooni rolli ideoloogilises võitluses, religiooni kriisi ja teaduse ning tehnoloogia arengu mõju religioonile. Kõige olulisem osa on muidugi religioossuse uurimine NLs (Kääriäinen 1989; 128).

Thrower lisab kriitilisemaid noote:

Kuivõrd marksistlik ideoloogia sedastab, et religioon on vaid valitseva klassi vahend töölisklassi rõhumiseks, siis peaks klassideta ühiskonnas pärast “religiooni sotsiaalsete juurte hävitamist” religioon iseenesest kaduma. Suure üllatusena tuli aga see, et hoolimata nende “juurte hävitamisest” seda ei juhtunud. Nii ongi nõukogude sotsioloogia põhipüüe uurida, miks see nii on. Nõukogude sotsioloogid pühendasid palju aega kogudes andmeid religiooni kohta, otsides vastuseid küsimustele, nagu “kui tihti religioosne käitumine ilmneb”, “milline on selle loomus”, “kes on sellesse segatud”, “millistel tingimustel” (Thrower 1983; 313). Nõukogude teadlaste vastused küsimusele, miks religioon sotsialismi all püsima on jäänud, taanduvad viiele põhiteemale: 1) ametlik ja pere-poolne surve; 2) rahvus; 3) sotsiaalne situatsioon; 4) seksuaalsed ja ealised eristused; 5) haridus. (Thrower 1983; 318). On veel ka mainitud, et religioon on patoloogiline fenomen (Thrower 1983; 322). Probleemiks on siinkohal aga see, et tihtipeale jätsid inimesed sotsioloogilise küsitluse käigus oma usklikkuse nimetamata, kartes sellest tulenevaid ebameeldivusi, ning seetõttu kajastavad küsitlused kõike muud kui tegelikku olukorda (Thrower 1983; 312).

Ka ateistliku propagandakampaania edu ja areng religioonivaba ühiskonna suunas on konkreetselt ateismisotsioloogia valdkond:

Religiooni uurimine Nõukogude Liidus ei ole mitte midagi muud kui märksa olulisema eesmärgi – ateistliku kasvatuse – negatiivne pool. Ateistlik kasvatus ongi marksismi-leninismi tõeline eesmärk ja ei ole üllatav, et seetõttu investeeris Kommunistlik Partei tohutuid vahendeid sellesse ideoloogia aspekti arendamisse. Siin on kaks uurimisvälja: 1) haridus ja 2) uued sotsialistlikud riitused ja tseremooniad, mis on loodud religioosseid vasteid asendama (Thrower 1983; 324-325). Tihti ei teinud ateismisotsioloogid mitte midagi muud kui koostasid statistikat selle kohta, kuimitu loengut oli aasta jooksul antud või mitu inimest klubisid külastanud (Thrower 1983; 328).

4.1.3 Religioonipsühholoogia

on Kääriäinenile tuginedes ateismis üsna uus ala ja selle tekkeage langeb 60ndate aastate lõppu ning kasv jätkus 70ndatel ja 80ndatel aastatel. Sel suunal on nii teoreetiline kui ka praktiline tähtsus – ühest küljest loob religiooni kohta teooriaid, teisalt aga on kasulik ateistliku hariduse tarvis, baseerub materialistlikul metodoloogial ja kasutab ka üldiseid sotsioloogilisi ja psühholoogilisi printsiipe. Religiooni peamiseks psühholoogiliseks tõukejõuks peetakse hirmu, olulised on ka kurbus ja üksildus. Juba negatiivsed emotsioonid üleüldiselt loovad religioossuseks soodsa pinnase (Kääriäinen 1989; 130-131). Teiste teadusliku ateismi aspektide seas on religioonipsühholoogia kõige enam “mõistva” suhtumise teostamise lähedal (Kääriäinen 1989; 107-108).

4.1.4 Religioonilugu

uurib religiooni teket ja arengut nii üldiselt kui ka konkreetsete usundite puhul ning selle distsipliini eesmärgiks ühest küljest marksistliku-leninliku religioonikäsitluse koostamine, teisalt aga religiooni profaanse päritolu näitamine. Samuti püütakse religioonilugu periodiseerida (Kääriäinen 1989; 134). Thrower väidabki, et Nõukogude religiooniloo põhiosaks jäi religiooni arengu jagamine perioodidesse ja iga ajastu puhul religiooni ja majandusliku ning sotsiaalse arengu vahel seoste leidmine (Thrower 1983; 216). Periodiseeringu puhul oli marksistlikus ühiskonna ajaloos peamine kvalitatiivne vahe eel-klassiühiskondliku ja klassiühiskonna vahel, samal moel jaotub see ka

religiooniloos: religioon klassiühiskonnaeelsel ja klassiühiskondlikul ajal (Thrower 1983; 217).

4.1.4.1 Religioon klassieelses ühiskonnas

Marx ja Engels panustasid religiooni kompromiteerimisele, kasutades ära ta ilmalikku algupära, mida usuti avalduvat “primitiivsete” religioonide juures. See suund jätkus ka nõukogude religiooniloo puhul (Thrower 1983; 237), kus tõusis seoses uuenenud vajadustega uuesti esile 50ndatel aastatel, kui hakati väitma, et religiooni alguseks võib lugeda siiski klassiühiskonna teket (Thrower 1983; 251). Nõukogude religiooniloolaste jaoks oli oluline ka nn “religiooniaelne periood”. Nende andmetele tuginedes tekkis religioon vanemal kiviajal umbes 30–40 000 aastat tagasi. Kuivõrd inimkonna vanuseks loetakse umbkaudu miljon aastat, siis 900 000 aastat sai inimene läbi ilma religioonita ja see asjaolu oligi uurijate põhihuviks (Thrower 1983; 254-255).

4.1.4.2 Religioon klassiühiskonnas (budism, kristlus ja islam)

Tänapäevareligioonidest huvitas nõukogude religiooniteadlasi vaid kolm – budism, kristlus ja islam, seda sellepärast, et need andsid parima võimaluse uurida religiooni ja sotsiaalsete suhete ning muutuste seoseid. Marksistliku religiooniuurija jaoks on siin vaid üks põhiküsimus – mis on neis religioonides see, mis põhjustab nende sellist vitaalsust (Thrower 1983; 276).

4.2 Religioonikriitika

eesmärk on kritiseerida religiooni nii üldiselt kui ka selle ilmlemise erinevaid tahke, erinevaid religioone ja ilminguid. “Religioonikriitika võib alata erinevalt aluselt: sotsioloogiliselt, emotsionaalselt või dogmaatiliselt pinnalt” (Kääriäinen 1989; 109). Religioonikriitika lõplik eesmärk on religiooni täielik likvideerimine, inimeste vabastamine religiooni kütkeist (Kääriäinen 1989; 108). Ala jaguneb kolmeks:

filosoofiline (religiooni põhitõed lükatakse ümber lähtudes materialistlikust vaatenurgast), loodusteaduslik (näidatakse religioossete tõekspidamiste vasturääkivusi teaduse andmetega) ja ajalooline (ajaloo, arheoloogia ja

etnograafia seisukohtadest lähtuvalt – religiooni teket on võimalik teaduslikult seletada) kriitika (Kääriäinen 1989; 136-137).

Seega on siin lihtsalt ära kasutatud teistelt teadustelt saadud andmeid. Kriitika läbilõige on järgmine: 1) lühidalt selgitatakse mingit religioosset kontseptsiooni; 2) näidatakse selle tõele mittevastavust ja vasturääkivusi; 3) “teaduslik teooria” pakub igale küsimusele endapoolse vastuse (Kääriäinen 1989; 138).

Throweri hinnang on üsna negatiivne ja ta ütleb, et kuni hilise ajani uskus nõukogude teaduslik ateism, et religioonile vastandumiseks on piisav, kui tuua esile ta sotsiaalsed ja psühholoogilised alused, nagu seda on tehtud klassikalises marksismis-leninismis (Thrower 1983; 195). Ta lisab, et nõukogude religioonikriitika põhialuseks on religiooni kokkusobimatus loodusteadustega⁸⁷ (Thrower 1983; 208).

Kääriäinen nendib, et religioonikriitika valdkonnas on ilmunud märksa rohkem raamatuid ja brošüüre kui teistes ateismi valdkondades (Kääriäinen 1989; 139), seda nähtavasti peamiselt seetõttu, et religioonikriitika oma kõikvõimalikes vormides oli ateistlikku kirjandust läbivaks jooneks.

4.3 Ateistliku hariduse ja kasvatuseteooria

oli üsnagi praktiline ala. Sellest lähtuvalt ei ole inimene sündinud ei ateistiks ega ka usklikuks, vastav suundumus tuleneb sotsiaalsest keskkonnast. Religiooni puudumine ei tee inimesest veel ateisti ning seetõttu ongi “ateistliku hariduse peamine eesmärk kasvatada võitlevaid ateiste, õpetada neile kuidas teaduslikult religioossete kontseptsioonide vastu võidelda ja kuidas ateismi propageerida” (Kääriäinen 1989; 140).

Ateistlik haridus jaguneb eri tasandite vahel: üksikisiku tasandil, perekonnas, kolhoosis, linnas, rajoonis ja vabariigis. Kääriäinen toob välja ateistliku hariduse neli põhitõde:

- 1) ateistlik haridus peab katma kõiki sotsiaalseid gruppe

---

⁸⁷ Modernistliku teadusena, kus tõele on võimalik olla lähemal või kaugemal, tuleneb marksistlik-leninlik religioonikriitika teaduse andmetele tuginedes seega absoluutsest tõest.

- 2) erinevate üksikisikute ja sotsiaalsete gruppide puhul tuleb kasutada erinevat lähenemistaktikat
- 3) ateistliku hariduse puhul peab kasutama erinevaid mõjutamisviise
- 4) ateistlik haridus peab olema loogiline, süstemaatiline ja eesmärgile orienteeritud (Kääriäinen 1989; 141).

Viimasele neist lisab Kääriäinen kommentaariks, et seega ei tohi ateismi kultiveerida kampaaniatena, vaid see peab olema üks jätkuv protsess (Kääriäinen 1989, 141-142), töö autorile on aga jäänud mulje, et seda ei saavutatud eales.

Thrower märgib, et partei suurim relv religiooni vastu oli koolisüsteem,⁸⁸ kuigi selle mõju ei ole olnud nii suur ja põhjalik, kui seda eeldati. Selle põhjuseks peab ta asjaolu, et õpetajate huvi asja vastu – ja ka teadmised⁸⁹ – olid üsna nõrgad. Kõrgemates klassides said õpilased sotsioloogia ja tsiviiltreeningu tundides mõningast formaalset teavet ateismi kohta, neid aga õpetati üsna vähestes koolides. Suurim kooliväline tegevus ateistlikus kasvatuses langes ateismiklubidele. Hoolimata sellealastest pingutustest oli kaasalöömine neis suhteliselt vähene. Sellegi põhjuseks peetakse õpetajate vähest entusiasmi ja kehva ettevalmistatust (Thrower 1983; 325).

Ehkki kõrgkoolid pakkusid teadusliku ateismi järeltuleva põlve kasvatamiseks suuremaid võimalusi (1964. aastast saadik oli loengukursus “Teadusliku ateismi alused” kõrgkoolides kohustuslik⁹⁰), ei andnud seegi kuigi häid tulemusi, sest “huvi teadusliku ateismi (ja ka muude “poliitiliste” ainete) vastu üliõpilaste seas on äärmiselt väike ja nad eelistavad oma aega pühendada millegi praktilisema peale”⁹¹ (Thrower 1983; 327).

Ateistliku kasvatustöö raskustest rääkides mainib Thrower, et enamik ateismiga tegelevaid inimesi olid äärmiselt ignorantsed, mis puudutas pühakirju ja elementaarseid

---

⁸⁸ Ateismi eesmärk on läbi hariduse uue isiksuse loomine (Kääriäinen 1989; 84).

⁸⁹ Enamik käsiraamatuid jäid üldsõnalisteks ja andsid vähe praktilisi nõuandeid (Thrower 1983; 326).

⁹⁰ Aine oli fakultatiivsena paigutatud kõrgkoolide kavadesse juba 1959. aastal, kohustuslikuks muutus aga üliõpilaste vähese huvi tõttu (Thrower 1983; 143).

⁹¹ Teadusliku ateismi kursuse põhipunkte vt. lisa nr 7.

religiooni põhiküsimusi.⁹² Nõukogude ideoloogidel oli nägemus, et ateistliku töö edu sõltub esmajoonel ateismitöötaja siseveendumusest, sihikindlusest ja visadusest (Thrower 1983; 328). Thrower viitab siinkohal ühele kriitikule (Hudjakov, *Nauka i Religija* 1962.3), kes mainib, et enamik ülikooli lõpetanud ateiste kõlbaksid pigem väitlema neokantiaanide kui usklikega.

Ehkki Kääriäinen toob välja, et

mitmetes aspektides langevad ateistliku ja kommunistliku hariduse eesmärgid kokku. Ateistliku hariduse eesmärk on formuleerida maailmavaade, mis baseeruks marksistlikul-leninlikul ideoloogial ja et juurutada kommunistlikke veendumusi, samas öeldakse ateism olema kommunistliku veendumuse lahutamatu osa. Nii või teisti, küsimus jääb õhku rippuma: mis on siis nõnda spetsiifilist ateistlikus hariduses? (Kääriäinen 1989; 113).

jäid need põhimõtted eelneva lõigu juurde lisatud joonealust märkust arvesse võttes vaid sõnadeks.

4.4 Ateismi, vabamõtlemise ja humanismi ajalugu

hakati aktiivselt arendama juba nõukogude perioodi alguses (Thrower 1983; 137). Lenini nõudmisel käsitleti eriti XVIII sajandi valgustuskirjandust, mida ta pidas efektiivsemaks kui “nüri ja igavat” nõukogude religioonivastast propagandat (Luukkanen 1994; 158).

- 1) siin kasutatakse ajaloolist meetodit, et analüüsida ateistliku mõtlemise erinevaid avaldumisvorme läbi aja ja otsida nende ajaloolist tähendust;
- 2) ateismi ajalugu väidab, et tegu on järjepideva protsessiga, seega mingi aja ateistlikud ideed kannavad endas kõike seda, mida samal teemal on tehtud enne;

---

⁹² Samal seisukohal on tagantjärele olnud nii Vimmsaare (Vimmsaare 2004) kui ka Raid (Raid 2003). Ehkki EKP KK tasemel, kus koordineerivasse ateismikomisjoni olid kogutud asjaga kursis olevad inimesed, nõudsid parteifunktsionäärid - kes reageerisid keskusest tulevatele kriitikale ja statistilisi näitajaid taga ajasid - tihti otsuseid, mida Vimmsaare üsna otseselt “nõmedateks” hindas. Siin ei olnud tegu mitte maailmavaatelise, vaid ideoloogilise ateismi küsimustega.

- 3) ateismi ajalugu väidab, et ateistlikud ideed on läbi ajaloo kestnud ja arenenud ja nad on lähedalt seotud ühiskonna progressiivsete klasside ja gruppidega (Kääriäinen 1989; 143).

Thrower aga nendib, et enamasti tähendas see materialismi ajalugu ning oli oluline näitamaks marksistliku-leninliku ateismi ülimuslikkust eelnenud ja tänapäevaste “kodanlike” ateismi avaldumisvormide üle; oli teadus “progressiivsest ateismist” (Thrower 1983; 290-291). Ajalugu jaotatakse selles diskursuses kaheks: eel-teaduslik (enne Marxi) ja teaduslik (marksistlik-leninlik).

Miks iidsetel aegadel inimestele ateistlikud mõtted pähe tulid, seda eriti ei uuritud, samuti on suurel määral jäetud uurimata selle vastuseisu sotsiaal-majanduslikud küljed. Selle asemel on võetud kasutusele termin antiikaja “spontaanne materialism”. (Thrower 1983; 291). Throweri arvates viitab selline sotsiaal-majandusliku analüüsi puudumine sellele, et nõukogude teadlased nõustusid siiski vaikivalt sellega, et alati ei ole võimalik filosoofilist mõttevoolu sotsiaal-majanduslikest oludest sõltuma panna ja seetõttu mindigi kergema vastupanu teed, rääkides hoopis “spontaansesst ateismist” (Thrower 1983; 292).

Kindlamal pinnal on nõukogude teadus siis, kui tuleb juttu materialismi, ateismi, vabamõtlemise ja humanismi ilmingutest keskaegses Euroopas. Siin on võimalik luua paremini seoseid “progressiivsete jõududega”. Nende puhul rõhutatakse võitlust nii filosoofia kui inimese vabastamise eest dogmade küüsis (Thrower 1983; 292, 295). Palju interpreteerimisainet pakub ka valgustusae Prantsusmaal.

Murdepunktiks on 19. sajandi keskpaik, mil oma teooriatega tulid välja Feuerbach, Marx ja Engels. Sellest ajast saadik räägitakse käesolevas distsipliinis ateistlike ideede levitamisest ja levitajatest, ateistliku mõtte arengust sotsialistliku egiidi all. Thrower ütleb, et selliste uurimuste eesmärk on “näidata, et Lääne ateism leiab oma tõelise täiuse nõukogude teaduslikus ateismis,⁹³ ainult marksistliku-leninliku maailmavaate läbi”, ning märgib, et selle läbi on tegu praktilise ideoloogilise tegevusega (Thrower 1983; 308).

---

⁹³ Pidades end ainsaks tõeliseks uskmatuses, on nõukogude ateism tänapäeva sekulariseerunud maailmas unikaalne fenomen (Bercken 1989; 83).

4.5 Eesti ateism teadusliku distsipliinina

Eespool näidatud Kääriäineni teadusliku ateismi alajaotustest olid Eestis rohkemal või vähemal määral esindatud peaaegu kõik, peamise rõhuga siiski neljal aspektil: läbiv religioonikriitika, religiooni ja ateismi ajalugu, ateismisotsioloogia ning ateistliku hariduse teooria, mis hõlmab ka uute tavandite kujundamist. Mitmed autorid (nt Vimmsaare, Raid) olid tegevad ateismi erinevate tahkude juures. Mitmed teadusliku ateismiga tegelejaist olid õppinud Moskva Teadusliku Ateismi Instituudis.

Religiooni/ateismifilosoofia kui marksistliku metodoloogilise alusega tegelejaid Eestis ei paista.⁹⁴ Vimmsaare ütleb, et “filosoofidelt ilmus kuni 60-ndate aastate alguseni vaid üksikuid teaduslikke artikleid” (Vimmsaare 1970, 26) ja toob näiteks L. Valdi artikli “Tänapäeva füüsika ja religioon” (Eesti Kommunist 1961.2, lisades juurde, et ehkki nüüd [1970] on ateismi ajaloo asemel esikohal “maailmavaatelised, eelkõige sotsiaalsed ja eetilised probleemid”, on “filosoofiliste uurimuste kasvule vaatamata neid ateismi valdkonnas veel ebapiisavalt” (Vimmsaare 1970; 26)), ent ei täpsusta lähemalt. Kui aga selles valdkonnas peetakse silmas reaalteaduste poolt edastatud andmeid Jumala eksistentsi võimatuse teadusliku tõestamise kohta ning teadusliku ja idealistliku maailmavaate vasturääkivuste tuvastamist, siis Vimmsaare 1974. aasta artiklist selgub, et selline kirjandus on arvuliselt teisel kohal, küll aga tuuakse esile, et enamik sellelaadseid tekste on välja antud enam kui 15 aastat tagasi (Vimmsaare 1974; 92). Nähtavasti kirjutati sel teemal oma põhiuurimuse kõrvalt ja kui konkreetne surve kadus (mis ateistliku kampaania hääbumise tõttu on mõistetav), siis jäi probleemistik kõrvaliseks.

Aktiivselt oli esindatud **religioonisotsioloogia**, mille kohta Vimmsaare ütleb, et “enamik TPI filosoofiakateedri ateismialaseid töid põhineb konkreetsetel sotsiaalsetel uurimustel” (Vimmsaare 1970; 25). Tuntumatest nimedest võib ehk mainida Vimmsaaret ja Baturinit, uurimused käsitlesid nt. ateistliku tegevuse mõju, noortepäevade tulemusi ja

---

⁹⁴ Ka Raid märkis, et filosoofilise poolega ei tegeldud, ning lisas ilmselt ateismi- ja religiooniloolase positsioonist lähtuvalt, et “peamine oli ajalooline lähenemine” (Raid 2003).

arengut ning ateistide tegevuse mõju tõttu ka indifferentsuse-uuringuid (Vimmsaare “Ükskõiksus – on see hea või halb” (1981)), mis ei ole küll ainult Eestile iseomased, selle tendentsi pärast tuntu muret ka mujal NLis (uurijatest nt. N. P. Aleksejev ja M. K. Tepljakov).

Salo märgib kriitika korras, et “ühenduses “sotsioloogilise” suunaga” kogu ateistlikus töös võib nentida osalt tõsisemat tooni, kuid enamiku suhtes kehtib ateistliku kriitiku E. Lauulu hinnang ühe tõsisema teose [“Hajutatud müüdid”] arvustusest “luksuslõivu tuleks võtta sellistelt brošüüridelt, mis korrutavad aabitsatõdesid religiooni tekkimise, olemuse ja ajaloo kohta” (Salo 1995; 158).

Religioonipsühholoogia on olnud suhteliselt perifeerne ala ja mainitud on vaid S. Koppelit (vt. Mõnedest religioonipsühholoogia küsimustest. Eesti Kommunist 1962.7).

Religioonilugu oli esialgu üks enimlevinud käsitlustest, nähtavasti johtus see poliitilise korra muutusest põhjustatud vajadusest uue ajalookirjutuse järele. Paralleelselt muu ajalooa tuli ümber kirjutada ka kiriku, religiooni ja ateismi osa Eesti kultuuriloos. Et ateismiajaloolise käsitluse üks peamisi funktsioone oli kiriku halvustamine minevikufaktide interpreteerimise läbi ja saadud andmete edastamine vulgaarateismi tarvis, on mõistetav, miks selles valdkonnas leidis aset tõeline buum. Nimesid on selles valdkonnas palju: peamistest võib taas mainida Vimmsaare luterluse-uurimust “Luterlus enne ja nüüd” (1969); samuti “Religioon ja kirik Eestis” (1978). Palju on sel teemal ilmunud artiklitekogumikke: “Mõtisklusi usust” (1962), “Protestantism tänapäeval” (1966). Kolmel korral (1956, 1961, 1987) ilmusid artiklitekogumikud “Religiooni ja ateismi ajaloo” Eestis ning religiooniajaloolisi reinterpreteerimisi leiab paljudes teisteski (peamiselt vulgaarateistlikes) teostes.

Religioonikriitika oli arusaadavatel põhjustel esindatud rohkemal või vähemal moel kõigis tekstides. Teaduslikus plaanis tegeldi siiski kaasaegsete usuühingute (luterluse, sektantide jne) õpetuse “kriitilise uurimisega”. Kehvaks hindab Vimmsaare vanade religioossete pühade ja usukommete kriitikat, kus viimane brošüür ilmus 1954.

aastal,⁹⁵ samas öeldakse aga, et “religioosse ideoloogia kriitikaga Eesti ateistlikus kirjanduses võib üldjoontes rahule jääda”, ning tuuakse välja, et ainuüksi 60ndatel aastatel ilmus selles valdkonnas 6 monograafiat ja kogumikku (Vimmsaare 1974; 92-93). Siingi võib ära mainida teost “Protestantism tänapäeval” (1966), Vimmsaare “Luteri kiriku ideoloogiast tänapäeval” (1963), Fedini “Religiooni uuendamise katsed tänapäeval” (1965) ja Raidi “Usklikud ja kommunistid” (1972), samuti Oja uurimusi sektantidest jne.

Ateistliku haridusega hakati nii Eestis kui ka NLs tegelema 50ndate aastate lõpus, peamine metodoloogia töötati välja aga 60ndatel aastatel ning Vimmsaare järgi ongi ateistliku kasvatustöö kohta ilmunud kõige enam raamatuid ja brošüüre, samas lisab ta aga, et enamik neist on juba vananenud; uute traditsioonide valdkonnas on teoste arv 60ndatest aastatest saadik üha kasvanud (Vimmsaare 1974; 92). Praktilistes väljundites võib Eesti end siin lausa eesrindlikuks pidada – enam kuulsust koguti noortepäevade korraldamisega, samuti demonstreeriti just Eestis esimesena uusi sotsialistlikke abiellumisteremooniaid. Uut kombestikku on uurinud Baturin, Gerodnik, Kalits, Oja, Raid, Vimmsaare jt, neist kaks viimatinimetatut “on püüdnud üldistada ka ateistliku kasvatustöö kogemusi ja püstitada aktuaalseid ülesandeid” (Vimmsaare 1970; 23). Võib tekkida küsimus ateismi sellise praktilise vormi teaduslikkusest, ent seda selgitab asjaolu “kui varem ateistliku uurimistöö allikmaterjalid olid kirjandus, arhiivimaterjalid, ajaloolised faktid või lihtsalt isiklikud tähelepanekud, siis nüüd tuginetakse paljude küsimuste lahendamisel ka konkreetsetele sotsiaalsetele uurimustele” (Vimmsaare 1970; 24). Selle ala tulemuslikkuse osas on aga eriarvamusi: “Ideelise kasvatustöö mõjukuse kriteeriumide teadusliku uurimise olukorda ei saa ilmselt rahuldavaks tunnistada. Teadlased on praktikute ees võlgu” (Pozdnjakov 1974; 64).

Ateismiajalugu on Eestis küll esindatud, ent suhteliselt vähesel määral ja see kurb fakt on oluliselt raskendanud ka käesoleva töö kirjutamist. Selle valdkonnaga

---

⁹⁵ See konstateering on hämmastav, sest 1971. aastal ilmus I. Baturini teos “Kas leer on isaisade komme?”.

tegelejatest tuleb esile tõsta Raidi monograafiat “Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini”, Tallinn 1978; samal teemaga on episoodiliselt tegelenud veel ka nt Saarniit, Rannik, Vimmsaare.

Kas siis oli olemas midagi sellist nagu Eesti teaduslik ateism? Jah ja ei. Eesti ateismi areng toimus nõukogude ajal paralleelselt sarnaste tendentsidega NLs ning ka selle metodoloogilised alused olid samasugused. Ehkki mõnes asjas oldi esirinnas, mõnes jäädi tahaplaanile, faktilist erinevust üleliiduliselt kultiveerituga ei olnud.

Seega võibki Eesti teadusliku ateismi väljundeiks pidada neid töid, mis käsitlevad kohalikku olukorda: luterlust, Eesti ateismi- ja kirikulugu ning kohalikest traditsioonidest lähtuvate uute tavandite loomist ja nende uurimist. Neid uurimusi tutvustati mõnedel juhtudel ka üleliiduliselt (nt Vimmsaare, kes oma luterluse-uurimuse põhjal teatud ettekannetega mitmeid kordi esines (Vimmsaare 2004), ka L. Bartels õpilaste ateismisotsioloogilise uurimusega (vt. Ateistide argipäevad 1985; 4)). Samas tuleb aga rõhutada teadusliku ateismi täielikku perifeersust: Raidi sõnutsi ilmusid peamised tekstid siiski vulgaarateistlikul tasandil, teadusliku ateismiga tegeles vaid üks väga väike grupp inimesi, kus olid tegevad ülikoolide filosoofiakateedritega seotud inimesed. Raidi hinnangul väga tihedat lävimist nende vahel ei olnud (Raid 2003), Vimmsaare sõnutsi omavaheline suhtlemine aset siiski leidis (Vimmsaare 2004).

Rääkides riikliku tellimuse osast ateistlike tekstide kirjutamisel, mainis Vimmsaare (Vimmsaare 2004), et midagi sellist üldiselt ei olnud, küll aga soovitati ühel korral tal võidelda oma tekstides välis-Eesti kiriku vastu. Ka Raid (Raid 1967 ja 1972) näitab sarnaseid tendentse. Vestluses märkis ta, et tegu oli poliitilise tellimusega⁹⁶ (Raid

---

⁹⁶ Markantse näitena võib siia juurde tuua tsitaadi Raidi enda 25 aastat varem ilmunud raamatust, kus ta tsiteerib Leninit: “Marksistid lükkavad tagasi kõik katsed ateismi marksismi filosoofiast eraldada ning käsitleda teda puhtpoliitilise nähtusena /.../ s.o. “poliitilise ateismi” kontseptsioonina.” (Raid 1978; 29). See märkus ei pretendeeri millelegi muule kui näitele toonasest teadusliku töö kirjutamise vormist. Raidi enda sõnutsi ei võtnud kirjastused teksti vastu, kui ei olnud täidetud “vastavate” viitamiste nõudmised. Nii pidid doktoritöös olema: ees tsitaadid parteikongressilt, esimese kolmandiku peal keskkomitee otsused, keskel Brežnevi (või kes parasjagu eesotsas oli) tsitaadid (vähemalt kolm korda) etc (Raid 2003).

2003). Loogika kipub toetama Raidi väidet: võib küll arvata, et hoolimata väljakuulutatud teaduslikust lähenemisest nõuti riiklikul tasandil pigem vulgaarateistlikke tekste ja teaduslik ateism oli uurijate eralõbu. Teisalt oli aga olemas ka tellimus teaduslikuma lähenemise järele – näiteks sotsioloogiliste uurimuste jms näol. Võib nõus olla Kääriäineni seisukohaga, et partei otsused on ateismi arengus olnud erakordse tähtsusega – on defineerinud selle eesmärgid, sotsiaalse situatsiooni, kus propagandat läbi viia ja ateismi subjekti-objekti (Kääriäinen 1989; 32).

4.6 Teadusliku ateismi kriitika ja järeldused

Nagu mainitud, on ateismi teaduslikkus pärast nõukogude võimu langemist saanud tugeva kriitika osaliseks. Thrower jõuab järeldusele, et ehkki teaduslik ateism juhib tähelepanu mõnedele religiooni aluspõhjaks olevatele motiividele, on ta läbi kukkunud ses osas, mis puudutab religiooni põhjalikku empiirilist analüüsi, mitte ainult religiooni teatavate tunnusjoonte puhul, vaid ka religioonis kui asjas iseenesest, ja seeläbi ei ole ta religiooniteadus – nagu ta ise end nimetab (Thrower 1983; 376). Nõukogude religiooniteadus on ideoloogiline (on end defineerinud ainuõige maailmavaatena) ja seetõttu ei ole avatud kriitilisele filosoofilisele analüüsile ja on kujundatud vaid selleks, et olla avamänguks tegevusele, mille eesmärgiks on religioonist jagusaamine (Thrower 1983; 382).

Bercken ütleb, et nõukogude ideoloogilist ateismi võib pidada teaduseks – ent ainult sel puhul, kui teoloogia on samasuguses epistemoloogilises staatuses. See, et ateism näitab üles epistemoloogilist sugulust religiooniga, on puhas paradoks. Mitte ainult epistemoloogilised eeltingimused, vaid ka väitlusstiil näitavad tihti üles imekspandavat sarnasust teoloogilisega (Bercken 1989; 127-128).

Ainuke võimalus, kuidas Jumala-kontseptsioon ümber lükata, on käsitleda teda samal tasandil – mitte teda kõrvale pühkides. Kuivõrd religioossed uskumused ei ole teadus, siis ei saa neid ka teaduslike meetoditega ümber lükata. Vaid kivikõva uskmatus järjekindel kordamine ja ideoloogia religiooni asemel on võimelised religiooni välja tõrjuma (Bercken 1989; 128).

Konkreetselt ateismi läbikukkumise aspektidele on pühendanud artikli Paul Froese. Ta põhiväiteks on see (mida annavad mõista ka peaaegu kõik teised uurijad), et teaduslik ateism ei tabanud ära religiooni tegelikku olemust. Võib arvata, et see on nähtavasti ka põhjuseks, miks kogu sellelaadne tegevus tulemusi ei andnud – hoolimata sellest, et ateismil oli NLis igakülgsed eelispositsioonid, hoolimata tohutuist ressursidest ja inimtööjõust, mis ateismi kultiveerimisele kaasati.

Froese toob näite brošüürist “Palved või traktor”, mille käsitluses neid kaht asja vastandlikena näidatakse. Inimeste meeltes sellist alternatiivi aga eales ei esinenud. Situatsioon oli seda iroonilisem, et talunikud pidasid traktoreid Jumala poolt saadetud õnnistuseks⁹⁷ (Froese 2004; 46). Froese märgib selle näite põhjal, et traktori olemasolu ei tõesta ära Jumala-idee paikapidamatust. Teaduslikud ateistid lihtsalt ei saanud usu põhiolemusest aru, ei mõistnud religiooni mitteempiirilist iseloomu.⁹⁸ Selle põhjuseks peab ta ateismiga tegelejate vähest haritust religiooni vallas. Samal ajal avastasid teadlased, et neil ei olnud ateismi kohta peaaegu mitte midagi öelda. Nii jõuabki Froese järeldusele, et intellektuaalse huvi puudumine ateismi vastu jättis selle valdkonna peamiselt nende õlgadele, kes religioonist või teadusest üsna vähe teadsid (Froese 2004; 46-47).

Ühest küljest püüti näidata teaduse ja religiooni vastandlikkust, teisalt aga näidata religiooni küsitavust – ilma ateismi tegeliku tõestuseta. Just võimetus vastata lihtsatele küsimustele ja diskussiooni vältimine muutis teaduslikud ateistid oma doktriinis ebakindlaiks. Piirjoon usu ja teaduse vahel teoorias ähmastus ning hakati nõudma harrast austust ebateaduslike ideede vastu, mis vaid teesklesid olema teadus (Froese 2004; 47-48).

Et ateism pidi olema teaduslik, siis ateismi levitajad olid ateismi tõestamiseks sunnitud teadust kasutama. See viis aga raskusteni, sest tegelikud teadlased hoidusid

---

⁹⁷ Näide on algselt pärit teosest Kolarz, W. Religion in the Soviet Union. New York 1961; 20.

⁹⁸ Religioosne inimene suudab vaevalt mõista, et teatud metafüüsilisi küsimusi, mis talle enesele näivad vältimatuina, ateistid üldse ei esita (Lepp 1966; 16). Midagi pole absurdsem ega asjade loomusele vastukäivam kui see, et uskliku teadlikkust tahetakse võrrelda tema teadlikkusega füüsika, matemaatika või isegi geograafia või ajaloo alaste teadmistega (Lepp 1966; 78).

religiooni kohta midagi ütlema. Lõppude lõpuks sai ateistlikust “teadusest” ideoloogia, mis üleüldse teaduslikust meetodist kõrvale hoidis (Froese 2004; 47).

Ateistlik kirjandus võib olla akadeemiline, õpetuslik või agitatsiooniline, ent selle alus on apologetiline – selle idee on end kaitsta. Hoolimata sellest, et ta näeb end teadusena, mis tegeleb religiooniga, on teaduslik ateism faktiliselt usk. Ta on teaduslik ainult niipalju, kui ta on meetodiline kajastus ja maailmavaateline valik jumala kontseptsiooni vastu; teoloogia on teaduslik sama kontseptsiooni alusel. Ideoloogiline ateism on aga ümberpööratud teoloogia. Ei empiirilises ega ka filosoofilises mõttes ei saa see sundida meid pidama ateismi religiooniteaduseks (Bercken 1989; 140-141).

Teisest küljest võib aga välja tuua teoloogia ja teadusliku ateismi sarnasuse, või pigem – ümberpööratuse. Ehkki enamik raamatuist olid muidugi üsna üheselt kirikuvastased, õnnestus samas ateistliku kirjanduse egiidi all välja anda nii mõnigi asjalik teos (Raid 2003), mille abil pärast kohustusliku kommunistliku vahu ärariisumist võis täiesti talutaval moel kirikulooga tutvuda.⁹⁹ Nii oligi kirikuloo ja religioonisotsioloogia võimaluseks nõukogude ajal ateismiga tegelemine (Raid 2003). Et teosed olid üldteadaolevalt tendentslikud ning iga lojaalne nõukogude kodanik omandanud ridade vahelt lugemise kunsti, mille abil üleliigne automaatselt filtreeriti, võib seda žanrit tagantjärele tõesti harivaks, informatiivseks ja ka teaduslikuks pidada. Siinkohal tasub veel meenutada nn Brežnevi pakikesi, kus asjaliku toote ostmiseks tuli ka midagi riulile jäänut kaasa osta.¹⁰⁰ Välisuurijate puhul johtub nende äärmiselt kriitiline suhtumine nähtavasti totalitaarses ühiskonnas elamise kogemuse puudumisest või põgususest.

---

⁹⁹ Näiteks Raid peab kõige õnnestunumaks väljaandeid “Religiooni ja ateismi ajaloost”, kus “oli mitmeid asjalikke tekste sees” (Raid 2003).

¹⁰⁰ Mitmed informandid on töö autorile maininud, et lugesid ateistlikke tekste just huvist religiooni vastu. Päevast päeva kestva ideoloogilise teksti dieedi tõttu muututi selle vastu peagi immuunseks. Samas on nimetatud ka ateistlike tekstide ja võitluse absoluutset perifeersust muude igapäeva elu probleemide kõrval.

5. Ateistlik kasvatus koolides nõukogude perioodil

Esimestel nõukogude aastatel tegelesid ateistliku kasvatustööga koolidest nähtavasti ainult ideelised (kommunistidest?) õpetajad, kel oli konkreetne huvi teema vastu, üldises plaanis kuni Stalini surmani selles valdkonnas otsest sundust ei olnud. Sel perioodil kasutati tihti veel EW-aegseid õpikuid (Raudsepp 2004) ja mingil määral kujundati ainekursus ise. Olukord muutus 1954. aastal, mil pärast juuliotsust hakati koolides ateistlikule kasvatustööle suuremat tähelepanu pöörama. Pärast 1956. aastalt toimunud NLKP XX kongressi (nimetatud ka ideoloogiakongressiks) tugevnes ideoloogiline surve. Oluline on ka 1958. aasta EKP X kongress, mis tähendas ideoloogilise surve tugevnemist Eesti ühiskonnas.

Hoolimata pidevast kampaanialikkuse vastu võitlemisest jäi ateistlik kasvatus ka koolides just nimelt kampaanialikuks:

Peab märkima, et tõeliselt võitlevat usuvastast kasvatust leiame veel vähestes koolides. Pahatihti toimub see läbimõtlematult või n.ö. “hoogtöö korras”. Usuvastaseid üritusi korraldatakse esijoones vahetult kirikupühade eel. Mõnes koolis planeeritakse direktori korraldusega teatav usuvastane üritus kõikides klassides korraga, arvestamata seejuures konkreetset vajadust ja muid asjaolusid (Leht 1960; 8).

Juhul kui õpetaja näol ei olnud tegu otseselt ideelise kommunistiga, siis jäi antav ideoloogiline kasvatus enamasti nõrgaks. Periooditi (nt 50ndate lõpus) oli aga kontroll õpetajate üle rangem, mistõttu oldi sunnitud nõudeid täpsemalt täitma. Jääb mulje, et üleüldiselt rahuldavat ja kontrollitavat taset ei saavutatud kuni nõukogude aja lõpuni. Ka veel 1984. aasta ühingu “Teadus” arhiivimaterjalid annavad teada:

Puudusteks ateismialases kasvatustöös tuleb pidada seda, et veel kõik koolid pole omaks võtnud põhimõtet, et kõigist õpilastest tuleb kasvatada võitlevaid

ateiste ja et ateistliku kasvatustööga on jäädud hiljaks, kui õpilane on juba sattunud usulise mõju alla. Paljud koolid planeerivad ikka veel klassijuhataja tunde, vestlusi, temaatilisi õhtuid ainult detsembrikuu teisel poolel. See näitab aga teaduslik-ateistliku kasvatustöö kampaanialikkust, stiihilisust (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1950; 44).

Esiialgu igasugune metodoloogia ses valdkonnas puudus ja kõike katsetati tegevuse käigus. Ateistliku metodoloogia väljatöötamist koordineeris valdavalt ühingu "Teadus" juurde kogunenud ateistide grupp, kes korraldas kogemuste vahetamise eesmärgil seminare jms. Ateistliku kasvatuse metodoloogia töötati suures osas välja 60ndate aastate alguses ja keskpaigas. Oluliseks allikaks oli NLis ilmunud ajakiri "Nauka i religija", millele on info ja metodoloogia allikana viidatud mitmel pool erialases kirjanduses. See oli aga populaarteadusliku suunitlusega ja see ei jätnud mõju avaldamata ka haridusele.

Ateistliku kasvatustöö koordineerijaks koolis pidi olema kooli direksioon, samuti pidid nad hoolitsema sellealase selgitustöö organiseerimise eest lastevanemate keskel (Leht 1960; 5). "Kahjuks on ateistlikus kasvatustöös tõeliselt võitlevat vaimu ja plaanipärasust vähestes koolides. /.../ Oleks hädavajalik, et kooli üldises õppe- ja kasvatustöö plaanis nähtaks ateistliku kasvatuse alal peale klassi- ja koolivälise ürituste ette ka põhiprintsiibid ja võimalused ateistlikuks kasvatuseks kõigi õppeainete tundides ja kõigis klassides. Samuti tuleb mõelda sellele, et ei tuleks ette samade küsimuste dubleerimist eri õppeainete tundides (näiteks võib seda juhtuda teaduse ja religiooni lepitamatuse, ateistliku ilukirjanduse jt. küsimuste käsitlemisel) (Kupp 1967; 900).

Koolides jäi ateistliku kasvatustöö põhiraskus just ajalooõpetajate kanda (nt. 1960. aastal välja antud metoodiline juhend pühendab ajaloo ja ateismi seostele umbes poole mahust),¹⁰¹ ajaloole sekundeerisid ka keemia, füüsika, emakeel, astronoomia ja bioloogia.

---

¹⁰¹ Nõukogude ideoloogia sotsioloogia-kesksus väljendub ka lauses: "On ju ajalugu keskkooli õppeainetest tähtsaim ja juhtivaim ühiskonnateaduste-alane aine (Õngo 1960; 17).

Õpikutes otseselt ateismi kuigivõrd ei sisaldunud, nad jäid peamiselt kirikule ja religioonile negatiivse mulje loomise tasemele. Ateistliku kasvatustöö roll jäi seega vastava teema ja ateismi seostamise läbi peamiselt õpetajate kanda. Mõnes õpikus oli “ateistlik” osa suurem (nt. M. Netškina, P. Leibengrub. NSVL ajaloo õpik VII klassile. Tallinn 1967), teistes väiksem. Peamiselt kasutati kirikulugu puudutavates küsimustes vältimistaktikat, mille üheks kõige markantsemaks näiteks võibki pidada reformatsiooni käsitlemist. F. Kupp on tunnistanud, et “Reformatsioon on üks raskemaid küsimusi ajaloo kursuses ja sellele hinnangu andmine on küllaltki keeruline” (Kupp 1967; 898). Alates G. Naani poolt toimetatud “Eesti NSV ajaloost” (1952) kuni nõukogude aja lõpuni on õpikutes selle teema puhul hakkama saadud ilma Martin Lutherit nimetamata ning selle käsitlemise põhjal olid ainsateks reformaatoriteks progressiivsete talurahvaüleste juhtide oreooliga pärjatud Melchior Hoffmann ja Thomas Müntzer. Tõsi, 70ndate aastate lõpu ja 80ndate aastate alguse õpikutesse tekib siiski kaldkirjas termin “luterlus”, see aga jääbki reformatsiooni käsitlemisel ülimaks piiriks.

Narva 2. keskkooli õpetaja ja ateistlike õppeplaanide juhendite koostaja Aime Õngo märgib ajalootundide kohta:

Ajalugu on selline õppeaine, mis võimaldab kõige paremini teostada aktiivset pealetungi religioossetele iganditele. /... / Veel enam: religiooni klassiolemuse avamine peab äratama õpilastes paratamatult vastumeelsust igasuguse usundi suhtes, puhastades selle kaudu pinnase marksistliku maailmavaate kujunemiseks õpilaste teadvuses” (Õngo 1960, 4)

Õngo juhend alustab ateistliku võitlusega viienda klassi kursuses, kus käsitletakse ühiskonna tekkimise probleeme – rõhutatakse religiooni klassiolemust jms. “Seega omandavad õpilased juba V klassis arusaamise usundi ja selle kandjate olemusest orjanduslikus ühiskonnas: 1) relv valitseva klassi kui terviku käes, 2) valitseva klassi ühe osa – preestrite tulu- ja võimuallikas”. Nimetatud ideed olid ka üleüldiselt vulgaarateismi põhiteesideks, seega võiks väita, et vähemalt erialases kirjanduses väljendatu järgis väga täpselt marksistlikku sotsiaalteaduslikku joont.

Keskajast rääkides rõhutatakse kiriku agressiivsust (taas üleüldiselt kultiveeritud seisukoht), ristsõdu (eriti laste ristsõda, mis “lastele väga suurt mõju avaldab” (Õngo

1960; 9). Markantse näitena meelsuse kujundamisest: “Ka k a r d i n a l Richelieu’d ei huvita põrmugi usuküsimused” (Õngo 1960; 11, sõrendus orig.).

Rääkides dekalooigist, rõhutab Õngo, et õpilastega tuleb selle teema arutamisel õhutada vaidlust, mille käigus õpilaste argumendid (“igas korralikus ühiskonnas kehtivat samasugused ühiselu reeglid”) ümber lükatakse. “Muidugi pole mõtet kõiki käske läbi võtta, aitab paari-kolme väga üldinimlikuna tunduva käsu analüüsimisest, et õpilased end võidetuks tunnistaksid. Muidugi, selleks peab õpetaja kasvõi natukenegi seda “pühakirja” tundma.”

IX–XI klassi kursustel seostatakse ateistliku kasvatustööga darvinismi. Venemaa olusid (kursus “NSV Liidu ajalugu”) käsitledes rõhutatakse kiriku rahvavaenulikkust: “Vene tõelise kunsti ja teaduste esindajad pidasid kiriku vastu ägedat võitlust” (Õngo, 1960, 16). Tsarismi käsitledes märgitakse selle toetumist kirikule, kes varustas rõhujaid “usulise demagoogiaga” (Õngo 1960; 17). II maailmasõja eelset aega käsitledes rõhutatakse (eriti katoliku) kiriku nõukogudevaenulikke plaane ja NL-vastaste ristsõdade plaane (Õngo 1960; 18).

Oma osa saab Jumal ka fašistliku Saksamaa tõttu, peamiselt kirja “Gott mit uns” pärast sõdurite vööpannaldel, mis on ateistlikus kirjanduses üpriski laialt tarbitud fakt Jumala inimvaenulikkusest. Siit minnakse edasi Marshalli plaani juurde, “mis sai katoliku kiriku järjekordseks dogmaks” (Õngo 1960; 18-19). Järgnevad kirjeldused “kiriklike kõrilõikajate” inimvaenuliku tegevuse kohta, mida resümeeritakse järgmiselt:

Kõikide selliste faktide rõhutamine NSV Liidu ja uusima ajaloo kursusest peaks õpilastele täiesti mõistetavaks tegema Nõukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei poolt ettevõetud sammud Nõukogude riigi algperioodil. /.../ õpilastele tuleb selgeks teha, et see ei olnud Nõukogude valitsuse poolt mitte usuliste veendumuste pärast teostatud tagakiusamine, vaid vaimulike kui endisesse valitsevasse klassi kuuluvate isikute reaktsioonilise tegevuse võimaluste piiramine” (Õngo 1960, 19). “Nõukogude riik, kus ei ole inimeste rõhumist, /.../ vajab kõrge teadlikkusega inimesi, kes usuvad iseenese jõusse. Sellega põhjendame südametunnistuse vabaduse teise külje – usuvastase propaganda vabadust ja vajalikkust (Õngo 1960; 17).

Eesti ajalugu käsitledes mainib Õngo “Ateistliku kasvatustöö seisukohast pakub ta [Eesti NSV ajalugu] eriti häid võimalusi, kuna o m a r a h v a minevikuga tutvumine võimaldab paremini avada tänini meie vabariigis säilinud religioosete eelarvamuste juured“ (Õngo 1960; 20). Süsteemi on rakendatud muistne vabadusvõitlus, ristirüütlike jõledused ja legend 700-aastasest orjapõlvest:

Katoliku kirik sulges eesti rahvale igasuguse tee haridusele. Alles XV-XVI saj. vahetusel, kui katoliku kiriku mõju kõikuma lööb, /.../ hakatakse Eestis taipama, et ilma rahvakeeleta ei saa inimesi uimastada. /.../ Siin märgime vaimulike endi äärmiselt madalat hariduslikku ja kõlbelist taset (Õngo 1960; 22).

Mainitakse XIX sajandi rahvalgustajate kirikuvastast tegevust, toonaseid “progressiivseid” kirjanikke (Faehlmann, Kreutzwald, Vilde jne). EW ajast rääkides paljastatakse “luteri kiriku rahvavaenulik olemus” – 62 pastori põgenemine Saksamaale 1939. aastal, s.o 26% eesti pastoritest (Õngo 1960; 26), on selle ehadaks tunnistuseks. Lahkusulistest rääkides tutvustatakse tundides “baptismi” ja “adventismi” –“Ameerika imperialismi propagandaorganeid” (Õngo 1960; 26).

Kirjanduse õpetamisel kehtisid “ajaloolise tõena” mitmed ilukirjanduslikud tekstid (Nt. “Meelis”, “Ümera jõel”, “Tasuja” jne). Algkoolis (V–VIII klass) oli ateistliku kasvatuse aluseks muistse vabadusvõitluse heroiseerimine: “Esitame küsimused: mida tähendavad veripunane rist ja mõõgamärk raudrüütlike lippudel? Milleks palusid rüütlid taevalt abi?”; “Meelis” – “Selle pala käsitus peab õpilasi veenma, et usk lubab rahva kallal vägivalda kasutada ning kaitseb toorust ja ebainimlikkust; “Tasuja” – “Jutustus paneb noore lugeja kaasa elama, rõhutatud rahva saatusele kaasa tundma ja äratub viha õelate ja julmade rõhujate vastu. Nendele emotsioonidele tulebki ehitada ateistlik kasvatustöö “Tasuja” käsitlemisel”; “Väga kohane materjal ateistlikuks kasvatuseks on satiirilised rahvajutud. Need loovad teist laadi meeolelu; kirikhärrad astuvad õpilaste kujutlustesse naeruväärses, koomilises valguses, nagu rahvasuu neid aegade vältel on kujutanud” (Leht 1960; 43-44).

Keskkooliõpilased said endale aga puremiseks märksa tõsisema ateistliku pähkli – otseseks käsitlemise objektiks oli religioosse moraali silmakirjalikkus ja usu klassiiseloos. Ateistlikust aspektist soovitatakse lasta õpilastel analüüsida erinevaid kirjanduslikke tegelaskujusid, korraldada kirjandusõhtuid teemal “Eesti kirjanikud võitluses religiooniga”, anda välja ateistlikke seinalehti jms (Leht 1960; 46-49).

Kirjanduse ja ateismi seostele keskkoolikursuses on pühendanud oma brošüüri ka Vello Saage, kes rõhub küsimuste-vastuste meetodile, mis tulenevad läbivõetud materjalist (samuti rahvaluule ja naljandid, ärkamisaegne kirikuvastatus, Tammsaare, Gorki, Tolstoi ja Smuuli teosed jne): “Millega hirmutati rahvast kirikukantslist – põrgutule ja kuradiga; Millest sugenesid esimesed eestikeelsed tekstid ja trükised – need võrsusid feodaalse klassi ideoloogilisest pealetungist talurahvahulkadele. Nende sisuks oli kiriklik propaganda” jne. Trükise lõpus mainib autor, et esitatud teemad ja nende realiseerimiseks toodud võtted on end õigustanud (Saage 1963).

Kui humanitaarteadustes oli põhirõhk kiriku rahvavaenuliku ja tagurliku tegevuse kirjeldamisel nii statistiliste andmete kui konkreetsete juhtumite näiteil (eeltöö kiriku halvustamisena), siis täppisteaduste rolliks sai usu ja teaduse vastandlikkuse, tegeliku ja religioosse maailma vastuolude ja kokkusobimatuse väljatoomine (usk takistab inimest elamast täisväärtuslikku elu).

Füüsikakursuses pühendatakse kiriklike imede lahtiseletamisele – nutvad ikoonid, templivärvate avanemine päikesetõusul peidetud mehaanika abil jms. Võib öelda, et näited on igal pool läbivalt samad – nii koolide metoodilistes juhendites kui ka (vulgaar)ateistlikes raamatutes, kust need nähtavasti ka pärit on. Ühtlasi leiavad rakendust ajaloo valdkonnast pärit näited teadlaste “heroilisest elust ja võitlusest kirikuga” (Lomonossov, Galilei, Bruno). “Toome näiteid selle kohta, kuidas kirikutegelased vaatlesid tehnikat kuradi ühe võitlusvormina kiriku vastu ja väitsid, nagu tooks tehnika areng endaga kaasa maailma lõpu jne”; “Selgitatagu religiooni pidurdavat osa teaduse ja tehnika arengus” (Leht 1960; 52, 53).

Astronoomias on võitluses ateistliku maailmavaate eest kõige suurem tähtsus peatükil “Päikesesüsteem”. “Keskkooli astronoomia õpikus leidub põhiliselt ainult sellist

materjali, mis näitab religioossete kujutluste paikapidamatust, nende naiivsust ja kiriku reaktsioonilist osa minevikus” (Leht, 1960; 55, 56).

Geograafias on ateistliku kasvatustöö rõhk looduskatastroofidel ja ilmastikunähtustel, millele antakse teaduslikud seletused ja selgitatakse nende olematuid seoseid Jumala vihaga. “Õpilaste tähelepanu tuleb juhtida asjaolule, et meile täiesti mõistetavad loodusnähtused on tuntud ka kirikutegelastele, ent nad ignoreerivad mõistuse poolt tunnetatud tõde ning jutlustavad visalt jumala vihast ja karistusest” (Leht 1960; 59). Geoloogia annab võimaluse ümber lükata legendi maailma loomisest seitsme päevaga.

Bioloogias on peamiseks aluseks taimede ja loomade ajaloolise arengu tutvustamine ja darvinismi tutvustamine, millega saab surmahoobi vanatestamentlik legend inimese loomisest. Pavlovi katsed näitavad ära “inimese psüühilise tegevuse materialistlikud alused” (Leht 1960; 65).

Keemiatunnis näidatakse, et “vesi ei või muutuda viinaks ega viin veeks juba sellepärast, et nimetatud ainetel on erinev koostis” (Leht 1960; 69), materiaa jäävuse seadusest lähtudes lükatakse ümber legend maailma loomisest eimillestki, samuti selgitatakse kõikvõimalikke reaktsioone, mida varasemalt oli seostatud kõrgemate jõudude sekkumise läbi. Iljitšev märgib oma kõnes 1961. aastal, et “Üks kõige “jumalavallatumaid” teadusi on meie ajal keemia. Ta “loob” tõesti asjade maailma inimese tahtel ja häbistab usulegende “jumala imetegudest” (Iljitšev 1961; 9).

On ka märke sellest, et vastava aktivisti olemasolul on koolides õpetatud ateismi ka eraldi aina. Näiteks 80ndate aastate esimese poole andmed viitavad üheksale sellisele koolile (Ateistide argipäevad 1985; 20).

5.1 Kokkuvõte

Kool maailmavaate kujundajana on ja oli äärmiselt oluline institutsioon. Nõukogude õpetaja oli seetõttu ideoloogiatöötaja ja tema kohus oli kasvatada nõukogude kodanikke (Raudsepp 2004).

50ndate aastate lõpus esilekerkinud ateistlik visioon usklikust kui väärkujutelmade käes kannatavast isikust (ideoloogiline mahajäämus) toob esile ateistliku selgitustöö heategevusliku külje: “Meie haritlaskonna tõsiseks ülesandeks on täie siirusega ning heatahtlikkusega aidata usklikel avada silmad, et nad saaksid näha

maailma ja elu nii nagu need on” (Mitt 1963, 51).¹⁰² Õpilastele sisendati, et “[Religioosne maailmavaade] jutlustab inimeste jõuetust ja abitust looduse ja ühiskonna stiihiliste protsesside ees, mis kujutavat endast üleloomuliku, ebamaise jõu – jumala või jumalate tegevuse avaldust. Inimese tegevuse eesmärgiks ei pea religioon maise elu parandamist, vaid olematu taevase õndsuse väljateenimist” (Valt 1963; 7). Nimetatud lõik on äärmiselt paljutähenduslik ja annab alust arvamuseks, et koolides kultiveeritud “ateismil” ei olnud teaduslikkusega kuigivõrd pistmist ja tegu oli vulgaarateismi üsnagi eheda väljendusega, mis omakorda viis edasi stiihilise ja mitte eriti süstemaatilise usu- ja kirikuvastasuse tekkeni, mida vähemalt ametlikult ja professionaalsete ateistide seas tegelikult tauniti.

Võib ka arvata, et õpetajate puhul ei saavutatud tõenäoliselt massilist ateistliku kasvatuses käsitlemist kunagi. Raudsepa järgi oli näiteks 80ndatel aastatel kontrolli nõrgenemise tõttu võimalik kursuseprogrammi omal käel koostada. Siiski püüti suuri ideoloogilisi eksimusi vältida ja kuidagi etteantud raamidesse mahtuda (Raudsepp 2004).

Nähtavasti üheks põhjuseks, miks eales ei saavutatud võitlevate ateistide masstootmist, olid õpetajate puudulik ateismialane ettevalmistus ja väike motivatsioon selle teema sidumiseks oma ainega. Usklikkus oli muutunud millekski täiesti võõraks, teadmised religioonist jäid aga ähmasteks ja nii tootsidki koolid võitlevate ateistide asemel “passiivseid mitteusklikke” (Vimmsaare 1981; 6), ühevõrra vähese huviga nii ateismi kui religiooni vastu; tõsi küll, viimase suhtes oldi üleolevalt iroonilised. “Õpilastele antakse seega küll materialistlikke teadmisi ja tõdesid, kuid ei kasvatata neid võitlevateks, leppimatuiks usu kui vana reaktsioonilise ideoloogia vastu” (Tani 1963; 53).

---

¹⁰² Ateismi heategevast rolli rõhutab ka Vimmsaare: “Religioon pidurdab inimese võimete avaldumist, ahendab tema aktiivsust või suunab seda valesti, muutes inimese ühiskonnaelu probleemide ja tõeliste eluväärtuste suhtes ükskõikseks. /.../ Usklike huvidering on kitsam ja ühiskondlik aktiivsus tunduvalt madalam kui mitteusklikel”, ent lisab siiski lõpetuseks: “Peamine kahju, mida religioon meie ühiskonnas tekitab, on ideoloogiline” (Vimmsaare 1969; 61).

6. Ateism uusususundina ja selle praktilised väljundid – nõukogulikud tavandid ja tähtpäevad

Nähtavasti nii võitluse tõttu religiooni vastu, kus hakati kasutama religiooni enda meetodeid, kui ka monopoolse seisundi tõttu muutus nõukogude ideoloogia religio-morfseks – hoolimata ametlikult väljakuulutatud teaduslikust lähtepunktist. Bercken nimetab nõukogude ideoloogiat “sekulaarseks religiooniks”, ütleb et “kui inimesel tekib religiooni puudujääk, loob ta paratamatult kompenseeriva ideoloogilise maailmavaate” ja lisab, et “Ideoloogilisel ateismil on oma usutunnistus, oma dogmaatiline kirjandus ja ta teeb end teatavaks läbi kampaaniate ja apoloogia” (Bercken 1989; 23, 25, 69). Froese nimetab ateismi “ersatsreligiooniks” (Froese 2004; 35) ja lisab, et religioosete toimingute asendamine ilmalikega viis rahva segadusse ja teaduslikku ateismi hakati pidama uueks usuks, mille jumalaiks olid Lenin, Stalin jt (Froese 2004; 48).

Peaaegu kõik kommunistid saavad pahaseks, kui neile öeldakse, et kommunism on nende jaoks usk. Sõnal “religioon” on nende jaoks eelkõige teoloogiline tähendus, märgistades teatud ususisude summat, mis mingil viisil ei ole teaduslikult põhjendatavad. Kuid samal ajal sarnaneb siira, võitleva kommunisti hoiak psühholoogiliselt täiel määral religiooselt uskliku hoiakule: tema isetus, tema ohvrivalmidus ja tema lootused on niisama vähe “ratsionaalselt” määratletavad (Lepp 1966; 23).

Käesoleva töö motoks on Eliade kahtlus religioonita ühiskonna eksisteerimise võimalikkuse kohta. Sellele pidi alla vanduma ka nõukogude ideoloogia:

Nõukogude ideoloogia ja religiooni võrdlus:

- 1) Tõekontseptsioon: mõlemad peavad end absoluutse tõe allikaks
- 2) Eshatoloogiline ajaloonägemus: ajalool on olemas lõppjärg. Usk paremasse tulevikku on kommunistliku maailmavaate üks põhialustest

- 3) Lunastuse doktriin: usk ajaloo õnnelikku lõppu, hea võit kurja üle ja kommunismi peatne tulemine. Samuti on olemas oma “valitute” ringkond – töötav klass või nõukogude inimesed, kellele tõeline tõde esimesena teatavaks tehakse (Bercken 1989; 35, 37, 38-39).

Bercken toob esile, et intellektuaalse välja kõrval on ateismil sarnasusi religiooniga veel ka emotsionaalsel pinnal ja nimetab ideoloogia kolm religiomorfset elementi: 1) poliitiliste väärtuste süsteem või eetos; 2) sotsialistlikud riitused; 3) nõukogude ideoloogia rajaja Lenini kultus. Need kõik kannavad üht eesmärki – kodaniku emotsionaalne sidumine riigiga (Bercken 1989; 39). Lenin “funktsioneerib moraalieeskujuna ja nõukogude ühiskonna teadusliku legitimeerijana. Ta moraalne laimatus käib käsikäes intellektuaalse eksimatusega – ükski pühak ei ole eales sellist reputatsiooni saavutanud. /.../ Lenini mausoleumist ja talle pühendatud muuseumidest said kultuspaigad” (Bercken 1989; 49, 51).¹⁰³

Ärakeelatud kiriklike pühi asendasid teised, neist olulisimad Oktoobrirevolutsiooni aastapäev ja esimene mai,¹⁰⁴ mõlemad äärmiselt tugeva poliitilise värvinguga. Aset leidnud paraadide puhul võib võrdusmärgi tõmmata katoliiklike protsessioonidega. Neile kahele lisandusid veel ligikaudu nelikümmend erinevate tööalade esindajatele või sotsiaalsetele grupeeringutele (tankistid, agronoomid jne) pühendatud päeva, mida võib pidada kaitsepühakute päevade vasteiks. Kui need pühad pidid vaigistama inimeste janu pidulikkuse järele, siis kiriklike tegevusi nad otseselt maha ei surunud.

Nõukogulike tavandite loomise üheks põhjuseks oli mõnede kiriklike kommete ootamatu elujõulisus (nt. surnuaiapäevad, kirikliku järelkasvu seisukohalt peeti eriti ohtlikuks leeri). “Seetõttu sai uskkondade-vastase töö üheks peamiseks osaks võitlus usutalituste vastu. Neid pidid asendama “nõukogulikud tavandid”” (Plaat 2001; 215). Et

---

¹⁰³ Sarnases rollis oli ka ta venna õpinguteaegne elukoht Tartus, mille kohta autor mäletab oma kooliajast, kuidas sellele viidates püüti rõhutada, kui lähedal me oleme – geograafiliselt – suurvaimude tegevusele.

¹⁰⁴ Täpsemalt kirjeldab neid pühi teos: Kalits, V. “Ülikooli traditsioonid”. Tallinn 1964.

kiriklike talituste täielik murdmine nähtavasti üle jõu käis, siis tuli neile uus, “ilmalik” sisu anda.¹⁰⁵ Rõhuasetuse muutus trükistelt ja loengutelt uute tavandite suunas ei tähendanud aga seda, et loengutest ja ateistlikest trükistest oleks loobutud, need pidid uut suunda omalt poolt veel ka toetama.

Ehkki Thrower väidab, et “ideeliselt ei ole selliste uute tavandite eesmärk mitte kiriklikele tseremooniatele vastandumine, vaid kommunistlike ideaalide propageerimine” (Thrower 1983; 330), ja ka Bercken on samal meelel: “Nõukogude initsiatsiooniriitused olid loodud täpselt ideoloogilistel põhjustel ja pühendatud kolmele pühale traditsioonile: revolutsioonile, tööle ja kodumaale” (Bercken 1989; 47), räägib vastav eestikeelne kirjandus siiski mitte konkureerivast (ehkki ka see tahk on olemas), vaid pigem vastanduvast tegevusest, sellele viitab läbivalt sõna “võitlus” kasutamine: “Võitlus esinevate minevikuigandite vastu on tegelikult võitlus kodanliku ideoloogia riismete vastu” (Baturin 1966; 8). Jääb mulje, et sotsiaalsete riituste põhiidee oli kiriklike kommete järjepidevuse katkestamine ja rahva kirikust eemaletõmbamine – “kirikliku taastootmise piiramine”. Ka Ehatamm ütleb: “Ka laste kevadpäevad, laste sünni pidulik registreerimine, abielu sõlmimise tseremoniaal, hõbe- ja kuldpulmad, ilmalikud matused, mälestamispäevad kalmistutel jms on olulised tegurid, mis aitavad meie ühiskonnast usku välja tõrjuda”¹⁰⁶ (Ehatamm 1978; 70). Üritused pidid olema “sisult sotsialistlikud, vormilt rahvuslikud”.

---

¹⁰⁵ Selgeid paralleele annab siin tõmmata kristliku kiriku legaliseerimise algaastatel toimunud suundumusega Rooma impeeriumis – paganlike kommete murdmiseks püstitati uued pühakojad endiste templite või pühade hiite kohale, kus rahvas oli harjunud käima. Et käsitletaval ajal oli tegu ideoloogilise võitlusega, siis oldi paratamatult sunnitud uurima kiriklike propagandameetodeid ja vastandumise tõttu neid paratamatult ka kopeerima: A. Puzini salajases käskkirjas 29. juulist 1957 oli muu hulgas ka nõue tundma õppida religioosse propaganda vorme ja meetodeid, mida elanikkonna seas läbi viiakse. Tähtaeg – 1958. aasta märts (R-1989 2.18; 30).

¹⁰⁶ Võitluse meetodid olid tõenäoliselt üsna jõhkrad. Mitmel pool on mainitud, et näiteks suvepäevade korraldamisele reageerisid kirikutegelased omapoolse vastupropagandaga (“Lootes, et see traditsioon kujutab endast järjekordset kampaaniat, mille korraldamisest peatselt väsitakse, ei jäta kirikuringkonnad kasutamata pisimatki puudust nendes üritustes oma tegevuse huvides” (Raid 1967; 201)), kohati isegi edu saavutades. Raid mainib, et “esines põlglikku suhtumist suvepäevadesse, eriti intelligentsi poolt” (Raid 1967; 203). Psühholoogilisel tasandil toimunud võitlusest annab aimu Baturinilt pärit tsitaat

Eelmainitute kõrval oli veel teisigi, mis ei olnud aga otseselt kiriklike tegevuste väljatõrjumiseks ette nähtud, näiteks pidulikud initsiatsiooniriitused organisatsiooni (kool, oktoobrilapsed, pioneeriorganisatsioon, komsomol,¹⁰⁷ armee) astumise puhul, samuti aga ka passi kättesaamise puhul, kooli õpetamise puhul (mis mõnel pool seoti noorte suvepäevadega), ka töölevõtmise puhul (“töölisklassi ridadesse astumine”), tööjuubelid jne.

Nõukogude riitused ja kogu nõukogude ideoloogia on äärmiselt apersonaalsed, samuti ei anna ta vastust üleüldisele inimlikule küsimusele elu mõtte kohta, samuti kannatuste ja surma kohta. Ta pakub vaid armastust kodumaa vastu, ajaloolist optimismi ja põgusat vilksatust kommunistlikust tulevikust, mida viljeleb sotsrealistlik kunstivool (Bercken 1989; 54).

Uute nõukogulike tavandite süsteemi hakati välja kujundama 50ndate aastate teisel poolel,¹⁰⁸ metodoloogiat täiendati jooksvalt 60ndatel aastatel. Bercken mainib, et esimesi sotsialistlike abiellumisteremooniaid demonstreeriti Eestis ja Leedus, neile järgnes Leningrad, kus esimene õnnepäev avati 1959. aastal. Samas toob ta välja, et pärast 1964. aastat oli rohkem või vähem süstemaatiline nimepanemispäeva¹⁰⁹ ja abiellumisteremooniade organiseerimine välja kujunenud kõigis vabariikides ja neid

---

“Peale seda [leeri] aga riietusid mõningad noored teistesse riietesse ja lahkusid vargsi, et mitte eakaaslaste ees häbi tunda” (Baturin 1966; 19, edasine viide: Noorte suvepäevad. ELKNÜ Keskkomitee informatsiooniline bulletin, Tallinn 1962; 29). Ka allpool viidatud individuaalne töö iga potentsiaalse suvepäevalisega on paljuütleval.

¹⁰⁷ Oktoobrilaste, pioneeride ja komnoorte initsiatsioon toimus tavaliselt Lenini sünnipäeval, 22. aprillil.

¹⁰⁸ Tartu Linna TSN Täitevkomitee kultuuriosakonna poolt välja antud vihik “Nõuandeid ilmalike kombetalituste kohta” (1959) nimetab end üheks esimeseks katseks kokku koguda ja süstematiseerida rahva seas levinud tavandeid (lk 3). Kommitee kirjeldustest on esindatud lapse nimepäev, pikemalt käsitletakse abiellumist ja matuseid.

¹⁰⁹ Märgitakse, et üksikuid katseid laste nimepäevade piduliku korraldamise suunas Tartus mõni aeg tagasi küll tehti, “kuid millegipärast on siiski eelistatud tallata vanu radu: lapsevanem tuleb ja teatab nime, ning talle pistetakse tasku ametlik sünnitunnistus. Pole siis imestada, kui mõni lapsevanem viib paar päeva hiljem oma maimukese /.../ kirikusse, et lasta ta seal pidulikult ristida” (Salus 1965)

kontrollisid kohalik KK ja Kultuuriministeerium. Edu oli aga erinev. Häid tulemusi saavutati Vene NFSVs, Ukrainas, Eestis ja Lätis, kus õnnepaleed olid võitnud populaarsuse oma atmosfääri ja personaalse suhtumisega (Bercken 1989; 45). Ja tõesti, pärast uute “nõukogulike tavandite” tutvustamist näitab kiriklike talituste statistika langemistendentsi.¹¹⁰

Suurt ja tulemusrikast tööd teevad nüüdisaja traditsioonide ja tavandite juurutamisel tavandinõukogud, mis töötavad hästi Jõgeva, Kohtla-Järve, Võru, Rapla, Tartu jpt rajoonides. Möödunud aastast alates asus ka Eesti NSV Teenindusministeerium märksa konkreetsemalt organiseerima tavanditeenindust. Pärnu linnas ning Kingissepa ja Haapsalu rajoonis moodustati tavanditeeninduse keskused. Mitmel pool on kohalike nõukogude organite kaasabil eraldatud ja sisustatud ruumid tänapäeva tavandite tarvis (Ehatamm 1978; 71).

Korraldavate jõududena olid eelnimetatute kõrval veel ka komsomoli- või parteiaktiiv (noortepäevad), aga ka mitmed kultuuriasutused, mitmel pool olid loodud ka ilmalike kombetalituste komisjonid. Arhiivimaterjalide põhjal paistab, et ka tavandite puhul oli koordineeriv roll “Teaduse” juures olnud teaduslik-metoodilisel nõukogul, mis saadud andmeid koondas, analüüsis ja vastavad järeldused tegi, teisalt ka kitsaskohtadele tähelepanu juhtis. 1964. aasta “Teaduse” materjalid annavad aga teada, et “ilmalike pühade puhul oleme juba Ukrainast ja Valgevenest maha jäänud. Moskvast on tulemas programmid, mis tuleb kohaldada meie oludele” (ERA, f. R-2048 n. 1, s. 646; 40).

Tavanditöötajate koolitus oli aga probleemne teema: enamik neist tuli praktikute seast, kes aga “isetegevuslastena on tihti kriitikahellad, ei taha (või ei suuda) arvestada nõuandeid ega soovitusi. Professionaalsel tasemel ei valmistata vastavat kaardit ette kuskil, pakutakse vaid kvalifikatsiooni tõstmise võimalusi ja atesteeritakse neid, kes tegutsema on hakanud” (Ateistide argipäevad 1985; 70). Samas on aga ka mainitud kaheaastast pulmavanemate kooli Tallinnas (Ateistide argipäevad 1985; 75). Võib

---

¹¹⁰ Näiteks võib tuua Vimmsaarelt pärit statistika Tallinna Kaarli koguduses leeritavate kohta (1959-1968): 214 inimest 1959. aastal, järgmisel aastal langes see 104 inimeseni, kuni viimaks 1968. aastal käis leeris vaid 7 inimest (Vimmsaare 1981; 45).

aimata, et sügavalt ideoloogilist sisu ei õnnestunud neisse kommetesse süstida, saavutati vaid kiriklike traditsioonide tagasitõmbumine.

Salo ütleb, et algselt aimati üsna täpselt järele kiriklike talitusi,¹¹¹ hiljem asuti koostama originaalsemaid rituaale (Salo 1995; 155). Originaalsemaid tuleb nähtavasti välja tuua pidulikke esimese koolipäeva korraldamisi, esimese valimaskäigu tähistamist jt. Võib öelda, et liigse fantaasiarikkusega need sündmused just ei hiilunud, sisaldades peamiselt kõnesid, lilli ja tihti ka elavat muusikat,¹¹² vastav metodoloogia annab soovitusi korraldamiseks ja täpsustab võrdlemisi triviaalseid üksikasju, mida siinkohal välja tuua ei ole mõtet. Peaaegu alati lisandus tänukiri ja vastavalt mänguasi või muu meene.

Enamiku tavandite – eriti pulmade¹¹³ – puhul kasutati ära rahvakombestikust olnud elemente (“Alustasime vanadest rahvalikest traditsioonidest, üldistasime ja kohandasime neid” (Kaunilt, meeldejäädvalt; 53)), kiriku (võimalikust) osast nende traditsioonide kujunemise osas püüti mööda vaadata või hakati sellise seostamise vastu otseselt võitlema (nt. Inna Baturini brošüür “Kas leer on isaisade komme?” (1971), mis ühest küljest võitleb leeriskäimise vastu, teisalt on aga automaatselt *võsaleeri* apoloogia).

Peamine võitlustanner tavandite puhul oli pikaajaliste kiriklike traditsioonide pärusmaal: leer, pulmad, matused ja surnuaiapühad, mistõttu neile siin pisut rohkem ruumi on pühendatud.

---

¹¹¹ Siinkohal tekivad otsesed seosed Girardi kirjeldatud *mimesiga*, mille põhiskeem on järgmine: A reageerib probleemile imiteerides B-d, mõne aja pärast hakkab B reageerima probleemile samuti nagu A. Vastastikuse peegeldamise käigus tekib vägivald, mis leiab lahenduse nn “patuoina” efekti läbi. Vt täpsemalt Girard 1996; 9-19.

¹¹² Ka elava muusika kasutamisel võib leida paralleele kiriklike meetodite kopeerimisega “Usupropaganda tegemisel on suure tähtsusega usukoguduste tegevusvormide muutumine. Paljudes kogudustes on tööle rakendatud koorid ja solistid ning orkestrid. Selle abinõuga on suudetud muuta usuteenistused mitmekülgsemaks” (R-1989 1.89; 207-208).

¹¹³ Propageeriti ka malevapulmi, komsomolipulmi jne.

6.1 Noorte suvepäevad ehk võsaleer¹¹⁴

Noortetöö olulisusest on käesolevas töös olnud juttu varemgi, nii ei olegi põhjust imestada, et uute kommunistide juurutamise esimeseks katseks sai leeriõpetusele aseaine leidmine, mis pidi olema nii ideoloogilist (sh. ateistlikku) kasvatust andev üritus kui ka kirikuga seotud inimeste järelkasvu katkestama. Kui leeri likvideerimisega oli algust tehtud juba 1949. aastal – ent kirikud siiski veel väljasuremismärke ei näidanud –, siis panustati inimeste kirikust eemalemeelitamisele. Asenduse vorm pidi seega olema ahvatlevam kui vastavatel kiriklikel talitustel. Ametlikuks põhjuseks oli kooli lõpetamine ehk täiskasvanuks pühitsemine.

Esimene katse selles valdkonnas tehti 1957. aastal, mil Paide rajoonis Väätsal korraldatud noorte suvepäevadele kogunes 39 last.¹¹⁵ Nagu ütleb Raid, “rajatud ürituses pole raske ära tunda käesoleva sajandi kahekümnendatel aastatel Eesti töölisnoorsoo hulgas suurt poolehoidu leidnud nn. ilmaliku leeri järeltulijat” (Raid 1967; 195).

---

¹¹⁴ Suvepäevade kirjeldamisel on peamiselt kasutatud Baturini tekste, ta käsitleb neid kõige põhjalikumalt ja on teinud korralikke üldistusi, nagu ka ise ütleb “kirjutamisel ongi aluseks võetud noorte suvepäevade üheksa aasta kogemused meie vabariigi kõigist rajoonidest, ELKNÜ Keskkomitee ja EKP Keskkomitee vastavad materjalid (informatsioonid, õiendid, programmid rajoonidest, näitlikud materjalid), vabariigi ajakirjanduses avaldatud materjalid ning aastail 1964 ja 1965 noorte suvepäevadest osavõtjate seas läbiviidud ankeetküsitluste materjalid” (Baturin 1966; 5). Emotsionaalsemaid kirjeldusi suvepäevadel toimunu kohta võib leida teosest Pilt, V. Lähetus ellu. Tallinn 1964.

¹¹⁵ Noorte suvepäevad sündisid komsomoli initsiatiivil. Komsomol oli ka selle tava levitajaks ja propageerijaks. Kommunistlike noori toetasid parteiorganisatsioonid ning TSN täitevkomiteed ja külanõukogud (Baturin 1966; 16). Samas on olnud tegev ka PTTLÜ - “Püüdes juhtida noorte tähelepanu eemale traditsioonilistest ja suvistest usupühadest (lihavõtted, suvised) ja kiriklikest kombetalitustest (leer), organiseeris ühing koos rajoonide komsomolikomiteedega möödunud aasta kevadel ja suvel nn. “noortepäevi” ehk “ilmalikke leere” nagu neid juba rahva seas nimetataksegi” (R-2048.1.379; 76-77). Mõne aja pärast aktiiv muutus: Alguses (1959-62) korraldasid päevi sageli partei rajooni- ja linnakomiteede sekretärid, rajoonide ja linnade täitevkomiteede esimehed või nende asetäitjad. Viimastel aastatel on nad hakanud asenduma teiste töötajatega (instruktorid, parteihariduse kabineti juhatajad, täitevkomiteed, perekonnaseisuaktide büroode juhatajad jne), kusjuures orgkomiteede juhtimine on sageli komsomolikomiteede sekretäride kanda (Raid 1967; 204).

Suvepäevade ettevalmistamiseks moodustatakse igas rajoonis ja linnas suvepäevade organiseerimiskomitee, kuhu tavaliselt kuuluvad linna või rajooni parteikomitee sekretär või instruktor, komsomolikomitee esindajad (tingimata!), TSN täitevkomitee esindajad kultuuriosakonnast ja haridusosakonnast, mõni direktor tehasest, /.../ mõni sovhoosi esimees, samuti tehase /.../ parteiorganisatsiooni sekretärid” (Baturin 1966; 19).

Suvepäevade korraldamist võeti täie tõsidusega. Mitmel pool korraldati eelüritusi, kus noored said omavahel tutvuda, esines ka järelüritusi. Korraldamise kohta mainib Baturin:

Tartu rajoonis töötati välja suvepäevade läbiviimise juhend. Ettevalmistusperioodi kohta märgiti seal järgmist: “Suvepäevade ettevalmistamise ajal peavad partei- ja komsomoli-algorganisatsioonid ja piirkondlikud organiseerimiskomiteed läbi viima selgitustööd noorte seas ning samuti noorte vanematega. Selleks kasutada ära kõik propaganda vormid: vestlused, loengud, seinalehed, väiklehed, rajooni ajaleht, koosolekud, loosungid, valguslehed jne. Peamiseks selgitustöö vormiks peab olema individuaalne selgitustöö nii noorte kui noorte vanemate seas (Baturin 1966; 21-22).

Suvepäevad olid suunatud peamiselt keskkoolilõpetajatele, ent ei põlatud ära ka mõni aasta vanemaid, kes ei olnud varem suvepäevadest osa võtnud. Lühidalt kokku võttes olid suvepäevade sisuks igasugused üritused: sport, tants, matkad, ekskursioonid, äärmiselt oluliseks peeti loenguid ideoloogilistel teemadel, mis ei olnud ainult konkreetselt kirikuvastased, vaid ka üleüldist laadi; kohtumised kunstnike, näitlejate, sõjaveteranide, tööeesrindlastega; esinesid muusikud ja diskorid, lõkkeõhtutel toimusid arutelud perekondlikel, ühiskondlikel ja usulistel küsimustel, äärmiselt populaarsed olid tõrvikurongkäigud. Tihti olid esindatud ka vennasvabariikide või ida-bloki riikide noored, aga oli ka külalisi Kuubalt.

Noorematele (3–7 aastat) olid ette nähtud **laste kevadpäevad**, mis oli “pidupäev sirguva lapse elus, kes hakkab esimeseks iseseisvaks eluks tiibu sirutama” (Baturin 1965; 120). Samal ajal kui lapsed omavahel tutvusid, peeti nende vanematele loenguid teemadel “Tervis ja toitumine”, “Ateistlik kasvatus perekonnas” jne.

1966. aastal mainib Baturin, et “noorte suvepäevad on kõigile edusammudele vaatamata alles väljakujunemise ja otsingute järgus” (Baturin 1966; 23). Järgmisel aastal ilmunud artiklis võtab Raid selle traditsiooni üsna põhjaliku kriitika alla:

Viimastel aastatel on nendes üritustes süstemaatiliselt vähenema hakanud ateistliku kasvatustöö element, eriti teaduslik-ateistliku propaganda suunaliste ürituste erikaal (Raid 1967; 200).

Tuleb nõustuda V. Pildiga, kes mõistab hukka selle praktika, kus suvepäevi loengutega ülekoormatakse, ning tõstab esile huvitav vestluse mõjujõu. Nõus ei või aga olla sellega, et nende huvitavate inimeste ring, kes suvepäevalistele oma külaskäikudega meeldejäävaid elamusi pakuvad, aasta-aastalt kitsamaks tõmbub (Küllap vist tuleb etteheide teha selle eest neile, kes seda üritust kogu vabariigi ulatuses korraldavad) (Raid 1967; 202).

Viimasel ajal on probleeme olnud (eriti maarajoonides) nn eelürituste korraldamisega (eelüritused on tavaliselt olnud kohtumised, loengud, üritus lõpeb tantsuga. Heidetakse ette, et pahatihti pakuvad need üritused noortele vähe, mõnigi kord jääb tekkimata kontakt esineja ja auditooriumi vahel. Kohati mõjub häirivalt lisanduv põhitoölt vabastamise probleem) (Raid 1967; 203).

Viimastel aastatel on tagasihoidlikuks jäänud ka suvepäevade propaganda, millele varasematel aastatel üsna rohkesti tähelepanu pöörditi (agitatsioonitöö partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonide kaudu, idividuaalne töö, propaganda raadio, ajalehtede-ajakirjade-müürilehtede ja teiste vahendite kaudu) (Raid 1967; 203).

Varasematel aastatel tuli pidevalt ette igasuguseid takistusi (transpordivahendi puudumine, töölt mittevabastamine, asendaja puudumine), viimasel ajal on aga seda vähem – ehkki juriidiline alus selliseks töölt vabastamiseks veel puudub (Raid 1967; 203). Reguleeriv seadusandlus puudub ka veel selle ürituse finantseerimises, kuigi just eksimused finantsdistipliini vastu on viimastel aastatel saanud komistuskiviks nii mõnelegi komsomoliaktivistile-suvepäevade korraldajale. ((Raid 1967; 203-204).

Usuasjade voliniku Piibu murelik kiri 1973. aastast näitab probleemide jätkumist:

Meile laekunud andmed näitavad, et laste kevadpäevad ja noorte suvepäevad hakkavad ilmutama tagasitõmbumise tendentse. Nendel ja teistel ilmalikel

kombetalitustel (nõukogulikel traditsioonidel) on aga vahetu seos religioosete igandite likvideerimise ülesandega.

Võrdlev pilt kevad ja suvepäevadest osavõtjate kohta on järgmine¹¹⁶:

	1969	1971	1972
Laste kevadpäevad	5900	10111	7190
Noorte suvepäevad	6200	5796	4514

Kirjas kaldutakse arvama, et nimetatud traditsioonide juurutamine on mitmes kohas omapead lastud ja on hakanud ilmnema stamp, šabloonsus jne, samuti tuntakse muret selle üle, et väga palju noori on olnud kirikutes jumalateenistustel ning soovitatakse olukorda analüüsida ja puudused likvideerida (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 146; 142-143).

Teisalt paistab aga, et vähemalt osa eesmärgist suvepäevad täitsid – 1960. aasta kokkuvõttes raporteerib ELKNÜ KK sekretär Hallik, et “leeriskäijate arvust on meil järele jäänud vaid ainult 40%. Kuid üldjoontes ja suurtes plaanides on meil lahing võidetud leeriga” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 476; 60).

Noortepäevade aktiivsus oli sarnane teiste ateismi tendentsidega, kus oli vajalik pidev korraldamine – toimus bürokratiseerumine ja uute ideede juurdevoolu puudumise tõttu vajus tegevus olematuks. Jääb mulje, et üheks olulisemaks uueks tavandiks religiooni vastu võitlemisel olidki suvepäevad; selle üle, kuidas neid võimalikult huvitavaks teha ja igal aastal midagi uut pakkuda (laevasõidud jms) on erialases kirjanduses diskuteeritud palju. Tundub, et fantaasia ammendas end 70ndate lõpuks, on aga viiteid, et suvepäevad toimusid veel ka 80ndate aastate esimesel poolel.

6.2 Matused ja kalmistupühad

Salo järgi tehti ülipopulaarsete surnuaiapäevadega võistlemiseks eriti suuri pingutusi (Salo 1995; 155). Metodoloogilises kirjanduses see osa siiski kuigi suurt osa ei etenda. “Teaduse” arhiivist võib siiski leida viiteid koordineeriva metodoloogia

¹¹⁶ Varasemate aastate kohta on andmed ära toonud Raid (Raid 1967; 198):

aasta	1957	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
osalenute arv	37	2200	6300	6950	7000	6000	6000	6000

väljatöötamisele 60ndate aastate alguses. Üheks võitlemise meetodiks oli nähtavasti see, et kiriklike kalmistupühasid lubati korraldada alles pärast ilmalikke, millele viitavad omakorda materjalid usuasjade voliniku arhiivist. Nähtavasti oli ilmalike surnuaiapühade populaarsuse üheks põhjuseks kiriku reklaamimisvõimaluse puudulikkus ning see, et suurema osa inimeste jaoks ei omanud ideoloogiline taust seejuures kuigi suurt tähtsust.

Kalmistupühade kohta mainib Pärnu esindaja, et püstitatakse improviseeritud lava ja kõnepult. Enne programmi algust jagatakse välja laululehed.¹¹⁷ Kõnelejate aktiivi annab ateistide klubi juhatus, kunstilise programmi vastavalt linna või rajooni täitevkomitee kultuuriosakond. Kõnedes rõhutatakse revolutsiooni- ja kultuuritegelaste rolli, samuti peatatakse omaste väärikal mälestusel. “Kõne lõpp on täis sütitavat eluoptimismi, sest mitte kaduvuse tunnetamisele ei rajata kaunist tulevikku” (Kaunilt, meeldejäädvalt 1965; 81-84).

Matuste puhul esialgu aga erilist edu ei saavutatud. Kaasaegse hinnang on pärineb Elo Tuglase sulest:

27. märtsil 1955: Olin Tassa matustel. Pastor pidas kõnet. Pole põhjust ta õnsaid sõnu tsiteerida. Kuid ilmalikud matused on veelgi jubedamad. Ja sellepärast maetaksegi rohkem kiriklikult, isegi ilmsete kirikuvastaste poolt (Tuglas 1993; 89).

Ka “Teaduse” 1964. aasta materjalid annavad teada, et “Mitmete vanade kommunistide haudadele on pandud ristid ja lauldud vaimulikke laule”. Nõupidamisel jõutakse järeldusel, et “praegu tuleb ristiga leppida kui üleminekuaja nähtusega” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646; 34).

Matuseid aitasid korraldada TSN Täitevkomitee juurde loodud ilmalike kombetalituste komisjonid,¹¹⁸ samuti tegelesid sellega tavandibürood. Matusetalitused

---

¹¹⁷ Vt lisa 2.

¹¹⁸ Pidid ka organiseerima tavanditöötajate täienduskoolitusi, tundub aga, et selles valdkonnas oli töö kehvapoolne. Kaebusi selle kohta võib leida nt “Edasi” rubriigist “Tänane päev on eilsest targem” 13. X 1967. Samas veerus kaevatakse selle üle, et Tartus tegeleb matusekõnedega ainult 4 inimest ja seetõttu on matusekõnede kvaliteet halb, samuti kritiseeritakse orkestrite käitumist, kus mängijad matuste ajal juttu ajavad ja tööd n-ö “haltuura korras” teevad.

sisaldasid sarnaselt teiste tavanditega lilli, muusikat ja kõnesid: “Matusetalituse juures kujuneb tsentraalseks sõnaline osa, kõne peaks olema emotsionaalne ja sisendama sügavat ideelist jõudu ning eluoptimismi nii leinajaisse kui ka kõigisse leinatalitusest osavõtjaisse” (Kaunilt, meeldejäädvalt 1965; 76-77).

6.3 Kokkuvõte

Nõukogude ideoloogia oli ilmselgelt religiomorfne ning selle üheks väljundiks on uued tavandid, mis kujundati välja 50ndate aastate lõpus ja mida viimistleti 60ndatel aastatel, kui neid peeti veel “kujunemisjärgus” olevaiks. 70ndatel aastatel toimus traditsioonide etableerumine ja uute ideede juurdevool lakkas. Esiialgu oli plaanitud uute tavandite asjus nõustada inimesi, kes seisid lähedal sündmuse tulipunktis olevatele isikutele (matuse, pulma, laste nimepäeva jne puhul), tulemuseks oli aga palgaliste professionaalide teke (eriti matuste ja pulmade puhul), kes esitasid ettevalmistatud lavastuse, mille variatsioone ei olnud kuigi palju. Seda tauniti, ent parata ei saanud midagi.¹¹⁹ Peamine võitlus käis surnuaiapühade ja leeri ilmaliku aseaine ümber, pidevalt organiseerimist nõudvate ürituste puhul (nt. suvepäevad) toimus langustendents, ka on mainitud ideoloogilise osa järjest vähenevat rolli.

---

¹¹⁹ Vt täpsemalt Ateistide argipäevad 1985; 75.

7. Ühingu “Teadus” (PTTLÜ) ateismialane tegevus (1947–1989)

Võib öelda, et see ühing oligi üks peamisi ateistlikku propagandat edastavaid organisatsioone, mille juurde oli koondunud teemat valdavate inimeste aktiiv. “Ühing töötas käsikäes võimustruktuuridega, n-ö konsultantide-spetsialistide tasandil”¹²⁰ (Vimmsaare 2004). Ühingusse kuulus nii kooliõpetajaid, partei- ja nõukogude töötajaid, põllumajanduse spetsialiste, insener-tehnilisi töötajaid kui ka teaduslikke töötajaid (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 388; 16) – viimaseid siiski kõige vähem.¹²¹ Ühing loodi 1947. aastal ja likvideeriti 1990ndate aastate alguses.

Ühing korraldas loenguid, koosnes keskorganisatsioonist ja kohalikest osakondadest ning seksioonidest. 1960ndail aastail loodi rahva- ja kultuuriülikoole (nende seas ka ateismirahvaülikoolid) (Uuet 2001; 217).

Vabariikliku ühingu oli 3 osakonda – Kohtla-Järve, Tartu, Pärnu – ning 9 seksiooni. Ühingu tegevus ei piirdunud ainult loengute lugemisega, vaid kasutati ka teisi vahendeid teadmiste levitamiseks, nagu trükisõna, raadio, näituste korraldamine. /.../

Seoses üha uute rajoonide moodustumisega tõusis lõpus ühingu osakondade arv ligi 40-ni. Käesoleval ajal [1963] on neid 212 gruppi rajooni õigustega.

Kuni 1960. a. ei olnud Tallinnas omaette osakonda, loengulist tööd juhtis Tallinnas Vabariiklik ühing oma seksioonide kaudu. 20. sept. 1960. a. loodi

---

¹²⁰ Vimmsaare märkis, et usuasjade volinikud küsisid “Teaduse” spetsialistide käest nõu, arvestati seda aga vähe (volinik Kivi siiski). Volinike ja ateistide vahendajaks oli Ehatamm, tegu oli koostööga, kus siiski oli tihti eriarvamusi. Kui partei tahtis otseseid tulemusi, siis teadusliku ateismiga tegelejad püüdsid enam rõhuda ateistliku maailmavaate levitamisele (Vimmsaare 2004).

¹²¹ Paljud lektorid olid pärit parteikoolist ning olid väga kehva ettevalmistusega (Koppel 2001b; 24). Ühingu tegevuse, liikmeskonna jms kohta vt täpsemalt Koppel 2001b.

Tallinna linnaosakond, kuna vabariikliku ühingu juurde jäid teaduslik-metoodilised nõukogud, mis juhtivad loengulist tööd kogu vabariigi ulatuses. Peale osakondade ja sektsioonide on veel väiksemateks alljaotusteks ühingu liikmete- ja lektorite grupid ettevõtetes, asutustes ja organisatsioonides, käesoleval aastal ligi 600 gruppi (ENSV Ühing “Teadus” Fond R-2048 (1947-1990) ajalooline õiend, A. Piirsalu ja T. Purre, (ERA, f. R-2048 s. 1; 1-2)

“Lehvitusühingu” arhiivi pisteline uurimine annab ülevaate ateismi kultiveerimise probleemidest. Et arhiivi materjalid käsitlevad just peamiselt probleeme ja neile lahenduse otsimist, jääb arhiivimaterjalide põhjal ateismi levitamisest üpriski haletsusväärne pilt, mida läbi aastate saadavad mantrana märksõnad “laiendada, suurendada, parandada”. Esines küll raporteid heast tööst, tuleb aga tunnistada, et nende osakaal ei olnud märkimisväärne.

7.1 Aastad 1947–1956

Esimesed märged ateismiteemaliste loengute vallast võib leida 1949. aasta materjalidest. Otseselt ateismi ühegi loengu pealkirjas ei mainita, küll on aga loenguid teemal “Kodanlike igandite likvideerimine”,¹²² samuti “Teadus ja usk”, “Usu reaktsiooniline olemus” ja “Bolševike partei suhtumine kirikusse ja usku”. Oluline on ka temaatika “võitlus rahu eest”. Jääb mulje, et teemat käsitleti stiihiliselt, raportid räägivad kehvast tööst ja organiseerimatusest. Ka Raid märgib: “Nagu ilmneb organisatsiooni tegevusest, ei pööratud ühingu esialgu üldse tähelepanu ateistlike loengute korraldamisele” (Raid 1969b; 75).

Loengud tuli eelnevalt ette valmistada ja komisjonile kinnitamiseks esitada. 1949. aasta dokumentides ongi selliste tegematajätmistest pärast palju pahandust. Ideaalis tuli loengute ettevalmistamisel ette võtta keskusest saadetud materjal ja sinna endapoolne teksti, näiteid jms. lisada. Tundub, et tihti (nii nüüd kui ka hiljem kogu ateistliku tegevuse

---

¹²² Endise teoloogiaseminaristina ei olnud Stalinil ometigi religiooni kohta kuigipalju öelda ning peamiselt rõhus ta (ka olematute) ohtude likvideerimisele, kes oleksid ohustanud ta võimu. Küll aga sai nõukogude religioonivastases retoorikas käibefraasiks ta “ÜK(b)P ajaloo lühikursusest” (1938) pärit väljend “kapitalistlik igand”. Kõikidest kapitalistlikest iganditest peetigi just religiooni kõige kurikavalamaks (Thrower 1983; 126-127), sellele sekundeeris teine – natsionalism (Luukkanen 1994; 167).

lõpuni) on see viimane osa ära jäetud ning keskusest saadetud tekst lihtsalt tuimalt ette loetud.¹²³

Ka 1950. aasta annaalides veel ateistliku töö rubriiki eraldi veel ei esine.

1951. aasta 14. mail toimus ühingu esimene kongress, võeti vastu otsused “kiirendada, laiendada, koordineerida” (Raid 1969b; 76). 1951. aastal ühingu VI pleenumil (3. detsembril) on vastu võetud otsus “tõhustada teaduslik-ateistlikku propagandat”, eraldi on mainitud vajadust “suurendada rahuvõitlusele ja ameerika-inglise sõjaõhutajate paljastamisele pühendatud loengute arvu” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 81; 19). Ka ühingu II kongress (13.-14. mail 1953) ja III kongress (20. detsembril 1953) võisid fikseerida peamiselt puudujääke selles töös (Raid 1969b; 77).

1954. 1. jaanuari seisuga on PTTLÜ ateismisektsioonis 19 tegevliiget. Loengute põhitemaatika nimistus on teaduslik-ateistlikud loengud täiesti esindatud (11 nimetust, “Teadus ja usk maailma ehitusest”, “Teaduse ja usu leppimastusest, “Marksistlik-leninlik õpetus moraalist ja võitlus kapitalismi igandite vastu inimeste teadvuses” jne).

Et PTTLÜ peamiseks väljundiks oli esialgu loenguline tegevus, siis pisut statistikat: 1947. aastal on ühingus liikmeid 161, ateismiloenguid pole (ka aastal 1954 polnud ühtegi loengut); 1956 liikmeid 3284, ateismiloenguid 273. Aastal 1948 on ateismiloenguid 10, 1949. aastal 94¹²⁴ (Raid 1969b; 76).

---

¹²³ Nii on näiteks 1959. aasta PTTLÜ istungil kritiseeritud: “Tihtilugu, eriti maalektorite gruppides, esineb lektori iseseisva loomingu puudumist. Meie poolt kohtadele saadetud loengumaterjale /.../ püütakse pisemate kärbeta või juurdekirjutustega lihtsalt maha lugeda. Pole raske kujutleda, kuidas mõjub kuulajatele niisugune “loeng” ja kuidas see kuulajate poolt vastu võetakse (R-2048.1.387; 72).

¹²⁴ Rääkides loengute arvudest, võib öelda, et andmed on äärmiselt vastukäivad nii erinevate allikate kui ka “Teaduse” enda arhiivide puhul. Aastaruannetes esinevad numbrid ei pruugi võrduda nendega, millest on juttu näiteks nõupidamistel (kus viidatakse eelnenud aasta tegevusele) või mis ilmnevad mõnedes teistes arhiivitoimikutes. Need numbriteread, mille abil ühingu aktiivsust arvestada võiks, taanduvad tegelikult tõesti ainult numbriteks, kajastamata seejuures üsna suurel määral tegelikkust. Statistika huvides toimus pisivõltsimisi pidevalt: “Mõnel pool on matustel peetud kõned vormistatud loengutena ja selle eest tasu nõutud” (R-2048 1.515; 40-41). Näiteks mainitud 1954. aasta kohta leidis käesoleva uurimuse autor andmed esimesel poolaastal peetud 278 teaduslik-ateistliku loengu kohta. Aastaruandes ei olnud ateistlikke loenguid tõesti märgitud. Sellegipoolest võib tegevuse aktiivsuse kasvu

“1956. aastal loengute arv ühingus langes, sest tegeldi peamiselt NLKP XX kongressi materjalide tutvustamisega. Sel ajal aga rääkisid ateismist Loengute Keskbüroo lektorid (korraldati seminare, loenguid jne)” (Raid 1969b; 77). Need andmed viitavad ateismi kultiveerimise stiihilisusele ja organiseerimatussele, mistõttu pole imestada, et käesolev periood langeb ateismi üsna tugeva enesekriitika alla. Raid toob välja järgmised asjaolud:

Ühingu ateismisektsiooni, mille eesotsas oli pedagoog J. Korjus, peetakse veel 1956. aastal ühingu kõige nõrgemaks lülaks. Hakatakse korraldama seminare ja ateistlikke loenguid. Loengutes käsitleti kas piiblikriitikat või ajaloolis-etnograafilist materjal, mis jäi hoopis kaugele usuvastase võitluse aktuaalsetest küsimustest. Tõsist kahju tõi ateistlikule propagandale mitmete madala kvalifikatsiooniga ateistide-lektorite esinemine avalikkuse ees Kahju tõi ka ateistliku kasvatustöö probleemide lihtsustatud käsitlemine (Raid 1969b; 79-80).

Kokkuvõtteks leiab ta, et PTTLÜ ei suutnud – nagu ka ÜPTTLÜgi – kuni 50. aastate keskpaigani oma ülesannete kõrgusel püsida (Raid 1969b; 80).

7.2 Aastad 1957–64

1957. aastaks oli PTTLÜ tähtsus ideoloogia vallas sedavõrd tõusnud, et 12. märtsil 1957 otsustas Kultuuriministeerium:

Likvideerida Eesti NSV Kultuuriministeeriumi Loengute Keskbüroo ja anda loengulise propaganda funktsioonid alates 1. märtsist 1957. a. üle Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingule (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 290; 1).

1957. aastal on noortele suunatud ateismialaste loengute nimistus juba 18 alagruppi, kokku 99 erinevat loengut. Loenguid on läbi viidud 897. Materjalidest ilmneb,

---

näiteks ära tuua 1970 aastast pärit umbkaudse loengute statistika: 1956. a. - 300; 1957. a. – 900; 1958. a. – 1406; 1959. a. – 2062; 1960. a. – 1961; 1961. a. – 1680; 1962. a. – 2618; 1963. a. – 2625; 1964. a. – 3175; 1965. a. – 3347; 1966. a. – 3319, 1967. a. – 2980; 1968. a. – 2899 (Vimmsaare 1970; 16).

et “suur osa meie ideoloogilisest tööst on loenguline töö noortega” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 476; 49), peetakse heaks, kui lektorgi on noor. Samas sedastatakse 20. II 1959 toimunud ühingu teaduslik-ateistliku sektsiooni nõupidamisel, et raske on leida uusi noori lektoreid, nimekirjas on ainult 28 lektorit, neistki aitavad ainult 12-14. Loengute temaatikast: Abels “Miks ma ei ole usklik”, Haapsal “Pühade ja kommete teke”. Tuleb tõsta kvaliteeti (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 387; 29-30). 14. IV 1959 nõupidamisel on teemaks kogemuste jagamine, temaatika väljatöötamine vestlusteks pioneeride maja lastega. “Koosolekul märgiti, et loodusteaduslikule ja teaduslik-ateistlikule propagandatööle on veel nõrgalt kaasa tõmmatud meie teadlasi ja pedagooge” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 387; 36).

1959. aasta I poolaasta aruanne teaduslik-ateistlikust tööst annab teada, et ateistlik propaganda linnades ja rajoonides on laienenud, loengud muutunud sisuliselt rikkamaks ja huvitavamaks, kasvanud lektorite-ateistide meisterlikkus, millele on kaasa aidanud seminarid, mis said teoks tänu partei keskkomiteele (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 387; 48).

Märgitakse, et mitmekesisema propaganda tõttu on peale loenguid hakatud kasutama arutlusi, küsimuste-vastuste õhtuid, temaatilisi õhtuid, organiseeritud noorte- ja lastevanemate ateistlikke lektoriume (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 387; 49). Viimane neist on näide “individuaalsest selgitustööst”, kuidas ateismi üritati sisse viia ka pereelu tasandile.¹²⁵

Sama aasta lõpus 13. X toimunud ühingu III pleenumil prof. A. Humala ettekandes tabab ateismisektsiooni aga taas kriitika:

Teaduslik-ateistlikud loengud pole küllalt sügavad, ilmekad, veenvad ja kuulajaid köitvad, ei julgusta neid vabanema usulistest iganditest. Loengud on sageli liiga üldised, ei sisalda konkreetseid kohalike näiteid religioosete igandite kahjulikust mõjust sotsialistlikule töödistsipliinile ja moraalile. Teaduslik-ateistlik propaganda pole küllaldaselt seotud üksikute teadusalade saavutuste vastandamisega religioossetele tõekspidamistele. Harva kasutatakse

---

¹²⁵ Sama teemat käsitleb ka üks peatükk 1968. aastal ilmunud teoses “Emale-isale. Nõuandeid lastevanematele”.

teaduslik-ateistlikes loenguis tuntumate vanemapõlve kirjanduse- ja kunstitegelaste väljaastumisi usu vastu.

Käesoleval aastal korraldati 7 lektorite seminari ateistliku temaatikaga Keila, Haapsalu jmt. rajoonis, kuid need seminarid ei andnud kuigi palju tagajärgi loengulise töö ulatuse poolest, ilmselt sellepärast, et rajooniosakondade juhatused ei olnud küllalt nõudlikud seminarist osavõtnud lektorite valiku ning edasise töö suhtes, aga ka sellepärast, et need seminarid andsid nähtavasti lektoreile liiga vähe. Mõnevõrra on hakanud esinema seminaride korraldamist nagu seminaride enda pärast. Osakondade juhatajad peavad hoolitsema selle eest, et seminarist osavõtnud lektorid hakkaksid vastavatel teemadel esinema (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 378; 41-42).

Mainimist leiavad noortekomisjonid,¹²⁶ kes olid aktiivi organiseerivaks ja koordineerivaks keskuseks ning tegelesid noortepäevade ettevalmistamisega. Samuti mainitakse noorte lektorite koondist. Läbivalt aga kaevatakse organiseerimise nõrga taseme üle – parimal juhul suudetakse läbi viia ainult 50% planeeritud loengutest.¹²⁷

1961. aastal, mil aktiivne ateistlik kampania oli väldanud juba üle kahe aasta, kurdab Kingissepa noortekomisjon:

Ateistlikke lektoreid on meil rajoonis veel vähe, nimelt paar-kolm, kes neid küsimusi loevad. See on nii naeruväärt, et see ei ole mainimiseks asigi. /.../ Kui vaatasime statistikat, siis selgus, et pappe oli registreeritud 34, ateistlikke lektoreid ainult 3. Seoses sellega tuleb ateismi küsimus eeloleval tööperioodil kõige teravamal kujul käsile võtta (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 476; 9).

Sarnane on ka Pärnu esindaja kurtmine:

Ateistlikud ringid töötavad halvasti ja nõrgalt, süstemaatilist tööd meil ei ole /.../ üldse halvasti on meil asi ka seepärast, et ei ole ateiste, kes oskaksid huvitavalt rääkida. /.../ Lektorium aasta alguses alustas hoogsalt, aasta lõpul aga soikus. Nüüd algas jälle hooga, aga praegu aktiivsust märgata ei ole (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 476; 18-19).

---

¹²⁶ Esineb ka vorm “noorsookomisjonid”.

¹²⁷ Markantseid näiteid selle kohta vt Koppel 2001b.

Noortetöö erinevate vormidena organiseeritakse kohtumisi heliloojate, vanade kommunistide, teadlaste ja teistega.

Ka 1961. aastal täidetakse ikka veel EKP nõuet ühingu ridade suurendamise kohta – võrreldes 1959. aastaga on juurdekasv 1398 liiget (kokku 8500). Rahul ei olda teaduslik-ateistliku propagandaga, kus “loengute arv võrreldes 1960. aastal vähenes (võrreldes 1959. aastaga). Et teaduslik-ateistlik propaganda vabariigis tagasi on läinud, selleks on kaasa aidanud oma vähese loengute arvuga Väike-Maarja, Tartu, Tapa /.../ rajoon” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 512; 27-28). Kaevatakse ka nõrga sideme üle sektsioonide ja ühingu vahel, samuti lektorite nõrga esinemisoscuse ja kvaliteedi üle.¹²⁸

1961. aastal töötab vabariigis 26 teaduslik-ateistlikku sektsiooni. Tartus ja Pärnus on organiseeritud ateistide klubid (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 515; 40).¹²⁹ Thrower annab nende kohta ka pisut taustinfot:

Pärast 50ndate parteiotsuseid loodi palju ateismiklubisid, millesse kuulusid peamiselt kohaliku intelligentsi esindajad, et organiseerida loenguid ja näidata religiooni ja ateismi puudutavaid filme, tihti oli nende juures ka religioonivastase kirjanduse raamatukogu. Nagu ka ühingu “Teadus” puhul oli see vabatahtlik, liikmeksolemine nende kahe institutsiooni puhul tihti aga kattus. Tihti suunati neid tegelema kohalike usuühingutega (Thrower 1983, 329).

Parteiosakondade aruandeid analüüsides tugevneb veendumus ateismi propageerimise stiihilisusest ja seotusest inimeste isikliku aktiivsusega selles vallas,

---

¹²⁸ Kvaliteedi tõstmiseks loenguid kuulati ja hiljem retsenseeriti. Nii loengute pidamise kui ka retsenseerimise eest olid ette nähtud honorarid. Kõrgemal seisvad ametnikud olid eriti hästi tasustatud. Täpsemalt vt Koppel 2001b.

¹²⁹ Vimmsaare järgi oli ateismiklubisid Eestis organiseeritud kolm: Valdi juhtimisel Tartus, Treibergi ja Kuuse juhtimisel Pärnus ning “Atheos” (aastast 1965) TPI juures Tallinnas, mille olid organiseerinud kultuuriministeeriumi poolt Heljo Vimmsaare ja perekonnaseisuameti poolt Maimu Mustkivi, ning mida juhtisid algselt Kuulo Vimmsaare, hiljem Ants Liimets. Korraldati kokkusaamisi,

samuti selle teema esiletõusmisest vastavalt kõrgemalt poolt (seda siis parteiorganisatsioonilises, mitte igavikulises mõttes) tulnud kriitikale:

Kingissepa Rajooni TSN Täitevkomitee esimehe asetäitja E. Alti raport usuasjade volinikule 17. X 1968:

Kingissepa rajoonis ei ole spetsiaalset usukultuse-alase seadusandluse täitmise järelevalve kaastöökomisjoni. Eelmise rajooninõukogu koosseisu ajal selline komisjon oli loodud rajooni täitevkomitee otsusega. Komisjoni kuulusid siis rida külanõukogude esimehi ja sekretäre, ajalehe toimetuse töötajaid /.../ kokku 13 inimest. Iga kord, kui oli vaja ühte või teist kirikut ehk kogudust kontrollida, tuli selleks anda täitevkomiteest komisjoni liikmeile eri korraldus. Ja seejuures ei täidetud seda või siis kanti ette, et seaduserikkumisi ei avastatud.

Samal ajal moodustati rajoonikomitee parteikomitee juurde Ateistide klubi, kuhu põhiliselt kuulusid ka need inimesed, kes olid täitevkomitee usukultusealase seadusandluse täitmise järelevalve kaastöökomisjoni liikmed. Ateistide klubi liikmeskond oli palju laiem, tema struktuur täiuslikum. Sellepärast hakkas signaale usukultusealase seadusandluse rikkumiste kohta ühes või teises koguduses laekuma täitevkomiteele just nimetatud klubi kaudu (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 104; 137).

Siit tuleb välja, et ateismiklubidel ei olnud mitte ainult ateismi levitav, vaid ka usuorganisatsioone kontrolliv, seega puhtalt vulgaarateistlik järelevalve-funktsioon, teisalt aga selgub kohaliku rajoonikomitee funktsionääride isikliku aktiivsuse puudumine ateistlikus tegevuses.

Tegelemine kohalike usuühingutega viitab aga taas sellele, et prevaleeris siiski vulgaarateistlik osa, kus rõhk oli kirikuvastasusel ja religiooni kontrolli all hoidmisel. Ehkki on jäänud mulje, et see oli pigem kohaliku (partei)aktiivi osa, leiab usuasjade voliniku arhiivist teadusliku ateismi metoodilise nõukogu liikme (*sic!*) L. Heinlaiu ülevaate baptistikoguduse palvetunnist, esitatud 1. XII 1966 (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 89; 214-220).

---

teemadering oli lai. Klubi käis koos ka veel 80ndatel aastatel. Koos käidi lõpparvestuses üle 150 korra (Vimmsaare 2004). Vt ka lisa nr 4.

1964. aasta metoodilise nõukogu aruandest ilmneb ateistliku tegevuse tsentraalse kontrolli suhtes üpriski troostitu pilt:

Puudub terviklik pilt, mida loetakse. Ka saadud andmed ei ole täpsed. Viimasel ajal on ilmnunud teemad, mis on seotud kaasajaga. Mõnes kohas on arstid esinenud ateistlike loengutega. Seda on vaja suurendada (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646; 30).

Viide arstide esinemisele on märkimisväärne, see toob välja, milliseid ameteid peeti piisavalt prestiižikaiks, et inimestele autoriteetselt mõjuda. Samuti oli neil võimalik ateistlikku kasvatustööd teha patsientide kodudes ja samal ajal koduse olukorra kohta infot koguda.

1964. aasta nõupidamiste materjalid jätkavad kaebustega:

Aktiivseks vormiks on küsimuste-vastuste õhtud. Tuleb jälgida, mida teevad vaimulikud, kelle aktiivsus on kõrge, ja sellest õppida. Individuaalne töö nõrk. Pääaegu pooled liikmed on jäänud tööst kõrvale (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 646; 31).

Propagandistide ettevalmistamiseks loodi 60ndate aastate alguses mitmeid kultuuriülikooli, mille juures alustasid tegevust ka ateismi rahvaülikoolid. Esimene neist loodi Tartusse 1962. aastal ja see sai 70ndate aastate alguses ajakirja “Nauka i religija” vahendusel üleliiduliselt kuulsaks.¹³⁰

Ateismi rahvaülikoolide programmid olid koostatud Eestis, partei Keskkomitee tasandil, peamiselt Oja ja Ehatamme poolt (Vimmsaare 2004). Need koolid olid enamasti kahe-aastase õppeplaani (välja arvatud Võrus, kus tundub, et oli tugev kohalik aktiiv ning õppeplan oli kolme-aastane), kohtuti enamasti kord kuus. Ülikoolid¹³¹ olid avatud erinevates rajoonides ja töötasid ühiskondlikel alustel, st. ühing saatis oma lektorid lugema, tegevust kureerisid ja kontrollisid parteiorganid (Koppel 2001b; 29). Ateismiosakondi kõikjal ei olnud. Kultuuriülikoolide arv, nagu ka nende sektiioonide

¹³⁰ Vt käesoleva töö alapeatükki “Ateism Eestis nõukogude võimu ajal. Aastad 1965-1989”.

¹³¹ Rahvaülikoolide tegevuse kohta vt täpsemalt Koppel 2001b.

ary, kõikus aastati – olenevalt sellest, kas kohalik aktiiv suutis selle organiseerida või mitte. Seega igal aastal ateismi-rahvaülikool töötada ei pruukinud. Loengutes kasutati filme, magnetofone jne.

1963. aastal leiduvad materjalidest jääb mulje, et ateismi alal on rahvaülikoolide juhtimine endiselt juhuslik, ei ole koordineeritud, ka kuulajad on üsna juhuslikud. Kõige paremini on see organiseeritud Pärnus. Mainitakse suuri raskusi õppejõudude kaadriga, samuti seda, et ei saa koostada tüüpprogrammi, tuleb lähtuda kohapealsetest võimalustest.

Ateismikoolide tegevuse statistikat 1982. aasta seisuga: “Esimesed EKP Keskkomitee ateismikooli õppegrupid alustaid tegevust aastal 1962. Sellest ajast on vastava kursuse läbi teinud ligi 800 inimest” (Ehatamm 1981). Nagu kirjeldab Vimmsaare, olid algselt kõik tugevalt kirikuvastase hoiakuga, seega puhtalt vulgaarateismi esindajad. Vimmsaare hinnangul püüti neile siiski maailmavaatelist seisukohta selgitada. Tema hinnangul jäid tegutsema neist siiski vaid vähesed (Vimmsaare 2004).

7.3 Aastad 1965–1989

Läbivaks teemaks on loengute halva kvaliteedi probleem, mille tõttu üha enam kinnistub arusaam sellest, et kogu ateismi levitamine jäi pidevalt kohaliku initsiatiivi taha. Kus sellist inimest ei olnud, seal tekkisid kohe probleemid. Palju on juttu tööst noortega, ent Vimmsaare hinnangul see praktiliselt puudus (Vimmsaare 2004). Loengutes on palju teemasid seotud uute traditsioonidega.

16. juunil 1971. aastal esitatud aruanne EKP KK Propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhatajale teavitab, et viimastel aastate tegeldi peamiselt lektorite kvalifikatsiooni ja loengute ideelis-teoreetilise ning teadusliku taseme tõstmise küsimustega. TPI juurde on organiseeritud teadusliku ateismi klubi “Atheos”, mida juhib Vimmsaare ja kus on 251 liiget. “23 klubiõhtul on vabariigi teadlaste ja teaduslike töötajate ning tuntud ateistidega kohtunud üle 1200 üliõpilase” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 978; 24-26).

Viljandist antakse 1971. aasta kohta teada, et “möödunud 3 aasta jooksul töötas ateismi rahvaülikool. Kuulajaid oli 40-50, neist loeti lõpetanuks 25 inimest. Osavõtjateks

olid kultuuritöötajad maalt ja linnast, kellele osavõtt oli kohustuslik, mistõttu distsipliin jättis soovida” (*sic!*). Samuti mainitakse, et kohalike autorite osa ajalehe ateismialastes materjalides pole momendil nimetamisväärne (2048 1.1059; 13-14). Küll aga annab 1971. aasta raport teada, et kõikides kultuuriülikoolides toimus töö kindlaks kujunenud programmide järgi (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1063; 27).¹³²

Näiteid loenguteemadest: kirikupühad ja nende reaktsiooniline olemus; nõukogulikud kombetalitused; kirik ja kaasaeg; laste kevadpäevad; kalmistute korrashoid ja kujundamine; religioosete organisatsioonide ideoloogia ja ateistliku propaganda ülesanded; mis on piibel ja kuidas ta kirjutati; ateistlik kasvatus koolis; posimine ja selle kahjulikkus jne

70ndatel aastatel langeb peamine rõhk loengulises tegevuses moraali ja eetika küsimustele. Ka arhiivimaterjalid peegeldavad ühiskonna aset leidnud stagnatsiooni. Nagu nimetas Vimmsaare, oli selleks ajaks kogu tegevus juba bürokratiseerunud ja käis seetõttu alla (Vimmsaare 2004). Aruannetes hakatakse rõhutama kõlblist kasvatust ning otseselt ateismi küsimused esile ei tungigi, oluline on pigem uute traditsioonide roll.

1978. aastal võtab Ehatamm probleemistiku põhjalikult kokku:

Igal aastal peetakse meie vabariigis teadusliku ateismi teemadel üle 3000 loengu. /.../ Õhutada vaenu ja vihkamist seoses usuliste tõekspidamistega on meil keelatud.

Enamikus meie vabariigi linnades ja rajoonides vastab ateismialaste loengute temaatika nüüdisaja kõrgendatud nõuetele. Lisaks eelpool märgitud teemadele valgustatakse loengutes religiooni osa tänapäeva ideoloogilises võitluses, ateistliku kasvatuses aktuaalseid probleeme, uusi tendentse usuorganisatsioonide tegevuses, religiooni moderniseerumist, religiooni ja kõlbluse küsimusi jne.

Viimastel aastatel on ateistlikus propagandas hakatud tõhusamalt rakendama eri teadusalade spetsialiste, kes saavad regulaarselt uut informatsiooni EKP Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna ning ühingu “Teadus” korraldatavatelt seminaridelt. Viimane vabariiklik seminar teemal “Religioon

---

¹³² Vt lisa 6 ja Näidisõppeprogramm ateismi rahvaülikoolidele (koostanud I. Baturin ja L. Mäesalu). Tallinn 1975.

nüüdisaja ideoloogiavõitluses” toimus käesoleva aasta märtsis, millest võttis osa ligi 200 inimest. Sellised seminarid ning teoreetilised konverentsid linna või rajooni ulatuses on saanud peaaegu kõikjal traditsiooniks.

Samal ajal on veel piirkondi, kus ateistlikke loenguid peetakse vähe ning usuvastane selgitustöö on tagasihoidlik (Ehatamm 1978; 71-72).

Ateistliku propaganda edukus oleneb suuresti kaadrist. Oluline osa vabariigi ateismikaardi ettevalmistamisel on EKP Keskkomitee juures tegutseval 2-aastase õppeajaga ateismikoolil, kus käesoleval ajal õpib 130 inimest. Nad kogunevad kord kuus kaheks päevaks Tallinna, kus neile peetakse loenguid marksistlik-leninlikust filosoofiast, religiooni ja ateismi ajaloost ning tutvustatakse religioosset ideoloogiat ja tegevusmeetodeid. Ateismikoolis peavad loenguid Tallinna Polütehnilise Instituudi dotsendid K. Vimmsaare ja D. Erport, Tartu Riikliku Ülikooli dotsendid L. Raid, A. Mitt jt, samuti külalislektorid Moskvast ja Leningradist. Peale selle korraldatakse kuulajatele mitmeid ekskursioone, nende hulgas tutvumiseks Leningradi Religiooni ja Ateismi Ajaloo Muuseumiga. Ateismikooli programmi kohaselt antakse kuulajatele iseseisvad ülesanded, mille alusel koostatakse töökogemusi üldistav materjal, loengu või vestluse tekst jne. Tänavu lõpetas ateismikooli 13. lend, kusjuures kokku on selles koolis saanud ettevalmistuse üle 700 inimese.¹³³

Lisaks vabariiklikule ateismikoolile on mitmed partei ja rajoonikomiteed loonud ateismi ja tavandiorganisaatorite ettevalmistamiseks kohalikud koolid. Edukalt on need tegutsenud Pärnu linnas ning Rakvere, Jõgeva, Võru, Põlva jt. rajoonides.

On rõõmstap, et viimastel aastatel on ateistlik kasvatustöö saanud enamiku parteikomiteede ideoloogiatöö kompleksplaanide koostisosaks.

Teadusliku ateismi propaganda komisjonid töötavad partei linna- ja rajoonikomiteede juures, kes oma tegevuses tuginevad ateismiaktiivile kohtadel. Asutustes, ettevõtetes ja majandites tegutseb üle 1300 agitaatori, kes oma töökollektiivis esinevad ateismiteemaliste vestlustega (Ehatamm 1978; 72).

---

¹³³ Raid näitab asja siiski pisut teises valguses: “Terviklikku süsteemi ei olnud. Toetuti pigem seminaridele ja nõupidamistele, kus esinesid vastava ala inimesed, valdavalt haridustegelased. Psühholoogid jne. Anti välja mitmeid artiklitekogumikke. Kui suur oli Keskkomitee osalus, ei ole teada. Pigem koosolekute ja instruksioonide kaudu” (Raid 2003).

80ndate aastate suundumused on seoses vahepealsete võimuvahetustega aga juba sõjalis-patriootlikud, endiselt on päevakorras kommunistlik moraal jt. sarnased teemad, noortetöö on aga siiski esikohal. Nii ei maini 1981. aastal noorte seas tehtava propaganda materjalid ei ateismi üldse, suund on just kõlbelisel arendamisel.

1981. aasta raportites esiletulev analüüs näitab ateismi ja usuorganisatsioonide aktiivsust enamvähem võrdsena: kohati ateistide kasuks, kohati kirikute kasuks (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1680; 24). Kõige parem on lugu Tallinnas, kus kirikute aktiivsus on küll tõusnud, kuid elavnenud on ka ateismipropaganda. Suurt edasiminekut on märgata Pärnus (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1680; 26).

23. X 1981 toimunud vabariiklikus seminaris “Religioon paljurahvuselises maailmas”, on alapunkt “Teaduslik-Metoodilise Nõukogu ateismialaste loengute temaatika täiendamine NLKP XXVI kongressi materjalide valguses” (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1680; 37). Sama probleem sama kongressi valguses on päevakorral veel ka 1984. aastal.

1983. aasta aruanne väidab, et aasta oli suhteliselt edukas, kasv märgatav – 18% rohkem loenguid ateismivallas (kokku 4915). Rõhk usulahkude kriitikal.¹³⁴ Usuorganisatsioonide tegevus oli 1983. aastal väiksem. Uuendada loengute temaatikat (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1950; 22-30). Samas leidub aga vihjeid selle kohta, kuidas Tartu linnas on grupp noori usklikke, kes võtavad suvepäevadest osa, et oma misjonit organiseerida, ning leidub viiteid, et leeris käijate arv on Tartus kahekordistunud.

Kuni 80ndate aastate lõpuni jätkuvad igikestvad kaebused, et loengute temaatika jätab soovida. Samuti kaevatakse puuduliku töö üle lektorite kaadriga. Välja on selgitatud marksismi-leninismi ülikooli teadusliku ateismi osakonna lõpetanud 81 aktivisti, kuid lektoritena esinevad neist vaid üksikud (ERA, f. R-2048, n. 1, s. 1950; 77). Samas on teateid, et lektorid saavad vähe teadmisi, kuivõrd sel alal on vähe seminare.

Ateistlikust tööst räägitakse kui stiihilisest, mille temaatika on nõrk, samuti ei kasutata noori spetsialiste. Otsused selles vallas ei ole aga midagi uut: täiustada loengute

---

¹³⁴ Ehkki järgnev lause väidab vastupidist, võib siit järeldada erinevate religioossete grupeeringute aktiivsuse kasvu aja jooksul. Sarnased tendentsid olid märgatavad juba 70ndatel aastatel.

temaatikat, tõsta lektorite aktiivsust ja parandada loengute sisu. Pöörata erilist tähelepanu noorte teadusliku maailmavaate kujundamisele. Metodoloogias soovitatakse jätkuvalt küsimuste-vastuste õhtuid, kohtumisi teadlastega jne. Enam kasutada näitlikke õppevahendeid. Teemaatikast võib esile tuua: religioon ja kultuur, ideoloogilise võitluse teravnemine NLKP XXVII kongressi valguses, noorsoo ateistlik kasvatamine, teaduslik piiblikriitika, ateistlike loengute metoodikast, “vabastuse teoloogia”, ükskõiksus pole alati hea jne.

Ehkki on märkeid selle kohta, et veel 1986/87. aastal eksisteeris Tallinnas veel ateismi-rahvaülikool, kus õppis 101 inimest, jääb kultuuri- ja ateismirahvaülikoolide aruandeid vaadates mulje, et ateismist on juttu veel ainult nende koolide nimedes. Üldiselt jääbki 70ndate ja 80ndate aastate materjale uurides mulje stagneerunud positsioonisõjast “Teaduse” ja usuühingute vahel, kus kumbki erilist edu ei saavutanud ning mis viimaks poliitiliste olude muutuse tõttu 1980ndate aastate lõpupoole ateismi kõrvaleheitmise ja 1990ndate aastate alguses “Teaduse” likvideerimiseni viisid.

7.4 Kokkuvõte

Algselt väga kehvade tulemustega alustanud “Teaduse” ateismisektsioon sai tuule tiibadesse 1959–64 aasta ateismikampania käigus, mil loodi ka ateismirahvaülikoolid, kus ühingu lektorid käisid loenguid andmas. Pärast kampania lõppu võib tegevust kirjeldada hüplikuna – üldise tegevuse vaibumise taustal reageeriti minikampaniate korras kõrgemalt tulnud kriitikale. Loengutele oli jäänud vaid uususundeid toetav ning moodustatud ateismiklubidel tihti usuühinguid kontrolliv roll. Ka koordineeriva metoodilise nõukogu istungid bürokratiseerusid. Loengute temaatika on kriitikat jälgides olnud läbi aegade võrdlemisi nõrk, siiski kohati ka kaasajaga kurssi jõudes. Võib aga aimata, et peamiselt edastati populaarteaduslikku vulgaarateismi ja argumentatsioon ei olnud kuigi kõrgel tasemel.

Kokkuvõte ja järeldused

Kokku võttes seda, mil moel on ateism Eestis läbi aegade avaldunud, võib öelda, et kõik töö sissejuhatuses esitatud seisukohad leidsid uurimuses kasutatud materjalidele toetudes kinnitust. Esmalt aga kokkuvõtte Eesti ateismiajaloost ja suundumustest:

Eestis XIX sajandi keskpaiku tekkinud kirikuvastatus oli seotud ärkamisaegse “häraskiriku”-vastasusega ning ei lähtunud ateistlikust maailmavaatest. Venemaal lähtuva sotsiaaldemokraatliku mõttevooluna jõudsid mingil määral ateistlikud ideed siia XIX sajandi lõpus, ning needki väljendusid peamiselt kirikuvastatuses, millega olid seotud tõsisem võitlus usuõpetuse kaotamise vastu või vähemalt selle vabatahtlikuks muutmise poolt, mis oli ka peamine sajandialguse ateistliku ja religioosse mõtlemise vaheline tülküsimus. Sellega üritasid sotsiaaldemokraadid inimesi oma ideedele lähemale tõmmata, seega oli ateism siin puhtalt vahendi rollis. Maailmavaatelistest küljest oli esindatud pigem loodusteaduslik materialism, mille tutvustamine erinevate väljaannete, loengute jms. kaudu kestis kuni EW alguseni – mis ei tähendanud muidugi kirikuvastasusest loobumist. Kogu tegevuse organiseerijaks olid sotsiaaldemokraatlike ideede kandjad ning orientatsioon oli elanikkonna madalamale kihile – töölistele ja talupoegadele, argumentatsioon oli kriitilis-emotsionaalne. Rõhuti klassivaenule – vaimulikud kui kapitalistide käepikendus, kelle abil lihtrahvast “uinutatakse” ning seeläbi nende revolutsioonilise teadvuse tekkimist takistatakse.

ETK-aegne “ateism” eelnevale argumentatsioonile sisuliselt midagi ei lisanud, küll aga paistis silma oma jõhkru poolest. Leidsid aset esimesed *mimeesi* tunnused – punajutlused.

Ka siin võib ateismi, mis väljendus taas konkreetselt kirikuvastatusena – nüüd aga eriti brutaalsel kujul: nii vaimulike kui usklikte vastatusena – pidada vahendiks, seekord aga maailmarevolutsiooni vallandamise eesmärgil. Ateismi kasutati taas inimeste kirikust eemale tõmbamiseks, et tekkinud ideoloogilisse tühikusse enda oma asemele pakkuda

ning seeläbi taas inimesi enda poolt tõmmata. Aset leidnut võib kõige enam kirjeldada terminiga vulgaarateism.

EW ajast rääkides oli ateistlikus võitluses kolm aktiivsemat perioodi ning kõigil neist oli tegev EKP. Neist esimesel, 20ndate aastate alguses, toimus võitlus peamiselt usuõpetuse vastu, seega oli esiplaanis töö noortega, samuti tutvustati siis järgmise mimeetilise tunnusega esimest korda ilmalikke kombetalitusi (ilmalik leer), korraldati ka usuvastaseid miitinguid. Tegevus kuhtus pärast 1924. aasta luhtunud riigipöördekatset, mille puhul võib väita, et ka siin oli ateism vahendiks olukorra destabiliseerimisel ja inimeste enda poole tõmbamisel.

Ateistlikke ideid levitas edasi vasakpoolsete vaadetega intelligentsi koondanud 1926. aastal loodud ühing “Humanitas”, mille argumentatsioon pürgis teaduslikumale tasemele ja oli pigem maailmavaatelisem kui otseselt kirikukriitiline. Pärast ühingu liidri Audova emigreerumist 1932. aastal tegevus aga soikus, et 30ndate aastate lõpus, kui ühingusse olid astunud mitmed kommunistid, ägenenud usuvastase võitluse käigus samuti aktiveeruda.

1929. aastal aktiveeris EKP oma tegevust taas ning ateistlikus metoodikas ilmnevad “ilmalikud jumalateenistused” – sisuliselt usuvastased miitingud, mis oma nimetuse ja sisuga püüdsid vastavat religioosset kombetalitust naeruvääristada.

Põranda all olnud EKP tegutses 20ndate aastate lõpus ja 30ndate alguses ateismi vallas läbi legaalsete ühingute: esmalt “Töölise Kultuur-Hariduslik Ühing”, mille varjatud eesmärgiks võiks pidada (taas läbi ateistliku selgitustöö) kohaliku “viienda kolonni” loomist ning riigipööret. Ühingu tippsaavutuseks jäi ajakirja “Usk ja tõde” viie numbriga väljaandmine. Teine katse selles vallas oli “Tartu Töölise Esperanto- ja Kultuuriühing”, mille põhisuundumused olid samad kui eelmise ühingu puhul. Mõlemad ühingud keelustati 1933. aastal.

Kolmekümnendate aastate lõpus ajakirjanduses ilmunud ateistlikud tekstid olid pühendatud nii kirikukriitikale kui ka vaimulike personaalsele kriitikale. Nii võibki öelda, et ka EW ajal jäi ateistlik argumentatsioon (kui välja arvata “Humanitase” tegevus) peamiselt “klassiolemust selgitavaks”, seega vulgaarateistlikuks.

Pärast riigipööret 1940ndal aastal aktiveerisid oma tegevust veel ka kirikuvastased ning uue võimu esimesed hoobid olid suunatud kiriku vastu. Sama aasta

lõpus organiseeriti VUL rakukesed ning järgmise aasta algusest hakkas ilmuma teaduslik-metoodiline kuukiri “Ateist”. Korraldati loenguid, kursusi jne. Propaganda ja argumentatsioon olid tegelikkuses endiselt kirikuvastase suunitlusega, ei erinenud mitte millegi poolest eelnevast ning olid ilmselgelt poliitilise värvinguga, seega samuti vulgaarsel tasemel.

Sõja ajal ateistlik tegevus vaibus, sest Stalin rakendas inimeste mobiliseerimiseks kõik võimalused. Ka pärast sõda, kuni Stalini surmani, valitses ateismirindel suhteline vaikus, kohati – pärast vastavate ametnike sõnavõtte – siiski ägenedes. Toimus sporaadiline loenguline tegevus, mille eesotsas oli PTTLÜ. Edasise tarvis said erakordselt oluliseks 1954. aastal vastuvõetud kaks otsust, mis sedastasid ateistlikus võitluses seni tehtud vead ning nõudsid argumentatsioonil enamat teaduslikkust. Kui seni oli lähtunud ideest saada religioonist jagu inimeste veenmise teel, siis nüüd, mõistes traditsioonide suurt osa selles, hakati looma kiriklikele vastavaid ilmalikke traditsioone, millest esimesed – noorte suvepäevad – leidsid aset 1957. aastal. Neile järgnesid ilmalikud matusetalitused, kalmistupühad, laulatused, nimepäevad jne. Loenguline tegevus aga ei vaibunud, vaid assisteeris uusi traditsioone veel omaltpoolt. 1959. aastal algas äge ateistlik kampaania, mis kestis kuni 1964. aastani. Sagenesid rünnakud meedia vahendusel, aktiveerus raamatupropaganda. 1959. aastat peetakse ka teadusliku ateismi kui distsipliini sünniaastaks. See ei tähendanud aga seda, et kogu argumentatsioon oleks jõudnud uuele tasandile – teadusliku ateismiga tegelejaid oli Eestis käputäis ning ehkki suunavatel kohtadel, olid nad sunnitud lähtuma auditooriumi võimetest ning seetõttu jäi enamik ateistlikust propagandast siiski vaid kiriku- ja usukriitiliselt vulgaarateistlikule tasemele. Andes materjale vulgaarateistliku võitluse tarvis, jäi teaduslik ateism perifeerseks. Ka loodud ateismiülikoolid, mis pidid tootma vastava ala propagandiste, jäid vulgaarateistlikule tasemele.

Ehkki argumentatsioon jäi samale tasandile, toimus siiski teatav nihe – kui eelnevalt oli võideldud konkreetselt kohaliku kiriku vastu, siis nüüd sai ateistlik võitlus üleilmalised mastaabid. Klassivaenu ja “tööraha uimastamise” ideid ei heidetud kõrvale, vaid nende levitajaks said välismaised kirikud (mille käepikendused on kohalikud religioossed organisatsioonid). Nende üheks peamiseks eesmärgiks peeti nõukogude kodanlike ideoloogilist väärast ja sellele järgnevat interventsiiooni. Alates 50ndate

aastate teisest poolest ei suhtuta vaimulikesse ega usklikesse enamasti otsese vaenuga, pigem peetakse neid ideoloogilisteks reliktideks ja suhtutakse vastava iroonilise üleolekuga.

Alates 1965ndast aastast toimus ateismivaldkonnas stagneerumine ja bürokratiseerumine, sest religioon oli ühiskonnas sunnitud tahaplaanile ja otsest sihtmärki laiemale ringkonnale ei paistnud, probleem jäi ateismiaktivistide ja vastavate ametnike teadvuse tasandile. Seetõttu toimus ateismivaldkonnas üleüldine vaibumine, kus asjaga tegelesid (näiteks koolides) üksikud aktivistid. Peamised suundumused olid religiooni ja ateismialased sotsioloogilised uuringud. Tavatasandil oli ateistlik argumentatsioon endiselt vulgaarateistlik või populaarteaduslik, kõrgemal tasandil tegeldi *autopoiesisega*. 80ndateks aastateks oli ateism oma tähtsuse minetanud ning ehkki sõnades jätkati eelnevat poliitikat (“suurendada”, “parendada”, “aktiviseerida”), tegudeni siiski ei jõutud.

Rääkides ateismi teaduslikkusest, tuleb peamise asjana diferentseerida vulgaarateism ja teaduslik ateism. Ehkki nõukogude käsitlustes väideti, et alates 50ndate aastate lõpust on ateistlik argumentatsioon liikunud üha tõusuteed, ei anna materjalidega tutvumine sellele kuigivõrd kinnitust. Alguses hoo sisse saanud vulgaarateism jäi enam-vähem samale (kiriku- ja usuvaenulikule) tasandile kuni lõpuni. Eelnenud ajaloolisest ülevaatest lähtuvalt saab selgeks teadusliku ateismi – ehkki suunavas rollis – siiski perifeerne osa, mille üheks probleemiks võib öelda mattumise ideoloogilise sõnadevahu taha, mistõttu faktideni jõudmiseks tuleb tänapäeval oluliselt rohkem vaeva näha kui “tavalise teadusliku teksti” analüüsil.

Teadusliku ateismi kohta võiks väita, et tegu oli usuteaduse nõukoguliku vastega, n-ö ümberpööratud teoloogiaga. Et kogu mõtlemine ei tohtinud kõrvale kalduda ametlikust marksistlikust-leninlikust joonest, siis oli ainsaks riigi poolt soositud religiooniga tegelemise vormiks ateism. Ateismi teaduslikkus on küll välismaiste autorite poolt, kes lähtuvad läänelikust mõtteviisist, tugeva kriitika osaks saanud. Seega aga kritiseerivad nad pigem marksismi-leninismi teaduslikke aluseid (mis olid ka ateismi teaduslikuks aluseks) kui ateismi. Võib öelda, et suures osas oli kogu nõukoguliku ateismi nägemus religioonist äärmuseni lihtsustatud, mis andis ka võimaluse üsnagi vabadeks (re)interpretatsioonideks. Sama võimaluse andis ka kogu ürituse

metodoloogiline ja ideoloogiline alus – dialektiline materialism, mille üheks põhialuseks oli nägemus omaenda vääramatust tõest ja õigusest. Sellele arusaamale aitas omakorda kaasa igasuguse dialoogi vältimine väljastpoolt seda süsteemi tuleva teabega.

Tulles tagasi töö sissejuhatuses lahtiseks jäänud küsimuse juurde ateismi definitsioonist, võiks väita, et vulgaarateistlikul tasandil oli esikohal pigem kiriku ja religiooni kui Jumala eitamine, sest viimane neist oli sedavõrd “ilmselge”, et selleni tihti ei jõutudki. Madalat taset ja kehvapoolset argumentatsiooni arvesse võttes võib seda osa nimetada pigem veendumuseks (“Nõukogude/Briti/Šveitsi teadlased on kindlaks teinud, et...”), Vimmsaare järgi “sotsiaalselt tingitud ideoloogiliseks nähtuseks” kui põhjendatud maailmavaateks.

Teadusliku ateismi puhul võib aga leida enam maailmavaatelist, filosoofilisemat tasandit, kus küsimuseasetused jõudsid viimaks selleni, mis on olulised ka religiooni ja teoloogia jaoks: eetika, moraal, õnn, elu mõte jne. Seega on tegu tõesti maailmavaatega, kus kõigi eelmainitud asjade seletamisel välistatakse jumala olemasolu. Jumala mitteolemise *tõestamine* jäi aga sündimata.

Ateismi võib siiski pidada nõukogude religiooniteaduseks, hoolimata välisteadlaste poolt osaks saanud kriitikast.

Kui teaduslik ateism tegeles teoreetilise osaga, millel ei puudunud omad praktilised väljundid (nt. tavandid, sotsioloogilised uurimused), siis vulgaarateismi puhul võib välja tuua tsesaropapistliku nüansi, kus omavahel võitlesid riiklik ja religioosne ideoloogia.

Eelnevast võrdlusest teoloogiaga tuleneb ka ateismi (ja nõukogude ideoloogia) uusususundiline roll. Kui selgus, et ainuüksi veenmismeetoditest jääb “religioosete väärnähtuste” võitmisel väheseks, oli ateism sunnitud hakkama kopeerima kiriku enda meetodeid. See strateegia osutus edukaks, teisalt tõi aga kaasa usundile omaste rituaalide tekke, maailmavaate “teaduslikud alused” said dogmaatilise kaalu ning ka inimestele jäi ateismist mulje kui ühest usuvoolest, mis on kõigi teiste usuvoolude vastu. Et aga religioon oli kogu ühiskonnas tagaplaanil, ei suutnud ka ateism sealt sündmuste tulipunkti jõuda.

Sellest tulenevalt leiab tõestust ka ateismi kampaanialikkus – kui kuskil kõrgemal pool sellele probleemile tähelepanu juhiti, järgnes sellele nõukogude plaanimajandusele iseloomulikult kampaania korras tulemuste saavutamine. Selline kampaanialikkus leidis aset erinevatel tasanditel – riiklikult, rajooni, linna tasandil, kooli tasandil jne. Et probleem oli tegelikult perifeerne, siis vaibus tegevus peagi, sest kogu sellealane tegevus oli kuni nõukogude aja lõpuni üles ehitatud ühiskondlikele alustele ja inimeste isiklikule aktiivsusele selles vallas. Kui need puudusid, puudus ka ateismialane tegevus.

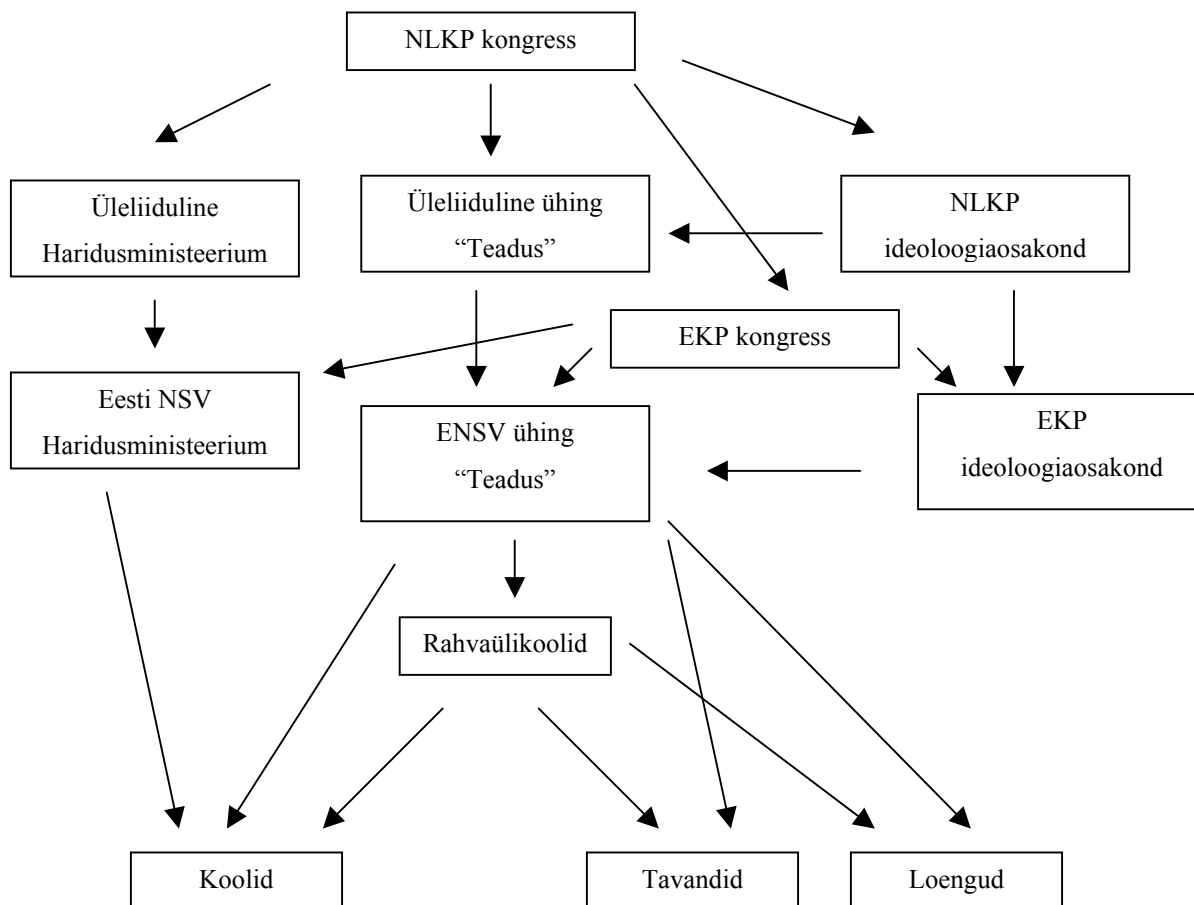
Nii võibki kokkuvõttes öelda, et ateism suutis end küll teadvustada, ent ei suutnud püsima jääda. Ehkki oma rolli mängib kindlasti ka see, et kui isegi argumendid ei tundunud veenvad, siis suudeti kirikule ajapikku külge pookida teatav negatiivne varjund, eriti tuntav on vulgaarateistlikult üleolev suhtumine.

Religioosne oli saanud fataalse hoobi ning tekkinud vaakumi on hetkel täitnud turumajandusliku mõtlemise rituaalid ja kombestik. Tõenäoliselt on rahvani jõudnud vulgaarateismi tulemusena tekkinud ka hämmastav situatsioon, kus religioonist rääkides igäüks end eksperdiks peab, ükskõik kui vähe nad tegelikult sellest ka ei teaks.

Salo nimetab ateistliku režiimi tegevuse tulemit “kesiseks ja ajutiseks” (Salo 1995; 167), arvestades seda tohutut jõukulu, mis religiooni väljajuurimisele oli pühendatud, ning samal seisukohal on ka välismaised uurijad. Mis puudutab kesisust, siis sellega võib nõus olla, mis aga puudutab ajutisust, siis on see aga kaheldavam. Salo on järelsõna oma teosele (1974) kirjutanud 1995. aastal, mil taasiseseisvumisest põhjustatud eufooria veel lahtunud ei olnud ja kirikud küllaltki populaarsed olid. Hilisem aeg on aga näidanud, et Vimmsaarel oli õigus juba 60ndate aastate lõpus, kui ta indiferentsust uurima ja selle vastu võitlema hakkas. Nüüdseks ongi ükskõiksus saanud Eestis valdavaks usundiks ja selle eest tuleb nähtavasti tänada peamiselt nõukogude ateismi.

Lisa nr 1

Ateistliku võitluse ligikaudne subordinatsiooniline skeem

Lisa nr 2

Surnute mälestamise päeva kava (1960)

EMA SODA

Th. Hansen

Uks paigake siin ilmas on,
kus varjul truudus, arm ja õnn;
kõik, mis nii harv siin ilma peal,
on pelgupaiga leidnud seal.

Kas ema südant tunned sa?
Nii õrn, nii kindel, muutmata,
ta sinu rõõmust rõõmu näeb,
su õnnetusest osa saab.

Kui inimeste liikuvat
au, kiitust, sõprust tunda saad,
kui kõik sind põlg'vad, vihkavad,
kui usk ja arm sust langevad.

Siis ema süda ilmsiks lä'eb,
siis veel üks paik sull' üle jääb,
kus nutta julged igal a'al —
truu kindla ema rinna na'al.

Mõnd' kallist südant kaotin,
mis järe'l nuttes leinasin,
aeg andis teised tagasi:
ei ema südant — iialgi!

L. Koidula

LAHKUMISE LAUL

K. Türupu

Nii ajaratas ringi käänd,
me kaunid päevad mööda läind.
Meil tuleb lahkuda, meil tuleb lahkuda.
Meid lahkumine kurvaks teeb
ja süda põues nukralt lööb
ja hinges raske mul' ja hinges raske mul'.
Laul ilole meid kokku tõi.
Ja südamed meil loitma löi.
Jää sõbraks laulule, jää sõbraks laulule.
Nii ajaratas ringi käänd,
me kaunid päevad mööda läind.
Meil tuleb lahkuda, meil tuleb lahkuda.
Meid lahkumine kurvaks teeb
ja süda põues nukralt lööb,
ja hinges raske mul' ja hinges raske mul'.

H. Heidemanni oim. trk. Tartu. 1960. 4008 1500 MB-04738

SURNUTE
MÄLESTAMISE
PÄEVA

KAVA

26. JUUNIL 1960. KELL 12.00
MAARJA KALMISTUL

1. Bach — «Ave Maria»
Esitab segakoor
2. Avasõna
3. Chopin — «Leinamarss»
Esitab puhkpilliorkester
4. Kõne
5. Beethoven — «Vaikne öö»
Esitab segakoor
6. Kõne
7. G. Ernesaks — «Mu isamaa on minu arm»
Chislaul
8. Kõne
9. Hansen — «Ema süda»
Chislaul
10. Kõne
11. Pastory — «Kadunud minaslood»
Esitab segakoor
12. Kõne
13. Grieg — «Äse surm»
Esitab puhkpilliorkester
14. Kõne
15. Schumann «Umistus»
16. Türupu «Lahkumise laul»
Chislaul

Päevakohase kõnega esineb Tartu Linna Perekonnaseisak-
tide Büroo juhataja asetäitja sm. Loog.

Kontsertosas esineb ENSV AON Tartu Kultuurihoonde Segaa-
koor «Heli» U. Uiga ja puhkpilliorkester A. Rannu juhatusel.

MU ISAMAA ON MINU ARM

G. Ernesaks

Mu isamaa on minu arm,
kell' südant andnud ma.
Sull' laulan ma, mu ülem õnn,
mu õitsev Eestimaa!
Su valu südames mul keeb,
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
mu isamaa, mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ei teda jätta ma,
ja peaksin sada surma ma
ta pärast surema!
Las laimab võõra kadetus,
sa siiski elad südames,
sa siiski elad südames,
mu isamaa, mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ja tahan puhata.
Su rüppe heidan unele,
mu püha Eestimaa!
Su linnud und mull' laulavad,
mu põrmust lilled õitsevad,
mu põrmust lilled õitsevad,
mu isamaa, mu isamaa!

L. Koidula

Lisa nr 3

Karikatuur Võru kirikuõpetaja Grafi kohta

(Teaduslik-metoodiline kuukiri Ateist 1941.1)

Seal, kus möllab sõda ja nälg

Jasul tõusnud, sõda kestab! Inimesi sureb rohkem kui muidu ja meil pole tööpuudust karta!

Ristiinimene

Inimene, kes kannab oma risti

Äasta oma isa ja ema!

Võeti pastor Graf ei abista oma vana ema, seletades, et tal pole selleks ainselt võimalusi. Ometi on pastor jõukamaid Võeti mehi, kes isegi miljonilisi laenusid andis obligatsioonide vastu!

„Pastorihärra, teie ema palub väikest abi!“
„Ei saa! Mul ei ole enesel midagi ja pealegi... ma annan ainult kindlate obligatsioonide vastu!“

Lisa nr 4

Ühingu "Teadus" ja TPI ateismiklubi "Atheos" vestlusringi kuulutus
(ERA, f. R-1989, n. 1, s. 104; 165)

RNSV ühingu "Teadus" ja TPI ateismiklubi
"Atheos"

ateistide vestlusring

tuleb taas kokku neljapäeval 24. oktoobril 1968
TPI uues peahoones Mustamäel (Ehitaja-tee 5)

Vestlusringis on piiblikriitika tänapäeva
probleemid:

1. Kas L. Taxil või Z. Kozidovski?
2. Kas noortel on vaja tunda piiblit?
3. Informatsiooni, kriitika ja seletamise
vahetused jne. jne.

Kätkemärge "Pühitsetud saagu sinu nimi" (valgus-
piltidega) TRÜ dekaanilt, dotsent A. Mitilt.

Informatsioon piiblikriitika seisukorrast
NSV Liidus - TPI dotsent K. Vinnosaarel.

Algus kell 19.30. Tere tulinast!

Korraldajad.

Lisa nr 5

1987. aastal toimunud teaduslik-teoreetilise konverentsi “Tänapäeva luterlus: ideoloogia ja praktika” kava (ERA, f. R-1989, n. 1)

Vabariiklik teaduslik-teoreetiline konverents
"Tänapäeva luterlus: ideoloogia ja praktika"

EKP Keskkomitee Poliitbüroo-
majas, Sekels 3, algus kell 11.00
Kolmapäeval, 17. juunil 1987

1. Konverentsi avamine
2. Ateistliku kasvatuse ülesanded ja põhisuunad NLKP XXVII kongressi otsuste valguses.
Ettekandja Teadusliku Ateismi Instituudist (Moskva)
3. Väimsete väärtuste probleem tänapäeva luterlikus teoloogias.
L. Tšuhhins, fil.kand. (Riis)
4. Luterlike ideoloogide katse luua tulevikukiriku mudel.
Z. Derkevits, fil.kand. (Riis)
5. Evangeelne luterlik kirik Nõukogude Eestis.
K. Oja, ENSV teeneline jurist
6. Uusi tendentse eesti luterlikes kirikutes.
K. Vinnaare, fil.kand., TPI
7. Tallinna luterlike kirikute jutlustegevusest.
A. Liimets, nooremteadur (Tallinn)
8. Lääne klerikaalsete luterlike ringkondade tegevusest.
L. Reid, prof., ajaloodoktor, TRÜ
9. NSV Liidu luterluse käsitlemisest välisraadios.
V. Virtmane (Riis)

Seminari juhatavad K. Vinnaare, V. Ehatamm

Lisa nr 6

Ateismi rahvaülikoolide näidistemaatika (ERA, f. R-2048, n. 1)

ATSIINI RAHVALLIKOOLIDE
NÄLDISTEMAAHIKA

Õppeaeg - 2 aastat.

Loenguid - 5a
Seminarid ja kollektiivsed
õritused -22

I õppeaasta

I õppus

Maorganisatsioonid ja nende tegevus
rajoonis ja vabariigis - 2 tundi
Filmi vaatamine 2 tundi

II õppus

Teadus- ja religioon elu tekkimisest ja
arenemisest Maakeral - sa. Aksel 2 tundi
Filmi "Elu tekkimine Maakeral" vaatamine 2 tundi
Filmi "Elu arenemine Maakeral" vaatamine

III õppus

Religiooni tekkimine Ürgühiskonnas 2 tundi
Religioosete igandite militatsiooni põh-
jused sotsialismi tingimustes ja nende
ilmutamine teed 2 tundi

IV õppus

Riistliku tekkimine ja muutumine maailma-
usundlike 2 tundi
Surnusõudõrsed leiud ja riistusk 2 tundi

V õppus

Kirik leiua maailmas (Ulevaade maailma-
usunditost) 4 tundi

VI õppus

- 1) Svangeelne luteriusu kirik Eesti NSV-s 2 tundi
- 2) Mõttevahetusi nida sa kuulain kirikus 2 tundi

VII õppus

- 1) Ristiusu sektantius ja selle osapõra
(baptismi, seitsepõeva adventism,
metodism ja keelatud sektid) 2 tundi
- 2) nida sa kuulain palveajaja 2 tundi

VIII õppus

- 1) Piibel - ristiusu allikas 2 tundi
- 2) filmi vaatamine 2 tundi

IX õppus

- 1) Usuvastane teema eesti kirjanduses 2 tundi
- 2) Isotegvuslikud ettekanded
I õppeaasta lõpetamine 2 tundi

II õppeaasta

I õppus

- 1) Märksaima ja religiooni elu mõttest 2 tundi
- 2) Mõukoguliku traditsioonid
(lapse nimepanek, matused) 2 tundi

II õppus

1. Teaduse ja religiooni vahekorra tänapäeval 2 tundi
- 2) filmi vaatamine 2 tundi

III õppus

- 1) Kas inimesel on hing? Koppel, 3. 2 tundi
- 2) Religiooni pähholoogiast Koppel, 3. 2 tundi

IV õppus

- 1) Mis on teolopastia? (diskussioon või loeng)
Koppel, 3. 2 tundi
2. Keemia paljastab religiooni ineesid
(keemia-alaate kaitsete demontreerimine) 2 tundi

V õppus

- 1) Religioon ja moraal 2 tundi
- 2) Piima vaatamine 2 tundi

VI õppus

- 1) Sõdametunnistuse vabadus NSV Liidus. Nõukogude seadusandlus usukultuse kohta 2 tundi
- 2) Nõukogulikud traditsioonid kaunistavade elu(püüad, juubelid, noorte suvopäevad jt.) 2 tundi

VII õppus

- 1) Kirik kodanlikus Sestis 2 tundi
- 2) Individuaalne kasvatus tõe usklike hulgas 2 tundi

VIII õppus

- 1) Religioossed pühad ja kombetalitused 2 tundi
- 2) Laste ateistlikust kasvatamisest 2 tundi

IX õppus

- 1) Ateistliku kasvatustõe vormid ja meetodid 2 tundi
- 2) Hõttevahetus: ateistlikust kasvatustõest meie rajoonis ja vabariigis 2 tundi
- Kursuse pidulik lõpetamine 2 tundi

Koostasid: L. Mäesalu,
K. Oja

Lisa nr 7

Näiteid teadusliku ateismi kursustest

a) kõrgkoolidele mõeldud õpiku “Teaduslik ateism” (Tallinn 1975) sisukorra põhjal

1. Teadusliku ateismi aine

I OSA. Religioon kui ühiskondlik nähtus

2. Religiooni olemus, põhielemendid ja sotsiaalsed funktsioonid
3. Religiooni ajaloolised vormid
4. Maailmareligioonid (kristlus – õigeusk, katolitsism, protestantlus; islam, budism, rahvusvahelised religioosse organisatsioonid ja liidud)
5. rahvuslikud usundid (judaism, hindusim, džainism, sihkism, konfutsianism ja taoism, šintoism, klassiühiskonna lokaalsed usundid, sugukondlikud usundid)
6. Religiooni kriis kaasaja tingimustes

II osa. Ateism ja ühiskonna progress

7. Ateismi areng kui inimkonna vaimse progressi seaduspärasus
8. marksismieelne ateism
9. Marksistlik-leninlik ateism kui ateismi kõrgeim vorm
10. Ateism ja ideoloogiline võitlus kaasajal

III osa. Ateismi maailmavaatelised alused

11. Teadusliku ja religioosse maailmavaate vastandlikkus
12. Ateismi loodusteaduslik põhjendus
13. Materialistlik ajalookäsitlus ja ateism
14. Teadusliku ateismi kõlbeline sisu

IV osa. Ateism ja religioon sotsialistlikus ühiskonnas

15. Ateismi arenemine sotsialistlikus ühiskonnas
16. Usklikkuse avaldumuse eripära ja säilimise põhjused sotsialismi tingimustes

17. Marksism-leninism südametunnistuse vabadusest

V osa. Teaduslik-ateistlik kasvatustöö

18. Teaduslikud alused, millel põhineb Kommunistliku Partei poliitika religiooni ja kiriku suhtes

19. Teaduslik-ateistliku kasvatuse süsteem

b) Metoodiline juhend teaduslikus ateismis. TRÜ kaugüliõpilastele 1982/83-1983/84. õ.-a. Koostanud Helgi Sillaste.

1. teema. **Teadusliku ateismi aine** Siin tuleb tunda marksistlikku õpetust teaduslikust ateismist iseloomustada teadusliku ateismi kaht tahku: eitavat, mis seisneb religiooni kriitikas, religiooni illusoorisuse ja reaktsioonilise olemuse paljastamises, ning jaatavat, mis seisneb ateistlike veendumuste kujundamises. Siit tuleneb ka teadusliku ateismi praktiline tähtsus – võitlus religiooni kui igandi vastu, ilmalike kombetalituste ja traditsioonide kujundamine, kõigi töötajate kasvatamine teadusliku kommunismi vaimus.
2. teema. **Religioon kui sotsiaalne nähtus.** Religiooni teke, sotsiaalsed juured, religiooni teoreetilised probleemid jms
3. teema. Kaasaegsed religioonid. Kristlus islam, budism, rel. (eriti katoliikluse) osa poliitilises ja ideoloogilises võitluses (Eesti puhulemigratsioonis tegutsevad rel. organisatsioonid).
4. teema. **Ateism ja ühiskonna progress.** Ateismi ajaloo põhietapid, marksistliku ja teiste ateismi vormide erinevus.
5. teema. Ateismi maailmavaatelised alused. Teadusliku ja religioosse maailmavaate kokkusobimatus. Teadusliku ateismi filosoofilised ja loodusteaduslikud alused. Osata kritiseerida rel. ühiskonnakäsitlust, eriti religioosset sotsialismi.
6. teema. **Ateism ja religioon sotsialistlikus ühiskonnas.** Hävitatud on rel sotsiaalsed juured. Sots ühiskonnas püsib religioon igandina, traditsioonina.
7. teema. **Ateistlik kasvatus.** NLKP poliitika kiriku ja religiooni suhtes.

Lisa nr 8

Vulgaarateistliku isetegevuse näide uskliku diskrimineerimisest
(ERA, f. R-1089, n. 1, s. 156; 103, 105, 106, 107)

25 juuli 1974a.

Eesti NSV Haridusminister

Su. F. Eisen.

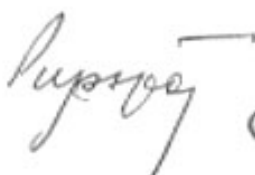
Lagupetud minister !

Minu juures käis visiidil Pärnu 2 Kk lõpetaja Heli Tilk, kes kurtis, et ninetatud keskkooli poolt anti temale väärja iseloomustus, mis on vastuolus meie riigi konstitutsiooniliste põhimõtetega. Ta rääkis, et iseloomustuses ei soovita teda õppima esuda kunsti alale (soovis tekstiili erialale), sest tema ise ja tema isa on usklikud. Iseloomustust ta näidata ei saanud, kuna oli dokumentid koos nimetatuga sisse annud TRÜ-sse, ent võib uskuda, et see ka nii oli, sest signaal antud iseloomustuse kohta on meile laekunud ka mujalt. Kui aga see nii on, peame tunnistama, et taolised iseloomustused toovad kasu asemele kahju ja on veeks meie vanlaste veskile, sest nad on poliitiliselt kirjaoskamatud.

Palun Teile kassabi ja vastavat korraldust antud iseloomustuse läbivaatamiseks ning selle sisu formuleerimiseks kooskõlas kehtivate seadustega. Ühtlasi palun võtta tarvitusele abinõud, et tulevikus vältida selliseid ebahillasid.

Seltsimeheliku austusega

Usuasjade Nõukogu volinik

(L. Piip.)

31. juuli 1974.a.

KKP KESKKOMITEE ESIMENE SEKRETÄR

MR. J. K Ä B I N

Lugupeetud seltsimees Kabin!

Juuresolevalt saadan Teile informatsiooni korras Pärnu 2. Keskkooli poolt Heli Tilga minele välja antud iseloomustuse - ja samale isikule TRÜ vastuvõtukomisjoni poolt saadetud kirja ära kirja.

Iseloomustuses on öeldud:

"Heli sooviks oli edasi õppida Tallinna Kunstiinstituudis teko tiili eriala. Kooli kutsenõustamise komisjon, silmas pidades tema idealistlikku maailmavaadet selleks soovitus ei andnud".

TRÜ vastuvõtukomisjoni kirjas on öeldud:

"Kõnesolevaga tagastab vastuvõtukomisjon Teie poolt esitatud dokumendid seoses sellega, et Teid ei lubatud vastuvõtueksami-tele - iseloomustuse põhjal ei sobi Te õppima pedagoogilisel erialal".

Selliste formuleeringutega dokumentide väljastamine on teravas vastuolus Eesti NSV Konstitutsiooni ja Eesti NSV Haridusseadusega ning loovad usklike hulgas pinna ebatervetele meeleoludele. Eesti NSV Haridusseaduses on sõnasõnalt fikseeritud (§ 4, pkt.1):

"... kõigi NSV Liidu kodanike võrdsus hariduse saamisel, olenemata rassilisest ja rahvuslikust kuuluvusest, soost, sub-
taniisest religioonisest, varalisest ja sotsiaalsest seisundist.
..."

Meile tundub, et teoliste nähtuste vastu peaks teravalt välja astuma ja nõudma seaduste austamist kõigis instantsides. Antud puhul aga tuleks nõuda, et nii Pärnu 2. Keskkool kui ka TRÜ oma seadusrikkumise parandaks - annaks välja uue iseloo-

- 2 -

astuse ning korraldaks vastuvõtueksamile lubamise kooskõlas kehtivate seadustega. Sest peame ikkagi arvestama, et leppides selliste formaleeringutega, kasvatame usklikes vaid umbeskaudsete jõusse ning mis ehk halvemgi - aitame kaudselt kaasa usuühingute "reservi" täienemisele. Selliseid noori, kes veel religiooni mõju all on, tuleb püüda enda poole võita ja neid uskumitsaist vabastada, mitte aga vastupidi: seadusrikkumistega endast eemale peletada, rääkimata sellest "ei"-st, mida mõnikord, ja ka antud puhul, üsna läbimõttematult välja ütles ning seda liiki noored usuühingute rüppe lükkama. Tõsi, usklikega tuleb olla ettevaatlik ja põhjalikult kaaluda, kuidas nendes taolistel puhkudel suhtuda. Ent me ie tohiks pöörduda kaiglast kartust ja mis veelgi tähtsam - peame kaaluma väga tähelepanelikult, kuidas motiveerida oma "ei"-d (kui seda vaja on) nii, et see oleks täielikus vastavuses seadustega ega annaks võimalust formaleeringute ümber tolnu keerutada.

Palun EKP Keskkomiteed selliste väärnämete ärahoidmiseks vajalikke samme astuda, sest taolised faktid on karuteeks meie poliitikale.

Seltsimeheliku austusega

Usuasjade Nõukogu Volinik

/L.PIIP/

I s e l o o m u s t u s .

Tilk, Heli Elmari t.
sünd. 1956.a., eestlane.

Heli Tilk õppis L.Koidula nim. Pärnu 2. Keskkoolis alates klassist ja lõpetas kooli 1974.a.

Heli üldine õppeedukus on olnud hea. Tugevamad olid humanitaaralad, kuid raskusi esines vene keeles. Ta õppis süsteemiliselt, kuid võimete maksimaalsel rakendamisel oleks tunnused olnud paremad. Õppis fakultatiivsete tundide arvel süvendatult inglise keelt. On osa võtnud "Noorte Hääle" viktoaridest humanitaaralal.

Tema lõputunnistuse keskmine hinne on 4,28.

Heli oli kooli kunstiringi liige alates 3-ndast klassist. Võttis osa koolisisestest kunstilümpiaadist. Oli aktiivne kirikukoori liige ja laulis kooli segakooris. Võttis osa kultuurimaja deklamaatorite ringi ja kultuuriülikooli kunsti-fakultatiivi tööst. Ulesannete taitmisel oli hoolas ja kohusetundne. ÜLKNU-sse ei kuulu.

Heli kõlbelised omadused on kooskõlas õpilasreeglitega. Maailmavaateline teadlikkus ei ole arenenud. On idealistliku maailmavaatega, usub jumalat ja on Pärnu baptistide koguduse liige. Oma veendumusi on püüdnud viimasel õppeaastal ka klassi-allektiivis propageerida. Tervislik seisund normaalne. VTK normatiivid täidetud hõbeärgile.

Heli ema töötab õmblejana, isa insenerina kolkoosis "Masi". Heli vanemad on aktiivsed baptistide koguse liikmed. Juba varasest lapsest peale võeti Heli kaasa palvemajja ja temasse sisendati seelseid usudogmasid.

Kodune majanduslik olukord on hea.

Heli sooviks on edasi õppida Tallinna Kunstiinstituudis arhitekti erialal. Kooli kutsenõustamise komisjon, silmas pidades tema idealistlikku maailmavaadet, selleks soovitus andnud.

Arus, 1. juulil 1974.a.

Direktor

A. Põnn

Klassijuhataja

Komsonolikomitee
sekretär

Lisa nr 9

Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik “Artiklite ja retsensioonide kroonika”
põhjal (ära on toodud ainult eesti keeles ilmunud nimetused)

1940

1. F. Engelsi ateism. Rahva Hääl 1940, 13. august
2. I. F. Engelsi ateism. Tartu Kommunist 1940, 19. oktoober
3. Kaširin, P. Fr. Engelsi kristluse tekkimisest. Tartu Kommunist 1940, 14. detsember
4. Lenini usundikriitika. Tartu Kommunist 1940, 14., 24. detsember
5. Aareandi, H. kirik ja 21. juuni [Kiriku väärdõpetusest ja rahvavaenulikkuses]. Uudisleht 1940, 16. juuli
6. Aareandi, H. Vastuseks pastor Tallmeistrile. Kas kristlik kirik või eesti sotsialistlik ühiskond? [Vastus T. Tallmeistri artiklile "Last ei tohi ühes pesemisveega välja visata" ajalehes "Uudisleht" 1940, 19. juuli]. Uudisleht 1940, 31. juuli
7. Amossov, N. Kommunism ja ristiusk. Noorte Hääl 1940, 25. detsember
8. Jaroslavski, J. Usust ja "pühakirjast". Postimees 1940, 8. september
9. Jaroslavski, J. Usuvastase propaganda ülesandeist. Postimees 1940, 1. september
10. Juhanson, K. Tõde jõuludest. Rahva Hääl 1940, 23. detsember
11. Jõulud on tekkinud metslaste talvepühadest. Kommunist, 24. detsember
12. Jõulude tekkimine ja tähendus. Kommunist 1940, 25. detsember
13. Kass, A. Ühest ateistlikust organisatsioonist [Eesti Vabamõtlejate Ühing "Humanitas", Tartu 1926-1940]. Postimees 1940, 22. september
14. "Kirik ja klassivalitsus, kapital, riik kuuluvad ühte" [Tartu Pauluse koguduse pastori A. Võõbuse deklaratsioon kiriku osa kohta ühiskonnas ja M. Laossoni seletus selle deklaratsiooni kohta]. Postimees 1940, 3. juuli
15. Klimovitš, L. Koraani "õpetused". Noorte Hääl 1940, 20. oktoober
16. Kodanlik ja proletaarlik ateism. Sirp ja Vasar 1940, 23. november
17. Kui kirik müüs inimesi... [Käina ja Kullamaa kiriku omavahelisest tehingust 18. saj. Lääne maakond]. Esmaspäev 1940, 29. juuni
18. Kui Paistus nõiuti. [Pastor Staeliuse tegevusest 17. saj. Viljandi maakond]. Oma Maa 1940, 4. juuli
19. Kuri süüdistus pastori vastu. Pilitvere koguduse kuulus protsess oma õpetaja J. Chr. Lohmanni vastu [1727. a.]. Uudisleht 1940, 15. juuli
20. Lõoke, J. Kust pärinevad jõulupühad? Kommunist 1940, 23. detsember
21. Lõoke, J. Mida tähendab "usupuhastuse päev". Kommunist 1940, 31. oktoober
22. Lõoke, J. Mõtteid usuasjust. [Usundite tekkimisest ja ristiusu ajaloost]. Kommunist 1940, 1. detsember
23. Lõoke, J. Patust, andeksandmisest ja lunastusest. [Ristiusu õpetus patust ja selle lunastusest]. Kommunist 1940, 24. november
24. Lõoke, J. Ristiusu sõnadest ja tegudest. Kommunist 1940, 20. oktoober
25. Margulis, U. Mis on piibel? Noorte Hääl 1940, 13. oktoober
26. Margulis, U. "Püha raamat" – Thora. [Piibli esimese viie raamatu kriitikast]. Noorte Hääl 1940, 17. oktoober
27. Margulis, U. Talmud – juutide "pühakiri". Noorte Hääl 1940, 19. oktoober
28. Mesiäinen, E. Piibel ja naine. [Mitmesuguste usundite suhtumisest naisesse]. Kommunist 1940, 17. november
29. Mesiäinen, E. Vabaneme usu kammitaist. Kommunist 1940, 13. oktoober
30. Michelson, G. Usk – kahjuliku tegurina töörahva elus. Rahva Hääl 1940, 6. september
31. Moraal ja usk. Noorte Hääl 1940, 31. detsember
32. Muistsed jõulud idas. Kommunist 1940, 25. detsember
33. Paabeli Jumal Bel-Marduk ristiusu alussambaks. Kommunist 1940, 27. oktoober
34. Pappide paradiis Ruhnu saarel. Kommunist 1940, 3. november
35. Park, M. Uus põhiseadus ja kirik. Postimees 1940, 1. september
36. Pillmann, H. Rahvapühadest ja tähtpäevadest. [Usuvastasest propagandast ja nõukogulike tähtpäevade pühitsemisest]. Koguteos: Poliithariduse küsimusi. Tln, 1940, lk 69-81.
37. Poliitharidustöö ja usuvastane propaganda [Narvas ja ümbruskonnas]. Narva Töeline 1940, 11. detsember
38. Surnute püha, surm ja kirik. Tartu Kommunist 1940, 23. november
39. Šeinmann, M. Kirik ja riik NSV Liidus. Kommunist 1940, 20. oktoober
40. Zavadovski, B. M. Darwinism ja usk. Noorte Hääl 1940, 13., 15. oktoober
41. Tamari, M. M. Lutheri "puhastatud kiriku" minevik ja olevik. Noorte Hääl 1940, 3. detsember
42. Tarvel, P. Martin Luther – rõhujate käsik. Tartu Kommunist 1940, 2. november
43. Tolstoi, L. L. Tolstoi mõtteid kasvatuses ja usust. Nõukogude Õpetaja 1940, 22. november
44. Usuvastasest propagandast. [Usuvastaste Liidu toimikonna koosolekult. Ülevaade]. Rahva Hääl 1940, 14. oktoober

45. Vanim usuvastane organisatsioon Eestis. [Vabamõtlejate Ühing "Humanitas"]. Noorte Hää 1940, 20. oktoober

1941

1. Ateisti sõnastik. Ateist 1941.1, 2, 3, 4, 5, 6.
2. Elvin, I. Kodanlik kool ja kirik. Tartu Kommunist 1941, 2. märts
3. Fedossejev, P. Usu tekkimine. Noor Leninlane 1941.6.
4. Gronski, A. Kiriku võitlus rahva vastu. [Vaimulike tegevusest Baltimaadel Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni eelsel perioodil]. Ateist 1941.5.
5. Iskrinski, M. Lihavõtted ja nende päritolu. Rahva Hää 1941, 9. aprill
6. Juhansoin, K. Fašism on südametunnistuse vabaduse kägistaja. [Fašismi ja kiriku vahekorra Saksamaal]. Kommunist 1941, 8. august
7. Juhanson, K. Kas Kristus elas? Nõukogude Kultuur 1941.1, 2, 3
8. uhanson, K. Kiriku riigist ja koolist lahutamise dekreet. [1918. a.]. Ateist 1941.2
9. Kaširin, P. Kõlblus ja usk. Noor Leninlane 1941.2; Noorte Hää 1941, 4. jaanuar
10. Keller, B. Loodusteadus võitluses usuga. Noorte Hää 1941, 10.-12. aprill
11. Kes on lahusulised. Ateist 1941.6
12. Kirik Võrumaa talurahva ja kehvikute kurnajana. Ateist 1941.4
13. Kiriku "pühad säilmed", reliikviad. [Loetelu]. Ateist 1941.5.
14. Kõrv, A. Usk ja haritlane. Nõukogude Õpetaja 1941, 28. aprill
15. Lafargue, P. Paavst Pius IX paradiisis. [Pamflett. Lühendatud]. Nõukogude Kõrgem Kool 1941.1
16. Leerihooja lõpu puhul. Noorte Hää 1941, 31. mai
17. Liberfarb, A. Pasteuri teaduslikud avastused ja võitlus usu vastu. Abiks usuvastasele propagandistile. Rahva Hää 1941, 13.-14. märts
18. Maailmaruumi ehitus ja päikesesüsteemi tekkimine. Mida usk näeb taevas ja mida näeb teadus. Noorte Hää 1941, 13.-14., 18. veebruar
19. Marland, A. Darwini õpetus ja usk. Kommunist 1941, 13. aprill
20. Millal tekkis usk. Noorte Hää 1941, 1.-2. veebruar
21. Müüdid Kristuse surmast ja ülestõusmisest. Noorte Hää 1941, 13. aprill
22. Kunas tekkis usund. Ateist 1941.4.
23. NSVL Võitlevate Usuvastaste Liidu põhikiri. Ateist 1941.4
24. Oleštšuk, F. Kommunism ja usund. Ateist 1941.3
25. Oleštšuk, F. NSVL riigikaitse ja usk. Kommunist 1941, 9. aprill
26. Ristiusk inimkonna arengus. Noorte Hää 1941, 30. märts
27. Ristiusu tekkimine ja lühike ajalugu. Ateist 1941.3
28. Saar, H. "Suur neljapäev" ja "suur reede". [Usupühad]. Kommunist 1941, 10. aprill
29. Skvortsov-Stepanov, I. I. Mõtteid usust. Ateist 1941.5
30. Šeinman, M. Usulahk ja ta reaktsiooniline osa. Ateist 1941.5
31. Torop, K. Kirik kurnaja osas. [Andmeid Võrumaalt]. Tööraha elu 1941, 3., 5. veebruar
32. Tsaritsõn, A. Idealism – tee paplusele. Ateist 1941.5
33. Usklikest ja lahusulistest Võrumaal. Ateist 1941.6
34. Usund rahvusliku vihavaenu tööriistana. Ateist 1941.2
35. Usundlike uskumuste tekkimine ja arenemine. Ateist 1941.5
36. Vares-Barbarus, J. Stalinlik konstitutsioon ja usuvastase propaganda vabadus. [Kõne Eesti NSV Võitlevate Usuvastaste Liidu organiseerivate toimkondade esindajate nõupidamisel]. Ateist 1941.2
37. Vatikan ja tema reaktsiooniline osa. Ateist 1941.4
38. Võitlevate Usuvastaste Liidu rakukeste tööjuhend. Ateist 1941.5
39. Võitlus usuga nõuab oskust. [Ateistlikust kasvatustööst uutes liiduvabariikides ja oblastites]. Narva Töeline 1941, 25. jaanuar
40. Ülestõusmispühade tekkimine ja nende klassiline olemus. Ateist 1941.3

1947

1. Kivistik, A. Ristiusu ajaloost. Stalinlik Noorus 1947.4

1948

1. Alanen, A. Kahjulikud traditsioonid [Usukommetest]. Stalinlik Noorus 1948.12
2. Aule, A. ja Int, E. Usk kui kapitalismi igand inimeste teadvuses. Talurahvaleht 1948, 12. august
3. Dedov, G. Marksism-leninism religioonist. Noorte Hää 1948, 21. september
4. Fjodorov, O. Marksism-leninism religioonist. Edasi 1948, 12.-13., 15. juuni
5. Gratšov, I. Teadus ja usk loodusnähtustest. Rahva Hää 1948, 7. august

6. Gretšneva, N. Marksism-leninism usundist ja selle olemusest. Nõukogude Õpetaja 1948, 14. august
7. Gurev, G. Ja Gratšov, I. Teadus ja usk inimese tekkimisest. Rahva Hääl 1948, 16. juuni september
8. Jõulupüha tekkimisest ja selle reaktsioonilisest palgest. Noorte Hääl 1948, 22. detsember
9. Kelberg, A. Religiooni klassiolemus. Noorte Hääl 1948, 7. juuli
10. Koroljov, S. Keda teenib Vatikan?
11. Lepp, A. Usu tekkimine jumalasse. Eesti Naine 1948.9
12. Must, M. Marksism ja usk. Eesti Bolševik 1948.15
13. Palm, V. Ühest kirjast, mis püüab teadlikult moonutada tõde [F. Kõõnnemäe kirjast Tallinna Med. Keskk. direktorile õpilase K. Kafka laupäevaste, usulistel motiividel koolist puudumise õigustamiseks]. Noorte Hääl 1948, 12. juuni
14. Raas, A. Vaimupimedusega äritsejad [Viljandi pastor Kelder]. Sakala 1948, 10. juuli
15. Raik, A. Võid, mune ja pekki, kindaid ja sokke [Tarvastu pastor Laas]. Sakala 1948, 28. august
16. Samoson, E. Halliste pastori "tõesõnad" [A. Kõiv. Pärnumaa]. Tööraha Hääl 1948, 24. august
17. Spassov, G. Dollari ja kiriku blokk. Rahva Hääl 1948, 25. september
18. Spassov, G. Kiriklik "Marshalli plaan" [Ristiusu kirikute peassambleelt Amsterdamis]. Noorte Hääl 1948, 25. detsember
19. Šulgin, M. Teadus ja usk. Talurahvaleht 1948, 25. september
20. Zaslavski, D. Teadus ja kuradid [Avalikust disputatsioonist teemal: "Kas on olemas põrgu?" Brüsseli ülikoolis]. Noorte Hääl 1948, 20. mai
21. Tark, N. Leeriõpetuse maski all [Valga pastor Uibopuu]. Valgamaalane 1948, 9. juuli
22. Toomassoo, E. Usu kilbi taha peitudes [Vastseliina koguduse pastori A. Viljari klassivaenulikust tegevusest]. Noorte Hääl 1948, 1. juuli
23. Usulistest iganditest meie teadvuses. Eesti Naine 1948.7
24. Vool, L. Miks sai minust ateist [Varbla, Karula, Hanila, Lihula ja Kirbla koguduse endise pastori art.]. Läänlane 1948, 11. detsember
25. Väli, K. "Viimsepäeva lapsed" [Adventismi tekkimisest ja levimisest]. Noorte Hääl 1948, 19. august

1949

1. Emdin, M. Marksism-leninism usust. Edasi 1949, 25. mai
2. Afanasjev, V. Kommunistlik kõlblus ja religioosne kõlblus. Noorte Hääl 1949, 30. november
3. Gratšov, I. Teaduslik ettenägemine ja usundilik ennustus. Stalinlik Noorus 1949.1
4. Grinberg, R. Johannese "Ilmutamise raamat". [Ristiusu ajaloost]. Pilt ja Sõna 1949.1
5. Kajak, A. Jõulupühade tekkimisest ja nende reaktsioonilisest olemusest. Edasi 1949, 25. detsember
6. Kajak, A. Religioon ja tema reaktsiooniline olemus. Edasi 1949, 21. aprill
7. Ljubimova, V. S. Võideldgem ebausust vastu. Edasi 1949, 21. mai
8. Marland, A. Darwinism kui suurim usuvastane relv. Nõukogude Kool 1949.2
9. Roolaht, A. Leer – mineviku mürgine igand. Noore Hääl 1949, 22., 25. mai
10. Siire, E. Kuidas ja miks tekkis religioon? Õhtuleht 1949, 29. jaanuar
11. Uiga, H. Usk ja nõukogude ühiskond, Talurahvaleht 1949, 14. juuli
12. Uiga, H. Usu reaktsiooniline olemus. Talurahvaleht 1949, 24., 26. veebruar
13. Urmas, E. Naine ja religioon. Eesti Naine 1949.3
14. Vaik, I. Ja Roolaht, A. "Ülestõusmispühad" – kodanluse propagandarelv. Noorte Hääl 1949, 16. aprill

1950

1. Erport, D. Marksism-leninism usust. Eesti Bolševik 1950.18
2. Kolonitski, P. teadus ja usund. Stalinlik Noorus 1950.1
3. Kutšepatov, N. Võideldgem otsustavat ebausust vastu. Eesti Naine 1950.6
4. Lentsman, J. A. Kuidas tekkis kristlus. Edasi 1950, 31. august, 1. september
5. Liiv, H. Marksism usust. Eesti Naine 1950.8
6. Mida ütleb teadus religioonist ja ebausust. Rahva Hääl 1950, 10. juuni
7. Nõmme, V. Vagaduse katte all. [Saaremaa pastorite ja jutlustajate rahvavaenulikust tegevusest]. Talurahvaleht 1950, 11. mai
8. Oleštšuk, F. Teadus religiooni vastu. Õhtuleht 1950, 19. märts
9. Pärn, O. Kirik reaktsiooni teenistuses. Õhtuleht 1950, 4. september
10. Riidma, J. Sõjaõhutajate must jõulumissa. [Religioosest propagandast kap. maades]. Noorte Hääl 1950, 24. detsember

11. Saar, E. Sõnad... ja teod. [Tartu Maarja koguduse õpetaja V. Tubin]. Edasi 1950, 11. oktoober
12. Senkevits, V. Marksism ja usk. Edasi 1950, 14. juuni
13. Sergejev, I. Ebausust, eelarvamustest ja võitlusest nende vastu. Edasi 1950, 27. juuli
14. Sidorov, D. Teadus ja religioon. Edasi 1950, 11. juuni

1951

1. Bogdanov, B. A. Religioon ja tema sotsiaalne osa. Eesti Naine 1951.5
2. Bogdanov, B. A. Usk ja tema sotsiaalne olemus. Rahva Hääl 1951, 27. juuni
3. Bogdanov, B. Usund ja tema sotsiaalne olemus. Tõde usundist. Edasi 1951, 7. märts
4. Järv, J. Usk ja selle reaktsiooniline olemus. Edasi 1951, 2. september
5. Kampus, E. Ristiusust ja jõulupühadest. Kommunismis lipp 1951, 25., 27. detsember
6. Kulešov, A. Vatikani "pühad isad" ja sport. Noorte Hääl 1951, 5. oktoober
7. Kullaste, R. Jõulumüütide ajalooline alusetus. Edasi 1951, 25. detsember
8. Leonidov, L. Ja Mihnovski, D. Vatikan on reaktsiooni ja pimeduse kants [Näitus "Vatikan imperialismi teenistuses" Leningradis]. Edasi 1951, 24. juuni
9. Pavjolkin, P. Teed religioosse ebausust võitmiseks. Nõukogude Kool 1951.12
10. Petrov, A. Vatikan on rahvusvahelise reaktsiooni teenistuses. Noorte Hääl 1951, 1. november
11. Prokofjev, V. Nõukogude teadlased võitluses idealismi ja religiooniga. Noorte Hääl 1951, 12. august
12. Reinman, A. Teadus ja usk inimese hingest. Eesti Naine 1951.9
13. Roser, O. Surmavabrikantide kahetuhandaastane patent [Ristiusu kirikust]. Edasi 1951, 25. märts
14. Seppel, V. Usk imperialistliku reaktsiooni teenistuses. Öhtuleht 1951, 20. august
15. Veri, K. Piibli ajaloolisus ja tema reaktsiooniline iseloom. Tööraha Elu 1951, 25. märts
16. Veri, K. Ristiusu leer – reaktsiooni mürgine õppetund. Tööraha Elu 1951, 7. juuni

1952

1. Erport, D. Ateistliku mõtte ajaloost Eestis. Rahva Hääl 1952, 22. märts
2. Leineman, K. Vatikan – reaktsiooni truu teener. Edasi 1952, 14. veebruar
3. Nõulik, K. Lenin – usust. Ühistöö 1952, 17. ja 21. jaanuar
4. Semjonov, K. Wall Streeti must kaardivägi [Vatikani reaktsioonilisest poliitikast]. Edasi 1952, 6. märts
5. Bajev, K. ja Sišakov, V. A. Ebausust päritolust. Noorte Hääl 1952, 10. aprill
6. Erport, D. Religiooni klassiolemus. Öhtuleht 1952, 12. mai
7. Šulgin, M. Teadus ja usk. Noorte Hääl 1952, 15. juuni
8. Kajak, A. Kommunistlikku ja religioosse ideoloogia vastandlikkus. Edasi 1952, 2. juuli
9. Kurganov, M. Võitleja Vatikani obskurantide vastu [J. Galan. 1902-1949]. Noorte Hääl 1952, 28. august
10. Külm, J. Usundi reaktsiooniline olemus. Pärnu Kommunist 28. november
11. Leet, F. Usundiliste tavade tekkimine ja nende klassiline olemus. Pärnu Kommunist 1952, 24. detsember
12. Prokofjev, V. Marksismi-leninismi klassikud usu kahjulikkusest. Noorte Hääl 1952, 18. oktoober
13. Veri, K. Ajalooteadus ja müüt Jeesuse sünnist. Noorte Hääl 1952, 21. detsember

1953

1. Gurev, G. On täitunud sajandite pikkune unistus [Religiooni reaktsioonilise olemuse paljastamine]. Edasi 1953, 25. märts
2. Sokolov, V. Välismaa sektantlikud organisatsioonid ameerika-inglise imperialistide teenistuses. Pärnu Kommunist 1953, 5. aprill
3. Tšernov, A. Usu tekkimisest. Nõukogude Naine 1953.6
4. Uibo, A. Marksistlik-leninistlik filosoofia – kommunistliku ateismi teoreetiline alus. Eesti Kommunist 1953.4
5. Kapp, V. Pimeduseisa ja ta jüngrid. Stalinlik Noorus, 1953.8
6. Utt, O. Vatikan – reaktsiooni katkupa. Edasi 1953, 27. juuni
7. Parve, I. Katoliiklikud ristirüütlid. Öhtuleht 1953, 30. juuni
8. Reid, I. Vatikani "hingekarjaste" mustad teod. Eesti Kommunist 1953.7
9. Sander, K. Reaktsiooni tsitadell. Noorte Hääl 1953, 23. juuli
10. Kajak, A. Ristiusu tekkimine ja selle reaktsiooniline olemus. Edasi 1953, 19. august
11. Voztšikov, M. S. Vatikan ja teadus. Edasi, 1. september
12. Naaber, J. Vatikan – ameerika imperialismi ustav abiline. Noorte Hääl 1953, 18. oktoober
13. Pomm, V. Pamfletirelvaga Vatikani vastu. Sirp ja Vasar 1953, 16. oktoober

14. Baskin, M. Ebausk kapitalismi teenistuses. Rahva Hää 1953, 15. detsember
15. Tamm, A. Paljastatud müüt [Jõulupühade tekkimisest]. Õhtuleht 1953, 23. detsember

1954

1. Kajak, A. Sektantlus ja selle reaktsiooniline olemus. Edasi 1954, 5. jaanuar
2. Mark, P. Wall Streeti kardinal [New Yorgi peapiiskopi F. T. Spellmani mahhinatsioonidest]. Stalinlik Noorus, 1954.2
3. Selli, O. Vatikan on reaktsiooni ja obskurantismi pesa. Edasi 1954, 5. veebruar
4. Erport, D. Teaduse ja religiooni vastandlikkus. Rahva Hää 1954, 28. märts
5. Selli, O. Usulised igandid ja võitlus nende vastu. Edasi 1954, 16. aprill
6. Kajak, A. Religiooni tekkimisest. Edasi 1954, 1. juuni
7. Gagarin, A. Ristiusu tekkimine ja klassiolemus [Loengu kokkuvõte]. Rahva Hää 1954, 1. juuli
8. Laiemalt arendada teaduslik-ateistlikku propagandat [“Pravda” juhtkiri]. Rahva Hää 1954, 25. juuli
9. Prokofjev, V. Usk ja eelarvamused on mineviku igandid. Noorte Hää 1954, 31. juuli
10. Kirjanikud usust [Ilukirjanduslikud palad, katkendid artiklist ja kirjadest: M. Gorki, A. Tšehhov, V. Mölder, C. R. Jakobson, Fr. R. Kreutzwald]. Sirp ja Vasar 1954, 13. august
11. Nurm, A. Religiooni tekkimine ja selle reaktsiooniline olemus. Õhtuleht 1954, 10. august
12. Oleštšuk, F. Religioon ja töö. Õhtuleht 1954, 16. august
13. Pael, J. Tõe vaenlane, reaktsiooni tugi [Usk]. Õhtuleht 1954, 25. august
14. Prokofjev, V. Religiooni reaktsiooniline olemus. Nõukogude Õpetaja 1954, 21. august
15. Roštšin, A. Usust “saatusesse” [Selle religioosest päritolust]. Noorte Hää 1954, 21. august
16. Rummo, P. Teaduse mürgistamise vastu [Usuvastase propaganda vajalikkusest]. Rahva Hää 1954, 14. august
17. Saarna, V. Rohkem sihikindlust ja elulähedust [ENSV Poliitilise ja Teadusalase Teadmiste Levitamise Ühingu teaduslik-ateistliku sektsiooni tegevusest]. Sirp ja Vasar 1954, 27. august
18. Sepp, A. Usuliste igandite vastu. Edasi 1954, 25. august
19. Šeinman, M. Vatikan imperialismi teenistuses. Rahva Hää 1954, 12. august
20. Bogovski, P. Teadus ja usk inimese tekkimisest. Edasi 1954, 18. september
21. Fjodorovitš, N. Kuidas tekkis usk jumalasse. Noorte Hää 1954, 8. september
22. Hudjakov, S. Teaduslik-ateistliku propaganda tähtsad küsimused. Eesti Kommunist 1954.9
23. Seppel, V. Igandid ürgsetest aegadest [Ebausust ja religiooni kütkest]. Õhtuleht 1954, 7. september
24. Šahnovitš, M. Müüdi tekkimine esimese inimese loomisest. Noorte Hää 1954, 5. september
25. Taru, H. Brošüürid usu reaktsioonilisest olemusest [D. Erporti “Religiooni tekkimine ja tema reaktsiooniline sotsiaalne olemus”. S. Hudjakovi “Usulised eelarvamused ja võitlus nende vastu”. N. K. Amossovi “Ristiusu tekkimine ja klassiolemus”]. Õhtuleht 1954, 10. september
26. Ardatovski, V. Vatikan on töötajate ühtsuse vaenlane. Edasi 1954, 3. oktoober
27. Jrjev, S. Vatikan on progressiivse inimkonna kõige kurjem vaenlane. Usu- ja Ateismiajaloo Muuseumi saalides [Näitus Leningradis]. Edasi 1954, 8. oktoober
28. Kapp, V. Kaude mineviku igand [Usulistest eelarvamustest ja ebausust]. Stalinlik Noorus 1954, 1954.10
29. Laiemalt arendada teaduslik-ateistlikku propagandat [Juhtkiri]. Rahva Hää 1954, 20. oktoober
30. Nesterenko, G. Marksism-leninism religiooni olemusest. Nõukogude Õpetaja 1954, 2. oktoober
31. Niitoja, R. Kinofilmid paljastavad usulisi igandeid. Noorte Hää 1954, 21. oktoober
32. Pael, J. Rahu demokraatia õel vaenlane [Vatikan]. Õhtuleht 1954, 20. oktoober
33. Prokofjev, V. Teadus ja usk. Noorte Hää 1954, 9. oktoober
34. Prokofjev, V. Teadus ja usk unest ning unenägudest. Edasi 1954, 9. oktoober
35. Religioon – see on obskurantism ja pettus. Noorte Hää 1954, 1. oktoober
36. Seppel, V. Rõhumise ja vägivalla õigustaja [Ristiusu kirik]. Õhtuleht 1954, 12. oktoober
37. Šeinman, M. Vatikan imperialismi teenistuses. Balti Raudteelane 1954, 2. oktoober
38. Šišakov, V. Kuidas ja miks tekkis inimestel usk jumalasse. Balti Raudteelane 1954, 30. oktoober
39. Veri, K. Sektantluse reaktsiooniline olemus. Nõukogude Naine 1954.10
40. Vožtšikov, M. Vatikan – rahvusvaheline reaktsiooni tööriist. Noorte Hää 1954, 20. oktoober
41. Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel elanikkonna hulgas. NLKP KK otsus. Rahva Hää 1954, 12. november
42. Nõukogude intelligentsi tähtis ülesanne [Teaduslik-ateistlik propaganda. Juhtkiri]. Sirp ja Vasar 1954, 19. november
43. Kahu, K. Mida kujutab jõulumüüt. Noorte Hää 1954, 23. detsember

44. Kahu, K. Religiooni ja religioosete pühade olemusest. Abiks agitaatorile. Rahva Hää 1954, 23. detsember
45. Meriloo, R. Ristiusu kirik keskaja esimesel perioodil. Nõukoguse Kool, 1954.12
46. Selli, O. Kristluse ja jõulupühade tekkimine ning nende olemus. Nõukogude Naine 1954.12
47. Zigel, F. Teadus ja usk taevakehade tekkimisest. Noorte Hää 1954, 1. detsember
48. Tšerkašin, P. Ateismi teaduslikud alused. Noorte Hää 1954, 8. detsember

1955

1. Kurm, H. Võitluses (usundlike) iganditega. Nõukogude Naine 1955.4
2. Puis, G. Vatikan – ameerika imperialismi tööriist. Rahva Hää 1955, 6. mai
3. Heltzer, M. Vanade usundite tekkimine. Stalinlik Noorus, 1955.6
4. Oletšuk, F. Teadus ja religioon on lepitamatud. Öhtuleht 1955, 11. juuni
5. Teadus võitluses religioosete iganditega. Noorte Hää 1955, 22. juuni
6. Järv, V. Kahjulik igand [Ülestõusmispühade tekkest]. Öhtuleht 1955, 5. september
7. Bahharev, A. N. Mitšuurinlik bioloogia võitluses idealismi ja religiooniga. Noorte Hää 1955, 14. oktoober
8. Bahharev, A. N. Mitšuurinlik bioloogia võitluses idealismi ja religiooniga. Edasi 1955, 11. oktoober
9. Meljuhhiin, S. Teaduslik ettenägemine ja usulised “ettekuulutused”. Öhtuleht 1955, 22. oktoober
10. Voztšikov, M. S. Vatikan – teaduse ja progressi vaenlane. Noorte Hää 1955, 13. oktoober
11. Pael, J. Vatikan – pimeduse kants. Stalinlik Noorus, 1955.12
12. Šahnovits, M. I. Religiooni ja ateismi ajaloo muuseum. Noorte Hää 1955, 7. detsember

1956

1. Kanevski, L. Arstiteadus ja religioon. Öhtuleht 1956, 3. märts
2. Öpik, E. Nõiaprotsessidest [Eestis]. Noorus, 1956.5
3. Rähn, V. Kuidas tekkisid usulised kombetalitused? Noorte Hää 1956, 2. juuni
4. Gubanov, N. Religioon on tegelikkuse moonutatud peegeldus. Rahva Hää 1956, 8. juuli
5. Novik, I. B. Loodusteadused ja religioossed “imed”. Noorte Hää 1956, 4. juuli
6. Levade, J. Riik ja kirik. Noorte Hää 1956, 31. august
7. Pankratova, N. I. Religioosse moraali olemusest. Noorte Hää 1956, 11. september
8. Sillamaa, R. “Noorte Hääle” toimetusele [Vastukaja J. Levade artiklile “Riik ja kirik”]. Noorte Hää 1956, 29. september
9. Jansen, E. Eesti valgustajad-demokraadid võitluses kiriku ja religioosse obskurantismi vastu. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 132-163. Tallinn, 1956
10. Jansen, E. [Sissejuhatus teosele “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis”]. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 3-6. Tallinn, 1956
11. Laul, E. Looduseuurijate-materialistide võitlusest religiooni ja idealismi vastu Eestis (XIX sajandi lõpust 1917. aastani). Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 164-194. Tallinn, 1956
12. Lukin, G. Töölisajakirjandus reaktsiooni- ja uue revolutsioonilise tõusu aastail võitluses usuliste eelarvamuste vastu (1907-1912). Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 209-226. Tallinn, 1956
13. Moora, H. Eestlaste muistsest usundist. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 7-41. Tallinn, 1956
14. Rannik, E. Kiriku ja riigi vahekord kodanlikus Eestis. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 227-247. Tallinn, 1956
15. Saarniit, H. Kirik kodanlike natsionalistide klassihuvide teenistuses aastail 1920-1940. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 248-286, Tallinn, 1956
16. Solomõkova, I. Reaktsioonilise vaimulikkonna kriitika eesti demokraatlikus graafikas aastail 1905-1907. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 195-208. Tallinn, 1956
17. Tedre, Ü. Riimiline rahvalaul võitluses kiriku vastu XIX sajandil. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 104-131. Tallinn, 1956
18. Vassar, A. Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast eesti rahva ajaloos XII-XVI sajandil. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 42-80. Tallinn, 1956
19. Öpik, E. Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. Koguteos: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Lk 81-103. Tallinn, 1956
20. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Vajalik raamat õpetajaile. Nõukogude Õpetaja 1956, 1. detsember
21. Krutik, M. I. Kas on olemas ettetähendusi? [Ebausust]. Noorte Hää 1956, 17. detsember
22. Pankratova, N. Religioosse moraali olemus. Öhtuleht 1956, 27. detsember

1957

1. Teadus võidab. Edasi 1957, 18. jaanuar
2. Saare, R. Vajalik raamat propagandistile [Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis]. Noorus, 1957.2
3. Saarniit, H. mida kujutab endast ilmalik leer [Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu üritusest ateistliku propaganda teostamisel kodaliku Eesti algaastail]. Noorus, 1957.6
4. Krutnik, M. J. Kahjulik igand [Ennustustest ja unenägudest]. Õhtuleht 1957, 27. juuli
5. Gljadkov, V. A. Paljastatud "salapärasused" [Maagiliste lausumiste ja tavandite tekkimisest]. Noorte Hää 1957, 17. august
6. Krutnik, M. Kahjulikud igandid. Usk ennustustesse ja usk jumalasse. Edasi, 14. august
7. Maasik, V. Teaduse ja usu lepitamatus. Edasi 1957, 7. september
8. Villmann, Ch. Tähistaevas ja talvine pööripäev [Taevakehade vaatlus muistsete pühitsemiste alusena]. Rahva Hää 1957, 29. detsember

1958

1. Kalvo, A. Religioosete igandite ületamise teedest. Edasi 1958, 8. jaanuar
2. Kuratov, A. Teaduslikust ateistlikust propagandast. Nõukogude Õpetaja 1958, 25. jaanuar
3. Väli, A. Ühest vigadega raamatust [Medvedev, N. V. Teadus ja religioon psüühilistest nähtustest]. Edasi 1958, 21. jaanuar
4. Duluman, J. Kuidas ma lakkasin uskumast jumalasse [Usuteadlase pihtimus]. Noorte Hää 1958, 11.-16., 18.-22. 25.-26., 28. veebruar
5. Ibius, O. Usk ja alkohol. Noorte Hää 1958, 2. veebruar
6. Jaroslavski, J. Lenini mõtteid usust. Eesti Kommunist 1958.2
7. Undusk, J. Mõningaid usuvastase töö küsimusi. Eesti Kommunist 1958.2
8. Jaroslavski, J. Lenini mõtteid usust. Eesti Kommunist 1958.3
9. Laasik, E. Religioosse ilmega kombetalituste kaotamisest [Vastukaja A. Kalvo artiklile "Religioosete igandite ületamise teedest" Edasi 1958, 8. jaanuar]. Edasi 1958, 19. märts
10. Voropajeva, K. L. Sotsialism ja usk [Leninliku dekreeidi "Kiriku lahutamise kohta riigist ja kooli lahutamise kohta kirikust" 40. aastapäevaks]. Noorte Hää 1958, 14. märts, Nõukogude Õpetaja, 1. märts
11. Sivokon, P. E. Teadus ja usk on lepitamatud. Õhtuleht 1958, 12. aprill
12. Velikovitš, L. Imperialistliku poliitika maskeerimisest religiooniga. Rahva Hää 1958, 12. aprill
13. Erport, D. Miks usulised igandid on visa hingega. Eesti Kommunist 1958.5
14. Kadak, R. piibli müütide päritolu. Noorte Hää 1958, 13. mai
15. Rannik, L. Prohvet [Tallinna metodistide ringi jutlustajast H. Oengost]. Noorte Hää 1958, 31. mai
16. Vanaselja, N. Vestlus inimesest ja usust. Noorte Hää 1958, 20. – 21. mai
17. Každan, A. Teekond riiki, kust ei ole tagasipöördumist [Hauataguse maailma kohta esinevate usuliste kujutluste tekke ajaloost]. Õhtuleht 1958, 14. juuni
18. Selirand, J. Mida räägib arheoloogia usu tekkimisest. Noorte Hää 1958, 13. juuni
19. Kaasik, S. Ma olin usklik. Kingissepa rajooni "Kalevi" kolhoosi lüpsja-talitaja S. Kaasiku jutustus. Noorte Hää 1958, 18. juuli
20. Každan, A. Jumalate toit [Andide toomise tekkeloost]. Õhtuleht 1958, 12. juuli
21. Põldmäe, R. Fr. R. Kreutzwald ja vennastekogudus. Keel ja Kirjandus, 1958.7
22. Vares, H. Usu ja ateismi ajaloo muuseumis. Kiri Leningradist. Edasi 1958, 26. juuli
23. Gapotška, M. Sotsialism ja religioon on lepitamatud. Rahva Hää 1958, 13. august
24. "Prohvet" [Toim. Artikkel L. Renniku samanimelise artikli puhul ajalehes "Noorte Hää" 1958, 31. mai]. Noorte Hää 1958, 12. august
25. Taavas, Ü. Leerilapsed. Edasi 1958, 29. august
26. Tiitus, R. Taavet ja Koljat. Üks usukirjanduslik sumsketak. Kultuuritöötaja, 1958.3
27. Každan, A. Ainus ja kõikvõimas. Kuidas inimene lõi jumala. Õhtuleht 1958, 6. september
28. Krutik, M. Usk ennustustesse ja selle kahjulikkus. Edasi 1958, 9. september
29. Paan, H. Väljamõeldised ajaloo asemel [Vastuoksustest evangeeliumide õpetuses]. Kultuuritöötaja, 1958.4
30. Rannik, L. Jumalariigi kodanik [Usu reaktsioonilisest olemusest]. Noorte Hää 1958, 14. september
31. Laansalu, E. Kas Jeesus Kristus oli olemas? Edasi 1958, 7. oktoober
32. Levada, J. Billy Graham ja teised [Ameerika jutlustaja tegevusest]. Õhtuleht 1958, 25. oktoober
33. Mand, A. Vatikani reaktsioonilisest tegevusest. Noorte Hää 1958, 21. oktoober
34. Sidorov, D. Kaasaegne sektantlus. Rahva Hää 1958, 2. oktoober
35. Villmann, Ch. Mis on astroloogia? Kultuuritöötaja, 1958.5

36. Bolšov, D. Kommunism ja usk. Noorte Hääl 1958, 4. detsember
37. Dobronin, J. Kas usk tekkis koos inimesega? Rahva Hääl 1958, 21. detsember
38. Eller, A. Mõtteid iganenust ja uudset [Religioosetest iganditest ja uutest traditsioonidest]. Sirp ja Vasar 1958, 27. detsember
39. Maasik, V. Otstarve pühendab abinõu ehk piibel – ideoloogiline relv. Kultuuritöötaja, 1958.7
40. Saarse, K. Vana maailm ja uued tähed [Usundlikest iganditest]. Nõukogude Naine 1958.12

1959

1. Eller, A. Mõtteid iganenust ja uudsest [Religioosetest iganditest ja uutest traditsioonidest]. Sirp ja Vasar 1959, 9. jaan
2. Kibovski, N. I. Ühiskondlik progress ja jumalik ettemääratus [Usulise arusaama kriitikast ühiskondliku progressi kohta]. Öhtuleht 1959, 17. jaanuar
3. Sljusarev, A. A. Müüt hauatagusest elust. Kultuuritöötaja 1959.1
4. Kuulmata, K. Kui Issand saatis sõna [Usu sildi all toimepandud kuritegudest]. Noorte Hääl 1959, 19. veebruar
5. Pintšuk, L. Teadus ja “imed” [Imedesse uskumisest]. Rahva Hääl 1959, 17. veebruar
6. Stein, O. Teaduslik-ateistliku propaganda mõningaid küsimusi. Kultuuritöötaja 1959.2
7. Veri, K. Mis on sektantlus ja kes on sektandid. Noorte Hääl 1959, 10.-11. veebruar
8. Haapsal, V. ja Naastre, H. Aktiivsemalt, mitmekülgsemalt. Teaduslik-ateistlikust kasvatus tööst Haapsalu rajoonis. Rahva Hääl 1959, 26. märts
9. Harahorkin, L. R. Kas seaduspärasused on jumala loodu? [Teaduse poolt ümberlükatud religioosetest väärkujutlustest looduse ja ühiskonna seaduspärasuste objektiivsuse kohta]. Nõukogude Õpetaja 1959, 28. märts
10. Oja, K. Mida kujutavad endast jutlused “viimsestpäevast” [Baptismist ja adventismist]. Edasi 1959, 20. märts
11. Kutsar, A. Senised kogemused [Usuvastase propaganda korraldamisest Elva rajoonis]. Sirp ja Vasar 1959, 17. aprill
12. Mure, R. Millised on kiriku tuluallikad meie riigis? Küsimused ja Vastused 1959.2
13. Novik, I. B. Kas eksisteerib “jumalik harmoonia”? [Kriitika religioosete ideede kohta maailma ühtsusest]. Kultuuritöötaja 1959.4
14. Oja, K. Avalik kiri [Vastus ajalehes “Edasi” 1959 20. märtsil avaldatud K. Oja artikli “Mida kujutavad endast jutlused “viimsestpäevast” [Baptismist ja adventismist]” puhul saadetud kirjale]. Edasi 1959, 8. aprill
15. Rjazantsev, N. Kas on olemas saatus? Küsimused ja Vastused 1959.2
16. Salnikov, J. Kuidas usk ja teadus seletavad elu ja surma. Edasi 1959, 8. aprill
17. Tihhomirov, G. Piibliparadiisi otsinguid [Geograafiateaduse poolt ümberlükatud religioosetest vaadetest]. Rahva Hääl 1959, 19. aprill
18. Jõgimaa, H. Kas saab tulevikku ette näha? [Religioosete vaadete ümberlukkamisest teadusliku ettenägemise poolt}. Küsimused ja Vastused 1959.3
19. Novik, I. B. Kas on olemas “jumalik harmoonia”? [Kriitika religioosete ideede kohta maailma ühtsusest]. Rahva Hääl 1959, 20. mai
20. Paan, H. Ei ole põhjust rahuloluks [Usuvastase propaganda tasemest kultuuriasutustes]. Sirp ja Vasar 1959, 1. mai
21. Saar, A. Teadus aitab tulevikku ette näha [Religioosete vaadete ümberlukkamisest teadusliku ettenägemise poolt]. Edasi 1959, 29. mai
22. Velikovitš, L. N. Aatomirelvastumise jutlustajad [Kiriklikest jutlustest aatomisõja paratamatuse kohta]. Rahva Hääl 1959, 29. mai
23. Diderot, D. Vaimulikud. [Prantsuse filosoofi-materialisti artikkel teosest „Teaduste, kunstide ja käsitööde entsüklopeedia”. Nõukogude Naine 1959.6
24. Erport, D. Marksismi joon võitluses religiooni vastu. Eesti Kommunist 1959.6
25. Helmik, K. Ja Kask, F. Kuritöö, mis on jäänud karistamata [Ususekti tegutsemisest Puka palvelas. Valga rajoon]. Noorte Hääl 1959, 3. juuni
26. Kanjuka, M. Jehoova sulased [Jehovistide usulahu reaktsioonilisest tegevusest Moldaavia NSV-s]. Noorte Hääl 1959, 10. juuni
27. Laubach, R. Endine Luteri vaimulik ütleb: „Ärge minge leeri!” Noorte Hääl 1959, 21. juuni
28. Laubach, R. Miks loobusin uskumast jumalasse [Endise evangeeliumi luteri usu kiriku vaimuliku kirjutus]. Rahva Hääl 1959, 26. juuni
29. Mineviku lehekülgedelt [Fr. R. Kreutzvaldi nim. ENSV TA Kirjandusmuuseumis nn. „A. Grenzsteini kirja kogus“ säilitatav trükis avaldamata jäänud usuvastastest materjalidest]. Edasi 1959, 3. juuni

30. Müür, R. Kogu rindel, igakülgsest [Ateistlikust selgitustööst kultuuriasutustes ja nõukogulike kombetalituste propageerimisest. Jõhvi]. Sirp ja Vasar 1959, 26. juuni
31. Oja, K. Koltunud ajakirja sirvides [Baptistide kodanlikuaegne noorteajakiri „Elukevade“, 1924. .]. Edasi 1959, 24. juuni
32. Raid, J. Miks võitleb kommunistlik partei religiooni vastu. Edasi 1959, 24. juuni
33. Raiesmik, S. Pimeduse jüngrid [Jehhivistide usulahu reaktsioonilisest olemusest]. Rahva Hää 1959, 25. juuni
34. Undusk, J. Suuremat tähelepanu teaduslik-ateistlikule propagandale, Rahva hää 1959, 5. juuni
35. Vaksberg, A. Sogase vooluse säng [Võitlusest ebausuga. Juristi märkmikust]. Õhtuleht 1959, 20. juuni
36. Veeuputusemüüt ja teadus [Religioosete ideede ümberlukkamisest loodusteaduste poolt] Edasi 1959, 3. juuni
37. Arlik, L. “Jehoova tunnistajad” [Jehhivistide usulahu liikmete reaktsioonilisest tegevusest]. Edasi 1959, 17. juuli
38. Gratšova, A. Miks usuline moraal on kahjulik? Eesti Kommunist 1959.7
39. Grünberg, V. Kuulake mind, noored inimesed [Endise apostliku õigeusu preestri vestlus usu reaktsioonilisest ning rahvavaenulikkusest]. Noorte Hää 1959, 7. –9. juuli
40. Jaroslavski, J. Maalima loomine eri rahvaste uskumustes. Edasi 1959, 31. juuli
41. Kään, H. Võitlevate Usuvastaste Liit [Eestis aastail 1940-1941]. Edasi 1959, 8. juuli
42. Mineviku lehekülgedelt [Ateistlike lühipalu A. Grenzsteni kirjakogust]. Edasi 1959, 8. juuli
43. “Palun mitte teotata...” [Vastukaja R. Laubachi artiklile “Ärge mingele leeri!” ajalehes “Noorte Hää” 1959, 21. juunil]. Noorte Hää 1959, 18. juuli
44. Spasski, N. Miks ma ütlesin lahti kirikust [Endise 3. ringkonna praosti ja Mihhailova linna Nikolski kiriku preestri avalik kiri Astrahani ja Stalingradi piiskopile Sergiusele]. Rahva Hää 1959, 29. juuli
45. Zaborov, M. A. Uued ristisõjad [Ristisõja idee kasutamisest katoliku kiriku poolt kommunismivastases propagandas]. Rahva Hää 1959, 7. juuli
46. Tennov, E. Suletud müür [Usu kahjulikkusest]. Noorus 1959.7
47. Vaal, K. Kas kiriku teener on rahva teener [Vaimulikonna reaktsioonilisest tegevusest]. Edasi 1959, 31. juuli
48. Varvarov, N. A. Tehiskaaslased ja usk. Kultuuritöötaja 1959.7
49. Darmanski, P. F. Usust ateismini [Endise teoloogiakandidaadi jutustus]. Rahva Hää 1959, 12. august
50. Iljin, V. Mürgised kui maod... “Jehoova tunnistajate” juhid rahva kohtu ees [Sektantide Nõukogudevastases õonestustegevusest]. Noorte Hää 1959, 9. august
51. Iljinskaja, L. S. Kumraani ürikud. Õhtuleht 1959, 22. august
52. Jakovlev, J. G. Kunst ja usk. Kultuuritöötaja 1959.6
53. Jaroslavski, J. Ingliite kukerpallitamine [“Imepärasustest” piiblis]. Edasi 1959, 29. august
54. Jesuiidid enne ja nüüd [Jesuiitide ordu tegevusest]. Õhtuleht 1959, 15. august
55. Kas Jeesus Kristus on elanud? Edasi 1959, 29. august
56. Každan, A. P. Käsikirjad jutustavad [Hibet-Kumraanist leitud dokumentide tähtsusest kristluse päritolu seletamisel]. Noorus 1959.8
57. Lebbin, A. Kui kodanlus apelleeris taeva poole [Parteide ja erakondade vahelisest võitlusest usuõpetuse küsimuses kodanlikus Eestis]. Rahva Hää 1959, 21. august
58. Saarse, K. Apostel Mary Bostonist [Saiantistide seksti tegevusest USA-s]. Nõukogude Naine, 1959.8
59. Siimisker, H. A. H. Tammsaarekirikust ja religioonist. Edasi 1959, 11. august.
60. Sumarjov, P. Maksim Gorki religioonist. Edasi 1959, 19. august
61. Šeinman, M. Kas Vatikanis valitseb “uus suund?” Edasi 1959, 5. august
62. Amossov, N. K. Teaduslik-ateistliku propaganda vormidest ja meetoditest kaasaja tingimustes. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 400-412
63. Birjukov, D. A. I. P. Pavlovi õpetuse põhiküsimused ateistliku propaganda alal. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 145-166
64. Bõhhovski, B. E. Neotomism – katolitsismi kaasaegne filosoofia. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 257-276
65. Gubanov, N. I. Religioosete igandite olemasolu põhjustest NSV Liidus. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 46-62
66. Klivanov, A. I. Religioosse sektantluse tekkimine Venemaal. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 357-377
67. Klimovitš, L. I. Tänapäeva islam. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 314-337

68. Krõveljov, I. A. Niinimetatud "Pühadest raamatutest" [Vanast ja Uuest Testamendist]. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 24-45
69. Lenin, V. I. Religioonist. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 3
70. Mitin, M. B. Teaduslik-ateistliku propaganda sisust ja ülesannetest kaasaja tingimustes (Ettekanne teaduslik-ateistlikes küsimustes toimunud nõupidamisel). Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 4-23
71. Mitrohhin, L. Moraal ja usk. Abiks propagandistile. Nõukogude Õpetaja 1959, 12. september
72. Pintšuk, L. Kas imed on võimalikud [Religioosete ideede ümberlukkamisest teaduse poolt]. Noorus 1959.9
73. Rosental, N. N. Ristiusk, selle tekkimine ja evolutsioon. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 187-219
74. Šahanovitš, M. I. Juudi usu tekkimisest ja klassiolemusest. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 338-356
75. Šeinman, M. M. Katoliku usk ristiusu eriliigina. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 220-240
76. Tokarev, S. A. Religiooni tekkimisest ja selle varastest vormidest. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 167-186
77. Tšanõšev, A. N. Mõningaid küsimusi tänapäeva protestantismi ideoloogiast Ameerika Ühendriikides. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 277-291
78. Uzkov, I. N. Kaasaegne sektantlus ja selle ideoloogia. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 378-399
79. Valdeko, A. Kiri kupeekaaslasele [Väärnähtustest Tartu adventistide koguduses]. Edasi 1959, 30. september
80. Vorontsov-Venjaminov, B. A. Teaduse uusimad andmed universumi kohta [Religioosete seisukohtade paikapidamatusel]. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 63-76
81. Voztšikov, M. S. Tänapäeva Vatikan, tema ideoloogia ja poliitika. Koguteos: Teadus ja religioon, Tln, 1959, lk 241-256
82. Teadus ja religioon (Artiklite kogumik), Tln, ERK, 1959 – Krinal, V. Edasi 1959, 30. september
83. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [XVIII sajandi prantsuse valgustaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1959, 30 oktoober
84. Krutik, M. Võimalikust ja võimatust [Usuvastasest propagandast]. Rahva Hää 1959, 14. oktoober
85. Krõveljov, J. Vasturääkivused Uues Testamendis. Edasi 1959, 9. oktoober
86. Mineviku lehekülgedelt [Ateistlikke naljandeid A. Grenzsteini kirjakogust]. Edasi 1959, 30. oktoober
87. Neeme, T. Kiri kõhklejale [Vaateid usule]. Rahva Hää 1959, 8. oktoober
88. Ramašauskas, A. Preestri pihtimus [Endise katoliku usu vaimuliku artikkel. Leedu NSV]. Rahva Hää 1959, 8. artikkel
89. Selirand, J. Mida kõneleb arheoloogia ristiusu levikust. Noorte Hää 1959, 21. oktoober
90. Tani, R. „Püha vesi“ [Hõbeda desinfitseerivast toimest veele ja selle kasutamisest uslike seas ravi eesmärgil]. Edasi 1959, 21. oktoober
91. Veski, Ü. Kahe „isanda“ teenritele [Kiri usklikele arstidele]. Edasi 1959, 21. oktoober
92. Villmann, Ch. Lõputus maailmaruumis. Teaduslik-ateistlikel teemadel. Rahva Hää 1959, 22. oktoober
93. Andrejev, G. Kas usumoraal on vajalik? Rahva Hää 1959, 11. nov, Õhtuleht 1959, 21. november
94. Auväärt, V. Ühe noore inimese lugu [Karjatalitaja S. Kaasiku vabanemine usulistest iganditest. "Kalevi" kolhoos, Kingissepa rajoon]. Rahva Hää 1959, 20. november
95. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [XVIII sajandi prantsuse valgustaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1959, 24. november
96. Kahu, M. "Kiskjad hundid" [C. R. Jakobsoni võitlusest usu vastu]. Kultuuritöötaja 1959.11
97. Kiire, V. Religioon ja töö [Religiooni eitavast suhtumisest looduse ümberkujundamisse ja inimeste töötingimuste kergendamisse]. Edasi 1959, 11. november
98. Lätt, S. Äripäeval mõisahärra ja pühapäeval kirikhärra... [Talupoja ja kiriku vahekorra kajastumisest rahvaloomingus ja -kommetes]. Nõukogude Naine 1959.11
99. Põld, H. Miks religioon meie maal veel kadunud ei ole? Küsimused ja Vastused 1959.7
100. Suur, F. Küsimusi on rohkesti [Teaduslik-ateistlikust propagandast ENSV AÜN Tartu Kultuurihoones]. Rahva Hää 1959, 15. november
101. Trass, H. Darwin ja religioon [Evolutsiooniteooria purustavast hoohest religioonile]. Edasi 1959, 24. november
102. Veski, Ü. Ühe kirja puhul [A. Punga vastusest Ü. Veski artiklile "Kahe "isanda" teenritele ajalehes "Edasi" 1959, 21. oktoober

103. Balaguškin, J. Kas võib usk tuua perekonnale õnne? Rahva Hää 1959, 11. detsember
104. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [XVIII sajandi prantsuse valgustaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1959, 11., 29. detsember
105. Krõveljov, I. Ajalooliselt võimatud sündmused Piiblis. Edasi 1959, 29. detsember
106. Ossipov, A. Usust lahtiütlemine on ainuõige tee [Endise õigeususe ülempreestri kiri „Pravda“ toim]. Rahva Hää 1959, 9. detsember
107. Pöder, E. Aktiivne vaimupimedus [Katolitsism]. Edasi 1959, 11. detsember
108. Rummo, P. Üht jõulujutlust lugedes [Pärnu Elisabethi luteriusu kirikus peetud jutlusest]. Noorte Hää 1959, 24. detsember
109. Saarse, K. Miks meil ei muudeta kirikupühi riiklikeks pühadeks? Küsimused ja Vastused 1959.8
110. Šahnovitš, M Sputnikud ja pühad isad [Usumeeste suhtumisest teaduse edusammudes kosmilise ruumi uurimise alal]. Noorte Hää 1959, 31. detsember
111. Tarand, H. Omaette peatükk eesti ateismi ajaloos [J. Lilienbachi tegevusest]. Keel ja kirjandus 1959.12

1960

1. Žirovov, B. Usklike ja uskmatute piibel. Kiir 1960, 14. jaanuar
2. Puis, G. Tarvilik raamat [J. Jaroslavski “Usklike ja uskmatute piibel”]. Edasi 1960, 13. jaanuar
3. Martinson, K. Usklike ja uskmatute piibel. Noorte Hää 1960, 7. jaanuar
4. Valdeko, A. Las inimesed loevad [Kodanliku Eesti vaimulike väärarvamuste käitumisest]. Edasi 1960, 22. jaanuar
5. Pintšuk, L. “Pühitsetud” veest ja “pühakute säilmetest”. Edasi 1960, 22. jaanuar
6. Neeme, T. Teine kiri kõhklejale [Vastus H. Suuroru polemiseerivatele väidetele T. Neeme artikli puhul “Kiri kõhklejale” Rahva Hää 1959, 27. okt]. Rahva Hää 1960, 7. jaanuar
7. Meias, R. Avalik kiri Nuia apostliku õigeusu preestrile härra Alfred Linnule [Preestri rahvavaenulikkusest tegevusest]. Kommunaar 1960, 5. jaanuar
8. Linnikov, G. S. Kas I. P. Pavlov oli usklik [I. P. Pavlovi ateistlikest vaadetest]. Eesti Loodus 1960.1
9. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [18. sajandi prantsuse valgustaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1960, 13., 22. jaanuar
10. Faddejev, J. Energeetika ja “jumala kõikvõimsus” [Teaduse ja usu vastuoludest]. Rahva Hää 1960, 17. jaanuar
11. Sinimäe, J. Mõtteid vajalikku raamatut lugedes [J. Jaroslavski “Usklike ja uskmatute piibel”]. Kommunaar 1960, 2. veebruar
12. Puis, G. Tarvilik raamat [J. Jaroslavski “Usklike ja uskmatute piibel”]. Sotsialismi Võit 1960, 16. veebruar
13. Valdeko, A. Lugu “isakesest” Lavrentist [Kasapää vanausuliste koguduse õpetaja ebasüüdsusest käitumisest]. Edasi 1960, 19. veebruar
14. Reimand, J. “Petis leidis lolli” [Vajadusest võidelda usklike agitatsiooni vastu]. Edasi 1960, 5. veebruar
15. Rannik, L. Jutt jumalasalgaajast [V. Haapsali ateistlikust tegevusest]. Noorte Hää 1960, 11. veebruar
16. Raig, M. Teadus ja usk tööst. Edasi 1960, 28. veebruar
17. Naan, G. Jumal, piibel, lõpmatus [Kodanlike teadlaste fideistlike teooriate kriitika maailma tekkimise ja ea kohta]. Kultuur ja Elu 1960.2
18. Lentin, V. Jumala olemasolu religioossete “tõestuste” alusetusest. Rahva Hää 1960, 10. veebruar
19. Kalnin, V. Mitte jumal, vaid inimene.... [Võitlusest haiguste põhjuste religioosse seletamise vastu]. Edasi 1960, 19. veebruar
20. Jumal ja business [Usupropagandast USA-s]. Nõukogude Õpetaja 1960, 13. veebruar
21. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [18. sajandi prantsuse valgustaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1960, 5., 19. veebruar
22. Bezuglov, A. “Ma ei vaja andeksandi...” [Kohtusaalist. Jehhivistide usulahu tegevusest. Olukirjeldus]. Õhtuleht 1960, 27. veebruar
23. Tee, Ü. Usklike ja uskmatute piibel. Rahva Hää 1960, 9. märts
24. Viiding, I. Ämblikuvõrgud pole igavesed [Usulistest iganditest Hädameestel]. Noorus 1960.3
25. Valles, R. Tartu “jumal” ja tema apostlid [R. Orav]. Edasi 1960, 11. märts
26. Tšikin, V. “Usklikud” õpetlased [Prantsuse munkpreestri F. Leolette'i teoses “Eluprobleemi lahendamine” avaldatud väärarvamuste seisukohtadest M. Lomonossovi, A. Popovi, N. Pirogovi ja I. Pavlovi ideoloogiliste vaadete kohta]. Edasi 1960, 25. märts

27. Sõstra, Ü. Ebausk on nõukogude ühiskonnas sobimatu [Lihavõttepühade kombetalituste tekkimisest]. Edasi 1960, 11. märts
28. Seda tahavad kirikute gelased unustada [Usu ja teaduse vasturääkivustest teiste taevakehade asutamise seletamisel]. Nõukogude Õpetaja 1960, 5. märts
29. Saareste, R. Prohvetite küüsis [Tartu lahkusuliste vääritud käitumisest]. Edasi 1960, 30 märts
30. Rath-Vegh, I. Paradiis sularaha eest: Hobuseraud – Aadama naba – Küljeluu – Joona [Ungari autori antireligioosseid pamflette ja olukirjeldusi]. Õhtuleht 1960, 19. märts
31. Priks, H. “Jehoova tunnustajad” [Sektantide grupi nõukogudevastasest tegevusest]. Õhtuleht 1960, 18. märts
32. Maine, H. Ühendamata jõududega [Ateistlikust propagandast Haapsalu rajoonis]. Sirp ja Vasar 1960, 11. märts
33. Levada, J. A. Teadus lammutab traditsioone [Usupropagandast Inglismaal]. Kultuur ja Elu 1960.3
34. Krinal, V. Üliõpilaste ateistlikust kasvatamisest. Edasi 1960, 30. märts
35. Konks, J. Rõhujate teenistuses. Pastoritest Eestis 18. sajandil. Edasi 1960, 25. märts
36. Kalnin, V. Kas see on jumala karistus [Võitlusest haiguste põhjuste religioosse seletamise vastu]. Rahva Hää 1960, 18. märts
37. Kaldre, A. Kaks teed [Arstiteaduse ja usu vasturääkivustest]. Noorte Hää 1960, 3 märts
38. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [18. sajandi prantsuse valgustusaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1960, 11., 30. märts
39. Grünberg, V. “Kirik ei rahulda enam tänapäeva inimest” [Endise preestri kiri]. Noorte Hää 1960, 3. märts
40. Vallner, A. Mida silmas pidada teaduslik-ateistliku töö korraldamisel [Valga 1. Seitsmeklassilise Kooli õpetaja A. Vallneri vestlus Hummuli külanõukogu agitaatoritega]. Abiks Agitaatorile 1960.4
41. Valdeko, A. Vastuseks kahele “vennale” [Jutlusest metodistide Tartu koguduse jumalateenistusel]. Edasi 1960, 29. aprill
42. Stšerbakov, D. Kas oli ülemaailmne veeuputus [Piibli legendi põhjustanud katastroofidest]. Kultuur ja Elu 1960.4
43. Sišakov, V. “Kristuse ülestõusmine” [Usuliste tõekspidamiste paikapidamusest]. Nõukogude Õpetaja 1960, 16. aprill
44. Saan ma tagasi oma armastuse [Religiooni kahjulikust mõjust noortele]. Õhtuleht 1960, 14 aprill
45. Rozin, V. Töötada ausalt, hingata vabalt [Endise vaimuliku kiri Jaroslavi piiskopkonna juhile Uglitši piiskopile Issaiale]. Edasi 1960, 29. aprill
46. Raid, J. Mõningaid mõtteid teaduslik-ateistlikust propagandast Tartu linnas. Edasi 1960, 20 aprill
47. Mand, A. Must poliitika usulise sildi all [Vatikani reaktioonilisest poliitikast]. Õhtuleht 1960, 15. aprill
48. Lattik, J. Mingu või maja mängu... [Kirikuõpetajate vääritud käitumisest]. Edasi 1960, 8 aprill
49. Laan, E. Luteri usu tekkimine. Edasi 1960, 8. aprill
50. Jõgimaa, H. Kuidas tekkisid ülestõusmispühad. Noorte Hää 1960, 14 aprill
51. Jakovlev, J. kes on baptistid [Evangeeliumi kristlaste-baptistide usulahu reaktioonilisest olemusest]? Edasi 1960, 8 aprill
52. Hypatia [Aleksandrias 415. aastal ristiusu kiriku tagakiusamise ohvriks langenud naisfilosoof ja matemaatik]. Edasi 1960, 20. aprill
53. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [18. sajandi prantsuse valgustusaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1960, 8., 20., 29. aprill
54. Akimuskina, I. “Taevamanna” [Ebausku põhjustavate “imede” loomulikust tekkest]. Edasi 1960, 29. aprill
55. Vimmsaare, K. Valge leerikleidi varjus [Leeri ajaloost ja reaktioonilisest olemusest]. Noorte Hää 1960, 18. mai
56. Valdeko, A. “Püha viha” [Kasepää vanausuliste koguduse õpetaja Lavrenti arveteõiendamise oma mahhinatsioonide paljastajatega]. Edasi 1960, 27. mai
57. Saarma, J. Kuidas kirik on suhtunud vaimuhaigetesse. Edasi 1960, 13. mai
58. Pinn, H. Aeg on kokkuvõtteid teha [Ridala kaheksaklassilise kooli õpetajate teaduslik-ateistliku õpperingi tööst]. Noorte Hää 1960, 13. mai
59. Paan, H. Võitleme usuliste igandite vastu [Tekstiilivabrik “Punane Koit”]. Õhtuleht 1960, 25. mai
60. Kokin, M. Milleni võib viia inimese usk [Usulise fanatismi kahjulikust mõjust inimese närvisüsteemile]? Rahva Hää 1960, 17. mai
61. Kalits, J. Vaimsed ahelad [Religiooni müstitsismist]. Edasi 1960, 27. mai
62. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [18. sajandi prantsuse valgustusaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1960, 13., 27. mai

63. Akimuškin, I. "Laulvad" kujud [Ebausku põhjustavate nähtuste loomulikust seletusest]. Edasi 1960, 13 mai
64. Varšavski, A. Leiud kõrbes [Hirbet-Kumrani käsikirjade tähtsusest kristluse päritolu seletamisel]. Edasi 1960, 10 juuni
65. Vaik, L. Meenutades räpinlaste minevikku seoses kiriku ja usuga. Sotsialistlik Räpina 1960, 21. juuni
66. Šišakov, V. "Kristuse ülestõusmine" [Ristiusu vasturääkivustest]. Edasi 1960, 29. juuni
67. Rath-Vegh, I. Paradiis sularaha eest: Hobuseraud – Aadama naba – Küljeluu – Joonas [Ungari autori antireligioosseid pamflette ja olukirjeldusi]. Kollektiivne Töö 1960, 28., 30. juuni
68. Rakitov, A. Religioosne moraal ja kommunistlik moraal. Rahva Hää 1960, 15. juuni
69. "Kurat" kaevus [lahkusuliste palvekoosolekust]. Edasi 1960, 29. juuni
70. Koppel, S. Mis on patt? Küsimused ja Vastused 1960.12
71. Kalvus, G. Pihl saladus [Pihtimise otstarbest]. Edasi 1960, 29. juuni
72. Holbach, P. Usuõpetuse taskusõnastik [18. sajandi prantsuse valgustusaja ateistlikust leksikonist]. Edasi 1960, 18. juuni
73. Anufriev, L. Ateistide maja Odessas [Töökogemusi]. Edasi 1960, 18. juuni
74. Valdeko, A. Diakon Kangro minevik. Edasi 1960, 8. juuli
75. Undusk, J. Võitlevad ateistid olid koos [EKP KK propaganda- ja agitatsiooni osakonna juhataja J. Unduski vastused koosolijate küsimustele]. Noorte Hää 1960, 9. juuli
76. Rath-Vegh, I. Paradiis sularaha eest: Hobuseraud – Aadama naba – Küljeluu – Joonas [Ungari autori antireligioosseid pamflette ja olukirjeldusi]. Kollektiivne Töö 1960, 2., 5., 14., 16. juuli
77. Mänd, I. Legend "kolmainisusest". Edasi 1960, 27. juuli
78. Lugu, mis näib peaaegu uskumatuna [Mazzarino kaputsiinide kloostri munkade kuritöödest elanikkonna kallal]. Rahva Hää 1960, 27. juuli
79. Järts, A. Kuidas korraldatakse teaduslik-ateistlikku propagandat elanikkonna hulgas [Intervjuu ENSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu juhatuse referendi A. Järtsiga]. Noorte Hää 1960, 9. juuli
80. Eller, A. Seebaoti sõnast ja selle sulasest. Lookesi "leerilastele". Edasi 1960, 8., 16. juuli
81. Vimmsaare, K. "Rahvakiriku" rahvavastane tegevus [kodanlikus Eestis]. Noorte Hää 1960, 17. august
82. Velikovitš, L. Mõök ühes, piibel teises käes [Katoliku kiriku katsetest õigustada koloniaalset rõhumist]. Kultuur ja Elu 1960.8
83. Vaher, T. Kuidas emigrantlikud jumalamehed taevamanna pärast riis on [Intriigidest EELK Stockholmi koguduse juhtkonnas]. Noorte Hää 1960, 4. august
84. Usumehed diskuteerivad [nn Kristuse surilina küsimuses]. Edasi 1960, 31. august
85. See, mis pole lubatud härjale, on lubatud Jupiterile [Laiuse kirikuõpetajast E. Ellerist]. Edasi 1960, 19. august
86. Rath-Vegh, I. Paradiis sularaha eest: Hobuseraud – Aadama naba – Küljeluu – Joonas [Ungari autori antireligioosseid pamflette ja olukirjeldusi]. Koit 1960, 6., 9., 11., 13., 16., 18. august
87. Puis, G. Kas igandid või traditsioonid [Religioossetest pühadest ja kommetest]? Edasi 1960, 13. august
88. Priks, H. "Jehoova tunnistajad" [Jehovistide sekti tegevusest Eesti NSV-s]. Edasi 1960, 31. august
89. Paan, H. Ateistlik propaganda kultuuriasutustes [Viljandi rajoon]. Noorte Hää 1960, 5. august
90. Meie vara on taevas [Usklike ebaaususest]. Edasi 1960, 13. august
91. Kalnin, V. "Suure arsti" jälgedes käijatest [Adventistide seisukohtade ja teaduse vastuolust haiguste põhjuste seletamisel]. Edasi 1960, 31. august
92. Kalnin, V. "Ime-" ja terviseveed [Usu ja teaduse vasturääkivustest vee ravitoime seletamisel]. Edasi 1960, 19. august
93. Ivanov, A. A. Kardinali mantli varjus [J. Mindszenty kuritegudest ungari rahva vastu]. Edasi 1960, 19. august
94. Erapart, E. Mitte ainult haavasidujaid [Puudustest Tartu Meditsiinilise Kooli töös õpilaste ateistlikul kasvatamisel]. Edasi 1960, 13. august
95. Krinal, V. Sisukas brožüür [P. Pavjolkina "Kas jumal on olemas?"]. Edasi 1960, 9. september
96. Valdeko, A. Mida nägime ja kuulsime baptistide palvelas. Edasi 1960, 23. september
97. Sumarjov, P. Religiooni "moraaliõpetusest". Edasi 1960, 30. september
98. Saareste, R. Usk ja kuritegevus. Edasi 1960, 9. september
99. Rath-Vegh, I. Paradiis sularaha eest: Hobuseraud – Aadama naba – Küljeluu – Joonas [Ungari autori antireligioosseid pamflette ja olukirjeldusi]. Sotsialismi Võit 1960, 6., 8., 10., 13., 15., 17. september

100. Rath-Vegh, I. Paradiis sularaha eest: Hobuseraud – Aadama naba – Küljeluu – Joona [Ungari autori antireligioosseid pamflette ja olukirjeldusi]. Kommunismi Koit 1960, 20., 22., 24., 27., 29. september, 1., 4. oktoober
101. Oja, K. Eesti baptismi mõningate filosoofiliste lähtealuste kriitika V. I. Lenini teose “Materialism ja empiriokriititsism” valgusel. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised vihik nr 89, 1960
102. Neruda, P. Hirnu õhutajad [Religioonist. Tšiili luuletaja artikkel]. Edasi 1960, 23. september
103. Köpp, J. Piiskopi ülestunnistused [Eesti rahva usuelust 17. sajandil. Välismaal elavate kirikumeeste konverentsil Stockholmis 1956. aastal peetud ettekandest]. Edasi 1960, 23. september
104. Kalnin, V. “Püha Antoniuse ime” [Tungalteramürgitusest ja selle ravist 10. sajandil]. Edasi 1960, 9. september
105. Jansen, E. Ühest võitlejast usupimeduse vastu [C. R. Jakobson]. Nõukogude Naine 1960.9
106. Ivanov, A. Kardinali mantli varjus [J. Mindszenty kuritegudest ungari rahva vastu]. Õhtuleht 1960, 24. september
107. Drujanov, L. Issanda teenrid manööverdavad [Teaduse ja usu lepitamise katsetest]. Edasi 1960, 23. september
108. Borissova, I. Kosmiline ruum, aatomid ja jumal [Kirikumeeste katsetest kasutada teaduse ja tehnika uusimaid saavutusi usuliseks propagandaks. Ameerika pastori J. Finegani samanimelise raamatu ainetel]. Nõukogude Õpetaja 1960, 10. september
109. Borissova, I. Kosmiline ruum, aatomid ja jumal [Kirikumeeste katsetest kasutada teaduse ja tehnika uusimaid saavutusi usuliseks propagandaks. Ameerika pastori J. Finegani samanimelise raamatu ainetel]. Rahva Hää 1960, 23. september
110. Arlik, L. Vanad meetodid ei kõlba [Katoliku kiriku püüetest hoida rahvas vaimupimeduses]. Edasi 1960, 30. september
111. Vaal, K. Mis on piibel. Edasi 1960, 28. oktoober
112. Metsaru, M. Raamat piiblist. Populaarteaduslik ülevaade. Noorte Hää 1960, 25. oktoober
113. Vallas, T. “Kesköö hüüd” [USA-s elavate eesti emigrantide vaimulik ajaleht]. Edasi 1960, 28. oktoober
114. Valkonen, V. Ateistide tööst Pärnus [ENSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Pärnu osakonna ateismisektsioon]. Noorte Hää 1960, 8. oktoober
115. Solovei, A. Värske õhu kätte [Baptist V. Agafonovi vabanemisest religiooni kammitsaist]. Õhtuleht 1960, 19. oktoober
116. Rožnov, V ja Rožnova M. Kas on olemas “imeravi” [Religioosete väljamõeldiste teaduslikust paljastamisest]. Rahva Hää 1960, 29. oktoober
117. Reoli, K. Nõidade jälitamisest Eestis [12.–19. sajandini]. Edasi 1960, 28. oktoober
118. Papp ja patt [Astronautika vastuoludest usuga]. Rahva Hää 1960, 11. oktoober
119. Mille eest seisid pastorid [1905. aasta revolutsioonist osavõtnud eesti talupoegade karistamise eel peetud jutlus]. Noorte Hää 1960, 28. oktoober
120. Maasik, E. Jutustus mehest mitme näoga [Vabakoguduse rändjutlustaja J. Rebase kuritegudest]. Noorte Hää 1960, 28. oktoober
121. Loodus, R. Oktoobrirevolutsiooni-eelne eesti karikatuurikunst kirikust ja klerikaalidest. Edasi 1960, 28. oktoober
122. Lepik, H. Jumal ei aidanud [Usuvendade kahjulikust tegevusest. Kiri toim]. Noorte Hää 1960, 8. oktoober
123. Lazanin, L. Sotsiaaldemokraatia “püha altar” [Lääne-Saksamaa sotsiaaldemokraatliku partei programmi usku ja kirikut käsitleva osa kapitalistlikust iseloomust]. Edasi 1960, 19. oktoober
124. Laansalu, E. Sõnad lähevad lahku tegudest [Usu ja moraali vasturääkivustest]. Õhtuleht 1960, 19. oktoober
125. Laansalu, E. Apostlid ilma maskita [Vabakoguduse rändjutlustaja J. Rebase kuritegudest]. Õhtuleht 1960, 27. oktoober
126. Koroljov, A. Paaegu piibli järgi [Usulahu “õige evangeeliumi kiriku” liikmetest USA-s]. Noorte Hää 1960, 8. oktoober
127. Grünberg, V. Kirik kui pimeduse, pettuse ja rumaluse kants [Endise vaimuliku kirjutis]. Edasi 1960, 7. oktoober
128. Darmanski, P. Kas piiblikäsud õpetavad head [Religioosse moraali silmakirjalikkusest]? Rahva Hää 1960, 20. oktoober
129. Blehh, A. Usuhullustajad [Lahkusuliste kuritegudest]. Õhtuleht 1960, 19. oktoober
130. Ariko, V. Kes on eksiteel [Tütarlapse vabanemisest religioonikammitsaist]. Noorte Hää 1960, 26. oktoober
131. Ainete “isesüütimine” [Rahva petmisest kiriku poolt]. Edasi 1960, 19. oktoober

132. Aarma, R. Variserid [Järva-Jaani evangeeliumi luteri usu koguduse pastor A. Ein]. Rahva Hää 1960, 26. oktoober
133. Tee, Ü. Raamat piiblist. Populaarteaduslik ülevaade. Rahva Hää 1960, 2.6 november
134. Velikovitš, L. Kolonialismi kiriklikud kaitsjad. Edasi 1960, 30. november
135. Tolstoi, L. "Kiriku õpetus on .... salakaval ja kahjulik vale..." [L. Tolstoi vastus sinodile]. Edasi 1960, 30. november
136. Püha eesel [Vaimulike ebaaususest]. Edasi 1960, 30. november
137. Ora, J. Kui oodati viimsetpäeva [H. Heidemanni nim. trükikäitise tööliste mälestusi 1930. a.]. Edasi 1960, 30. november
138. Need on meie kogemused. Aga teie [Võitlevate ateistide klubi nõupidamiselt. Õppeasutuste esindajate sõnavõttudest]? Noorte Hää 1960, 30. november
139. Luukas, L. Kes oli süüdi [Vabakoguduse rändjutlustaja J. Rebase kuritegudest]? Noorte Hää 1960, 20. november
140. Koppel, S. Arstiteadust ei saa religiooniga lepitada [Materjali usuvastaseks propagandaks]. Eesti Kommunist 1960.11
141. Kaldmaa, E. "Püha" mülgas [Vabakoguduse rändjutlustaja J. Rebase kuritegudest]. Rahva Hää 1960, 20. november
142. Jõgimaa, E. Avalik kiri usuvendadele [Merepuiesteel asuvas palvemajas, Tallinn]. Õhtuleht 1960, 23. november
143. Rohtla, A. Raamat piiblist. Populaarteaduslik ülevaade. Nõukogude Õpetaja 1960, 17 detsember
144. Valdeko, A. Vastuvõtul "ülemprohveti" juures [E. Sibul, Tartu]. Edasi 1960, 9. detsember
145. Sõstra, Ü. Tulevased ateistid-lektorid [Tartu Riikliku Ülikooli Ateistide Klubi tegevusest]. Edasi 1960, 23. detsember
146. Sõstra, Ü. TRÜ ateistide klubis. Rahva Hää 1960, 14. detsember
147. Stein, O. Keda teenib religioosne moraal? Rahva Hää 1960, 15 detsember
148. Sergejeva, S. Raha lauale ja sinust saab piiskop [USA vaimulikest]. Noorte Hää 1960, 24. detsember
149. Selirand, J. Ristimärgi vastu [Eesti rahva suhtumisest ristiisku]. Noorte Hää 1960, 13. detsember
150. Seadus seda ei luba [Vaimulike üleastumistest Nõukogude seadusandlusest]. Noorte Hää 1960, 24. detsember
151. Ruus, J. Ateistlikust propagandast ülikoolis [Tartu Riikliku Ülikooli Ateistide Klubist]. Abiks Agitaatorile 1960.12
152. Pugatš, G. Kuidas inimene õppis kõnelema [Religioossetest vaadetest keele päritolu kohta]. Õhtuleht 1960, 17. detsember
153. Prodöhl, G. Jutlustaja ristil [Usulahu jutlustaja G. Krauserti kuritegudest Lääne-Saksamaal]. Edasi 1960, 9. detsember
154. Ossipov, A ja Petuhhov, N. Nad ütlesid usust lahti [Jutustavad endine teoloogia professor A. Ossipov ja endine vaimulik N. Petuhhov]. Edasi 1960, 23. detsember
155. Mölder, L. Seda ei tohi lubada ["Viiekümneliste" usulahust ja nende juhust M. Fjodorovist]. Õhtuleht 1960, 21. detsember
156. Mitt, J. "Õndsad on need, kes vaimust vaesed..." [Piibli vastuoludest]. Edasi 1960, 23 detsember
157. Lepik, S. Naine ja religioon. Edasi 1960, 23 detsember
158. Laansalu, E. "Rahuõpetus" [Jõulupühade traditsioonist]. Noorte Hää 1960, 24 detsember
159. Koppel, S. Mis on baptism? Küsimused ja Vastused 1960.16
160. Konarjov, B. "Püha vesi" ja hõbe [Usklike poolt kasutatava "pühitsetud vee" ravitoime põhjustest]. Kultuur ja Elu 1960.12
161. Kalnin, V. Inimene ja jumal [Tänapäeva religiooni kaitsjate püüdest sobitada teadust religiooniga]. Edasi 1960, 9 detsember
162. Kaljurand, M. Jõulueelseid mõtteid kirikust möödudes. Noorte Hää 1960, 13 detsember
163. Jõulujutlus. Jutlust kommenteeris U. Laht. Noorte Hää 1960, 24. detsember
164. Joonase, H. Jumalatest ja usupühadest. Õhtuleht 1960, 21. detsember
165. Grigulevitš, I. Revolutsiooniline Kuuba ja kirik. Õhtuleht 1960, 17. detsember

1961

1. Suur spekulant [Piibli legend Joosepist]. Edasi 1961, 28. jaanuar
2. Popok, J. Sünnimused Savvinos [Savvino krikku vaimulike kasuahnusest]. Õhtuleht 1961, 25 jaanuar
3. Paan, H. Kas on võimalik lugeda mõtteid [Usust müstilistesse nähtustesse]. Õhtuleht 1961, 25 jaanuar

4. Mõtteid moraaliküsimustest [Harju rajooni ateistide ja kultuuritöötajate teoreetiliselt konverentsilt]. Harju Elu 1961, 17. jaanuar
5. "Mõrvarid kiriku katte all". Edasi 1961, 28. jaanuar
6. Mollnau, K. A. Saatanlik sobing [Lääne - Saksa imperialistide ja katoliku kiriku koostööst]. Kultuur ja Elu 1961.1
7. Laul, E. Vastuse annab teadus, ajalugu [Jumala olemasolust ja religioossetest uskumustest]. Noorte Hääl 1961, 31. jaanuar
8. Kolman, E. Mõtteid teadvusest ja religioonist. Rahva Hääl 1961, 31. jaanuar
9. Kits, M. Kaks teed [Arstiteaduse ja usu vasturääkivustest]. Koguteoses Vagu vao kõrvale 1961
10. Kaušanski, P. Nad pelgavad elu värsket hingust [Baptistidest]. Rahva Hääl 1961, 4. jaanuar
11. Katoliku kirik Kuubal..... ja Kongos. Edasi 1961, 28. jaanuar
12. Kajak, A. Ühest piiblilegendist [Ülemaailmsest veeuputusest ja Noa laevast]. Edasi 1961, 6. jaanuar
13. Arrak, R. Et haaraks kaasa [ENSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu rajooni osakonna ateismikomisjoni tööst]. Edasi 1961, 6. jaanuar
14. Veber, M. Mõök ja saatan. Noorte Hääl 1961, 8. veebruar
15. Valt, L. Tänapäeva füüsika ja religioon. Eesti Kommunist 1961.2
16. Valt, L. Füüsika ja usk. Edasi 1961, 24. veebruar
17. Sudarikov, A. Palve ja elu. Edasi 1961, 10. veebruar
18. Põldmäe, R. Fr. R. Kreutzwaldi kahekõne ühe pastoriga. Edasi 1961, 10. veebruar
19. Laansalu, E. Vagade elu....., mis on piibliga kooskõlas [Tapa kiriku pastori Kobla ebaseaduslikest tegudest]. Noorte Hääl 1961, 8. veebruar
20. Kingisepp, G. Kas tervistumine on võimalik ime läbi [Tervistavatesse imedesse uskumise kahjulikkusest]. Edasi 1961, 10. veebruar
21. Kajak, A. Kes on "Jehoova tunnistajad". Kultuur ja Elu 1961.2
22. Drujanov, L. Ennete uskumine [Ebausust]. Edasi 1961, 24. veebruar
23. Arrak, R. Astel ei tohi nürineda [Ateistlikust selgitustööst Võnnus]. Edasi 1961, 10. veebruar
24. Beltšikov, R. Ämblikuvõrk [Millest jutustavad usuvastased filmid]. Noorte Hääl 1961, 18. veebruar
25. Vimmsaare, K. Vana sisu uues kestas [Eesti evangeeliumi luteri usu kiriku ideoloogia kohandamisest uute ühiskondlik-poliitiliste tingimustega]. Rahva Hääl 1961, 9. märts
26. Villes, A. Artur Vipperi teod [Pastori kuritegudest]. Edasi 1961, 31. märts
27. Sõstra, Ü. Lihavõttepühade tekkeloost. Edasi 1961, 31. märts
28. Pärtel, M. Ristiga aetud vaod [Mõtteid ja fakte ajakirja "Eesti Kirik" 1928. aastakäigust]. Edasi 1961, 14. märts
29. Ploom, E. Ühest "pühast mehest" [Endine Rõuge pastor V. Viks]. Edasi 1961, 31. märts
30. Otsas, V. Ingel Gabrieli hoolealune [Tartu adventistide koguduse liikme A. Eilseni kuritegudest]. Edasi 1961, 31. märts
31. Mõtus, V. Saatanlik viuldaja [N. Paganini tagakiusamisest katoliku kiriku poolt]. Edasi 1961, 14. märts
32. Mader, J. Valeprohvet Massachusetts'ist [New Yorgi peapiiskop F. J. Spellmanist]. Edasi 1961, 14. märts
33. Lattik, V. Kas leeriskäimine on süütu kombetäitmine? Edasi 1961, 14. märts
34. Kalugin, G. Ristimise "saladus" [Kristliku kombetalituse kahjulikkusest]. Õhtuleht 1961, 15. märts
35. Kaljuste, O. Usumoraali antihumaansus. Edasi 1961, 31. märts
36. Kajak, A. Kus asub jumal? Noorte Hääl 1961, 22. märts
37. Kajak, A. Kes on "Jehoova tunnistajad". Kultuur ja Elu 1961.3
38. Trubnikova, A. Härra Prokopov vahetab ametit [Krasnodari viiekümnelaste usulahu jutlustajast I. Prokopovist]. Õhtuleht 1961, 12. aprill
39. Seeblum, P. "Jumal, alanda vererõhku..." [TRÜ Arstiteaduskonna üliõpilasest M. Vallikivist]. Edasi 1961, 28. aprill
40. Reoli, K. Kes nad on [Lahkusulistest]. Rahva Hääl 1961, 27. aprill
41. Reiman, A. Meditsiin ja religioon. Õhtuleht 1961, 12. aprill
42. Rannala, A. "Ärkamisliikumisest" Läänemaal [Usulahkude tegevusest 18.- 19. sajandil Haapsalu rajoonis]. Tööraha Lipp 1961, 4. aprill
43. Mitt, A. Kas piiblis leidub ka midagi väärtuslikku? Küsimused ja Vastused 1961.19
44. Luige, A. "Lunastamisohvrast" [Ülestõusmispühadest]. Noorte Hääl 1961, 1. aprill
45. Kemmerich, M. Kurioosumeid kiriku ajaloost. Edasi 1961, 28. aprill
46. Drujanov, L. Miks mõned teadlased on usklikud? Küsimused ja Vastused 1961.18

47. Vimmsaare, K. Kus oli kirik tollajal [Eesti kristliku kiriku abist saksa fašistidele]. Noorte Hääl 1961, 26. – 27. mai
48. Vimmsaare, K. Luteri usu ideoloogia tänapäeval. Eesti Kommunist 1961.5
49. Valdeko, A. Kulisside tagant [Rõuge kiriku köstri Reinaru ja pastori A. Tammiko mahhinatsioonidest]. Edasi 1961, 23. mai
50. Oluri, H. Loodusteadus ja piibel [Vastuoludest]. Õhtuleht 1961, 30. mai
51. Missik, L. Kristus enne Kristust [Kumraani ürikute tähtsusest kristluse päritolu seletamisel]. Edasi 1961, 31. mai
52. Martšenko A. ja Pilipetski, N. Taevamanna saladus [Ebausklিকেle inimestele hirmu sisendavate “saladuslike” loodusnähtuste teadlikust seletusest]. Õhtuleht 1961, 6. mai
53. Laosson, M. Kolgata ristisurm paganlike müsteeriumide asendajana. Kultuur ja Elu 1961.5
54. Joonase, H. Ateistlik propaganda on laienenud. Õhtuleht 1961, 30. mai
55. Irošnikova, I. Ususalgaja [Preester B. Zvejsalnieksi usust loobumisest]. Õhtuleht 1961, 20. mai
56. Grünberg, V. Ristiusu kolm jumalat [Endise preestri kirjutis ristiusu põhidogmast]. Edasi 1961, 23. mai
57. Davõdovskaja, I. Teaduse progress ja religioon. Edasi 1961, 31. mai
58. Baller, E. Kultuur ja religioon [Usu mõjust kultuuri arengule]. Õhtuleht 1961, 6. mai
59. Ardatovskaja, A. Karmeliitide kloostri müüride taga [Dokumentaalsest pihtimusest]. Rahva Hääl 1961, 24. mai
60. Aasa, H. Mida kõneleb nõukogude seadusandlus usukultusest? Küsimused ja Vastused 1961.20
61. Väljapaistvate inimeste mõtteid usust [V. I. Lenin; Herakleitos; Epikuros; Van Tšun; M. Montagne; T. Campanella; G. Galiei; J. O. de Lamettrie; D. Diderot; P. Holbach]. Kultuur ja Elu 1961.6
62. Vanarahva vaimuvallast [Mälestusi ja rahvanaljandeid leerilaste teemal]. Edasi 1961, 16 juuni
63. Vahemetsa, A. Eestlaste võitlusest ristiusu vastu 13. - 14. sajandil. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
64. Toom, L. Intervjuu mehega, kes kuulutab “kuningriigi” sõnumit [Tartu jehovistide ideeline juht L. Toom]. Edasi 1961, 16. juuni
65. Siig, A. Mõtteid kahest motost [Noorte suvepäevadest ja kirikliust leerist]. Noorus 1961.6
66. Selirand, J. Muistsed matmiskombed eestlaste usundi ja ristiusuvastase võitluse kajastajana. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
67. Raudsep, L. Kirik ja ristiusu õpetus eesti rahvaloomingu peegelduses. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
68. Rannik, E. Luteriusu kiriku kriisist fašismi perioodil kodanlikus Eestis. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
69. Palli, H. Vägivaldse ristiusustamise osast eesti rahva ajaloos. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
70. Palli, H. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste usust 13. - 14. sajandil. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
71. Nagelmaa, A. Tõeline ateist [Eduard Vilde usu ja kiriku vastu]. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
72. Mtsedlov, M. Vaimsed köidikud purunevad [Teaduse avastustest ja religioonist]. Rahva Hääl 1961, 17. juuni
73. Marmei, V. Religioon ja kristlikud noorsooühingud kodanlikus Eestis. Edasi 1961, 16 juuni
74. Laul, E. Kirik ja kool 19. ja 20. sajandi vahetusel Eestis. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
75. Laansalu, E. Religioon ja meditsiin. Noorte Hääl 1961, 28. juuni
76. Kristlik tsensuur [Ketserite hukkamisest usuvastase kirjanduse kirjutamise ja levitamise pärast 16. ja 17. sajandil]. Õhtuleht 1961, 30. juuni
77. Koppel, S. Mis on ebaus? Küsimused ja Vastused 1961.21
78. Kahk, J. Balti luteriusu kirik 18. - 19. sajandi vahetusel. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
79. Jaanits, L. Jooni kiviaja uskumustest [Arheoloogilise materjali põhjal]. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
80. Jansen, E. Kuidas kirik “Sakalat” taga kiusas [1878 - 1881]. Artiklite kogumikust “Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis” 1961
81. Betler, S. Samuel Betleri kirikust ja religioonist [Inglise satiirik]. Edasi 1961, 16 juuni
82. Andrejev, G. V. G. Belinski religioonist. Kultuur ja Elu 1961.6
83. Värav, A. Õpetajale vajalik raamat [Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis]. Nõukogude Õpetaja 1961, 29 juuli

84. Tuvi, A. Tee tõe juurde [Usust loobumisest]. Rahva Hää 1961, 6. juuli
85. Oja, K. Kas on olulist erinevust sektantlike usulahkude vahel? Rahva Hää 1961, 2. juuli
86. Lukatševskaja, L. "Mõtisklusi usust". Edasi 1961, 25. juuli
87. Laul Valter Viksist [Emigratsioonis viibivate eesti luteri usu kiriku pastorite tegevusest minevikus ja tänapäeval]. Edasi 1961, 25. juuli
88. Gorki, M. Naistest [Ateistlik artikkel]. Nõukogude Naine 1961.7
89. Deemant, K. Et te igaveset nuhtlusest lahti saaksite [Pastorite rahvavastasest tegevusest]. Edasi 1961, 4. juuli
90. Ardatovski, V. Kosmos ja teoloogia. Rahva Hää 1961, 25. juuli
91. Sašõnko, V. "Nõutakse kiiresti misjonäre-kosmonaute" [Vatikani reageerimisest kosmoselendudele]. Edasi 1961, 11. august
92. Saarniit, H. Kiriku ja vaimulikkonna osast kodanliku natsionalismi levitamisel kodanlikus Eestis (1920 - 1940). Edasi 1961, 11. august
93. Mitt, A. Inimese mõistus tungib kõikjale [Religiooni ja teaduse vastuoludest]. Edasi 1961, 11. august
94. Kublanov, M. "Tõeline" jumal ja tema paganlikud eelkäijad. Nõukogude Õpetaja 1961, 12. august
95. Arrak, R. Hundimoraal [Tartu Rajooni Tarbijate Kooperatiivi autojuhi L. Toome rahvavaenulikest tegudest usulahu "jehoova tunnistajad" liikmena]. Edasi 1961, 11. august
96. Aasa, H. miks kõrge teadusliku ja tehnilise arenguga maades inimesed veel usuvad jumalat? Küsimused ja Vastused 1961.23
97. Kuus, E. Mõningaid mõtteid ateistlikust kasvatuses. Kiir 1961, 2. september
98. Levada, J. Religioosse modernismi viperused [Ebaõnnestunud katsetest moderniseerida religiooni]. Rahva Hää 1961, 22. september
99. Lehestik, P. Mõelge selle üle, usklikud ja mitteusklikud [Joomingute organiseerimisest surnute mälestamise päevadel Põlva rajooni kalmistutel]. Koit 1961, 2. september
100. Valdeko, A. Jumal kui vaimse pimeduse ja julmuse kehastus. Edasi 1961, 6. oktoober
101. Sinelnikov, I. Kristuse kannatuste "asitõendid" [Abiks teadusliku ateismi propageerijale]. Õhtuleht 1961, 4. oktoober
102. Jerjomin, I. Pettuse ja usupimeduse kolle [Pskovi - Petseri klooster]. Leninlik Lipp 1961, 28. oktoober
103. Ennel, O. Imest...ja imetegijast [Religiooni kasutamisest rahva petmise eesmärgil]. Edasi 1961, 6. oktoober
104. Veri, K. Tee vaimsele vabadusele. Tööraha Elu 1961, 23. november
105. Veske, E. Miks ma ei usu jumalat [Piibli vastuoludest]. Edasi 1961, 24. november
106. Valdeko, A. Häda mõstuse pärast [Usuhullusest]. Edasi 1961, 17. november
107. Vaik, P. Kirik eraomanduse eest võitlejana [Katoliku kiriku sotsiaaldoktriini printsiipidest paavstlikes otsustustes]. Edasi 1961, 17. november
108. Tarulepp, A. Professor Petrucci ja kirik [Itaalia õpetlase D. Petrucci katsetest inimloote arendamiseks nn "bioloogilises hällis" ja kiriku suhtumisest nim. katsetesse]. Edasi 1961, 17. november
109. Drujaonv, L. "Jumala olemusest". Edasi 1961, 17. november
110. Diderot, D. Mõtteateri prantsuse 18. sajandi filosoofilt Denis Diderot'lt [Ateistlikel teemadel]. Nõukogude Naine 1961.11
111. Arrak, R. Ainulaadne muuseum Nõukogude Liidus [Leningradi Religiooni ja Ateismi Ajaloo Muuseum]. Edasi 1961, 24. november
112. Vimmsaare, K. Millistes vormides toimub religiooni ja ateismi võitlus meie maa? Küsimused ja Vastused 1961.27
113. Valdeko, A. Patusta jumala, aga mitte rahva vastu [Nelipühilaste koguduse juht I. Keeru]. Edasi 1961, 16. detsember
114. Terask, A. Ateistlik propaganda mitmekesisemaks [Lektorite-ateistide Lõuna - Eesti piirkondlikult seminarilt]. Edasi 1961, 16. detsember
115. Šeinmann, M. Nad palvetasid ja mõrvasid [Katoliku kiriku osast saksa fäšistide kuritegudes]. Õhtuleht 1961, 9. detsember
116. Saarniit, H. "Tee lahti silmad, sa rõhutud hing" [Ateistlikust propagandast kodanliku Eesti legaalses töölisajakirjanduses]. Edasi 1961, 30. detsember
117. Ruhhov, S. Kristluse moodsad kostüümid [Katoliku kiriku arhitektuuri moderniseerimise katsetest Inglismaal]. Õhtuleht 1961, 9. detsember
118. Mironenko, A. Ärevad ajad [Vatikani pühakute nimekirja muutumisest]. Õhtuleht 1961, 9. detsember
119. Jõulujutlus [Jutlust kommenteeris U. Laht]. Nõukogude Hiiumaa 1961, 23. detsember

120. Gerodnik, G. Usaldus [TRÜ Matemaatika - Loodusteaduskonna dekaani A. Miti ateistlikust tegevusest]. Rahva Hääl 19661, 16. detsember
121. Arrak, R. Ainulaadne muuseum Nõukogude Liidus [Leningradi Religiooni ja Ateismi Ajaloo Muuseum]. Edasi 1961, 16., 30. detsember

1962

1. Uustalu, J. kristlik hingehunt [Lääne – Nigula pastorist C. Michelsonist. Kilde minevikust]. Tööraha Lipp 1962, 4. jaanuar
2. Reiman, A. Inimese hingest [Religioosete ideede ümberlukkamisest teaduse poolt]. Õhtuleht 1962, 31. jaanuar
3. Oleštšuk, F. Kommunism ja religioon. Rahva Hääl 1962, 30 jaanuar
4. Kravtšenko, I. Kurjategijate teed viivad Rooma [Katoliku kiriku juhtide seadusevastasest tegevusest]. Õhtuleht 1962, 2. jaanuar
5. Jõgimaa, H. Mis on ebausk? Noorte Hääl 1962, 12. jaanuar
6. Gurin, G. Keda nad teenivad? [Ameerika kardinali F. J. Spellmani tegevustest]. Noorte Hääl 1962, 3. jaanuar
7. Vainu, H. Pimedusejüngrid ja mammonaorjad [Märkmeid Eestis elanud pastorite ahnusest]. Kultuur ja Elu 1962.2
8. Tinni, L. Kui ahnus käis ees ja taga [Kambja kirikuõpetaja Edenbergi leeriõpetusest kodanliku Eesti päevil]. Uus Tee 1962, 20. veebruar
9. Priidel, E. Ado Reinvald ja usk. Edasi 24. veebruar
10. "Opus Dei" saatana teener [Katoliikliku salaorganisatsiooni reaktioonilisest tegevusest]. Õhtuleht 1962, 20. veebruar
11. Koovit, E. Inimene on kõige looja [Usuvastase võitluse tarvilikkusest]. Edasi 1962, 24. veebruar
12. Kajak, A. "Ära käi minu tegude, vaid sõnade järgi" [Usutegelaste silmakirjalikkusest]. Kultuur ja Elu 1962.2
13. Arrak, R. Ainulaadne muuseum Nõukogude Liidus [Leningradi Religiooni ja Ateismi Ajaloo Muuseum]. Edasi 1962, 2. veebruar
14. Valt, L. Usust imedesse [Religiooni kasutamisest rahva petmise eesmärgil]. Edasi 1962, 23. märts
15. Ranovitš, A. Ristimiskomme. Õhtuleht 1962, 2. märts
16. Mikk, A. C. R. Jakobsoni mõtteid kirikust, usust ja usumeestest. Sotsialismi Võit 1962, 22. märts
17. Vimmsaare, K. Kas ateistlik propaganda on vastuolus südametunnistuse vabadusega? Küsimused ja Vastused 1962.28
18. Koppel, S. Kas usk jumalasse aitab parandada tervist? Küsimused ja Vastused 1962.30
19. Leht, F. ja Arrak, R. Võitlev ateist [Teaduslik–ateistlikust propagandast Tartus]. Edasi 1962, 23. märts
20. Koppel, E. Taevalikust õndsusest... [Metodistide jutlustajate vastuokslikest väidetest]. Edasi 1962, 23. märts
21. Kajak, A. Usk ja abielu. Nõukogude Naine 1962.3
22. Gratšova, A. Naine ja usk. Õhtuleht 1962, 15. märts
23. Vingissar, E. "Jehoova tunnistaja" tõeline pale [Tööpõlgur V. Vardja]. Uus Tee 1962, 24. aprill
24. Platonov, K. Ebausk ja elukutsed. Õhtuleht 1962, 3. aprill
25. Kaldvee, H. "Jehoova teenrite" püünis [Endise Võru Metsakombinaadi Taheva metsapunkti kaadritööline V. Kaarna]. Tööraha Elu 1962, 7. aprill
26. Gerodnik, G. Tartu ülikooli võidud ja lüüasaamised [Üliõpilaste ateistlikust kasvatamisest]. Edasi 1962, 13. aprill
27. Višnevski, E. Kloostrimüüride taga [Petseri kloostri munkade vääritud tegevusest]. Koit 1962, 26., 29., 31. mai
28. Vimmsaare, K. NLKP XXII kongress ja teaduslik–ateistliku propaganda ülesanded. Eesti Kommunist 1962.5
29. Oja, K. Mis on nelipühiusk? Rahva Hääl 1962, 10. mai
30. Mikk, A. C. R. Jakobsoni mõtteid kirikust, usust ja usumeestest. Sotsialismi Võit 1962, 12. mai
31. Laube, A. Koguduse liikmed kaebavad [Väärnähtusest Issandamuutmise Pärnu õigeusu koguduses]. Pärnu Kommunist 1962, 12. mai
32. Kaks kirja [E. Spinakini ja A. Ossipovi kirjavahetus ateismi ja teaduse suhete kohta]. Edasi 1962, 25. mai
33. Joonase, H. Antikommunism ja klerikaalid. Õhtuleht 1962, 12. mai
34. Ebausu võidukäik Lääne – Saksamaal. Edasi 1962, 16. mai
35. Arrak, R. Völtmärter [Jehhovist E. Toom]. Edasi 1962, 30. mai
36. Aasa, H. Mis on klerikalism? Küsimused ja Vastused 1962.32

37. Õispuu, I. Kiviõli “pühakutest” [Sektantidest]. Leninlik Lipp 1962, 28. juuni
38. Õismaa, K. ja Elken, L. Arstiabi asemel “hingeravi” [Vormsi baptistide tegevusest]. Tööraha Lipp 1962, 5. juuni
39. Volkov, G. Inimene, kosmos ja jumal. Edasi 1962, 15. juuni
40. Višnevski, E. Kloostrimüüride taga [Petseri kloostri munkade vääritud tegevusest]. Koit 1962, 5., 7., 9., 12., 14., 16. juuni
41. Religioon ja kirik välismaal. Edasi 1692, 15. juuni
42. Reidi, I. Rahvaülikooli ateismiteaduskond. Edasi 1962, 27. juuni
43. Nikiforova, S. Aktiivsemalt, mitmekesisemalt [Põlva rajooni ateistide päevalt]. Koit 1962, 12. juuni
44. Jelfimov, V. Klerikalism on imperialismi relv. Rahva Hää 1962, 27. juuni
45. Andronov, I. Pühaku elulugu [Vatikani mahhinatsioonidest tugipunkti loomiseks India põhjaosas]. Edasi 1962, 30. juuni
46. Ots, T. “Ettevaatust kuri koer” [Usu pidurdavast mõjust noorte arengule]. Edasi 1962, 27. juuli
47. Koppel, S. Mõnedest religioonipsühholoogia küsimustest. Eesti Kommunist 1962.7
48. Karandejev, K. Iga teadlase kohus [Ülesannetest usuvastase propaganda alal]. Rahva Hää 1962, 28. juuli
49. And, I. Vatikani viies kolonn Tseilonil. Edasi 1962, 28. juuli
50. Šmider, E. Tõde baptistidest [Baptismi olemusest ja Evangeeliumi Kristlaste – baptistide Kohtla – Järve Koguduse tegevusest].
51. Mida suurmehe arvavad jumalast [F. Engels, V. I. Lenin, Cicero, Leonardo da Vinci, T. Hobbes, F. M. Voltaire, D. Diderot, P. Holbach, H. Heine, L. Feuerbach, M. Twain, M. Gorki]. Nõukogude Naine 1962.8
52. Magnus, H. Kirikutülidest [Põldsamaal 1895. ja 1896. aastal]. Kiir 1962, 4. august
53. Kressa, P. Ühe raske haiguse lugu [Ususekt “Ühendus Kristuses” Pilistveres]. Kiir 1962, 28., 30. august
54. Ibius, O. Vastasel korral... sunnitööle [Tagakiusamisest luterliku kiriku dogmadest eemaldumise eest]. Edasi 1962, 17. august
55. Godovannõi, B. Säärased on misjonärid [Misjonäride õnnestavast tegevusest Kongos]. Õhtuleht 1962, 4. august
56. Broniarek, Z. Kahe vannitoaga autobuss [Jutlustaja, kommunismivastase organisatsiooni “Kristlik Ristilkäik” asutaja B. Hargise tegevusest]. Noorte Hää 1962, 3. august
57. Volkov, G. Inimene kosmoses ja jumal [Religioosete eelarvamuste ja ettekujutuste ümberlõkkamisest teaduse poolt]. Õhtuleht 1962, 8. september
58. Vimmsaare, K. Kuidas kirik tõlgendab kosmose vallutamist? Küsimused ja Vastused 1962.36
59. Spasski, N. Miks ma ütlesin lahti kirikust [Endise 3. ringkonna praosti ja Mihhailovka linna Nikolski kiriku preestri avalik kiri Astrahani ja Volgogradi piiskopile Sergiusele]. Koguteos “Mõtisklusi usust” 1962 Tallinn
60. Saarniit, H. Usust, kirikust, vaimulikkonnast ja ateistlikust propagandast kodanlikus Eestis. Koguteos “Mõtisklusi usust” 1962 Tallinn
61. Pere, K. Ateistlikust kasvatustööst Mustjala külanõukogus. Kommunismiehitaja 1962, 25. september
62. Paeväli, H. Ateistide klubi [Vestlus Pärnu Ateistide Klubi juhataja H. Paeväljaga]. Pärnu Kommunist 1962, 25. september
63. Oja, K. Viimsepäeva õpetused [Piibli legendide vastuolulisusest]. Koguteos “Mõtisklusi usust” 1962 Tallinn
64. Metsaots, K. Paar päeva Petseris [Kloostri olevikust ja minevikust]. Edasi 1962, 25., 26. september
65. Ibius, O. Vastasel korral...sunnitööle [K. Mooseri jumalasalgamisest]. Tööraha Lipp 1962, 8. september
66. Grünberg, V. Ristiusu kolm jumalat [Endise preestri kirjutus ristiusu põhidogmast]. Koguteos “Mõtisklusi usust” 1962 Tallinn
67. Grünberg, V. Kuulake mind, noored sõbrad [Endise apostliku õigeusu preestri vestlus usu reaktsioonilisest ja rahvavaenulikest olemusest]. Koguteos “Mõtisklusi usust” 1962 Tallinn
68. Gerodnik, G. Uued traditsioonid ja religioon. Koguteos “Mõtisklusi usust” 1962 Tallinn
69. Aarna, A. Usu tugisambad varisevad teaduse saavutuste ees. Koguteos “Mõtisklusi usust” 1962 Tallinn
70. Vimmsaare, K. Mõtteid “usupuhastusest”. Õhtuleht 1931, 31. oktoober
71. Talv, L. Looduses lahustatud jumal [Teaduse ja usu vahekorra]. Edasi 1962, 5. oktoober
72. Pirogov, E. Vatikani enne kirikukogu. Edasi 1962, 19. oktoober
73. Pezzella, S. Ristisõjad ei too dividende. Edasi 1962, 13. oktoober

74. Oja, K. Kantsiil "Vaticanum II". Rahva Hää 1962, 11. oktoober
75. Metsoja, P. Moraal [Paistu pastori J. Muru moraalsest palgest]. Edasi 1962, 19. oktoober
76. Käsper, V. Filmikunst ja jumal. Öhtuleht 1962, 13. oktoober
77. Kork, P. Käisin Pauluse kirikus [Jutlustaja Selliovi tegevusest]. Edasi 1962, 5. oktoober
78. Vassinski, A. Kas usk muudab meid paremaks? Kiri uskliktele. Rahva Hää 1962, 17. november
79. Tiro, K. Vabaks usu vaimseist kammitsaist [Luterluse kaasaegsest ideoloogiast, sektantlusest ja usuvastase töö päevaprobleemidest. Võitlevate ateistide pävalt]. Punane Täht 1962, 22. november
80. Roose, M. Vaimuliku-kutse ootel [Tallinna vaimulku seminari õpilase J. Kimmeli huligaansustest ja joomingutest]. Edasi 1962, 16. november
81. Parfenov, V. Mustakuuekandjad [Petseri klooster tänapäeval]. Tööraha Elu 1962, 27. november
82. Marmei, V. Kristlike noorsoo-organisatsioonide reaktsioonilisest olemusest kodalikus Eestis. Koguteos "Ajaloalaseid töid" 1962, Tartu
83. Krause, S. Nelipühilaste kahjulik tegevus [Selise küla. Põlva rajoon]. Koit 1962, 20. november
84. Kajak, A. Sellest, millest luteri usu teenrid oma jutluses vaikivad [Kiriku ja usuteenrite reaktsioonilisest osast ajaloos]. Edasi 1962, 16. november
85. Volkov, D. "Nüüd tunnen, et ma elan" [Autori vabanemine usukammitsaist]. Noorte Hää 1962, 21. detsember
86. Vart, S. Kirikumees [Ususlevitaja O. Klaus]. Noorte Hää 1962, 16. detsember
87. Tomihhina, V. Tragöödia Dšugailiai külas [Veendunud katoliiklase M. Martinaitise poolt toime pandud mõrvast]. Noorte Hää 1962, 23. detsember
88. Štein, O. C. R. Jakobson kui silmapaistev võitleja luteri kiriku ja usu vastu. Tee Kommunismile 1962, 22. detsember
89. Štein, O. C. R. Jakobson ja kirik. Pärnu Kommunist 1962, 22. detsember
90. Moltšanova, I. Moodsuse kurioosumid [Usklikte värbamisest katoliku kiriku poolt]. Edasi 1962, 16. detsember
91. Loboda, V. Ookeanitaguse "jumala" sulased ["Jehoova tunnustajate" Omski seksti peamehe I. Ossosovi ja liikmete M. Noskovi ning M. Plotnikova kohtuprotsessist nõukogudevastase tegevuse pärast]. Noorte Hää 1962, 5. detsember
92. Kängsepp, E. ja Jullis, K. Pettejahvatus "püha vaimu kaasabil" [Pastor J. Audova jõulujutlusest]. Kommunist 1962, 27. detsember
93. Kui rahvas oli usumäratsejate küüsis. Ühistöö 1962, 22. detsember
94. Kolonitski, P. Miks on NSV Liidus veel usklikke? Nõukogude Õpetaja 1962, 1. detsember
95. Ateisti mõtisklusi [Lugejate arvamusi A. Vassinski artikli "Kas usk muudab teid paremaks?" kohta]. Rahva Hää 1962, 22. detsember
96. Antonova, O. ja Baruskova, G. Õpetatuse maski all [Pastorite katsetest lepitada usku astronoomiaga. P. Noxi raamatu "Taevalikud imed materjalide põhjal]. Edasi 1962, 19. detsember
97. Ama, Ivvo. Koltunud lehekülgedelt [Puuslikukummardajate karistamisest Kõpus 1713. aastal]. Tee Kommunismile 1962, 22. detsember

1963

1. Soop, K. Sõnad ja teod [Kohtla – Järve evangeeliumi kristlaste – baptistide koguduse kahjulikest tõekspidamistest]. Rahva Hää 1963, 16. jaanuar
2. Rosenfeld, M. Vaimuliku seminari seinte vahelt [Endisest Leningradi vaimuliku seminari õpilasest A. Kuhharenkost]. Edasi 1963, 29. jaanuar
3. Raid, J. Miks on tarvis võidelda religiooni moraali vastu. Edasi 1963, 4. jaanuar
4. Loodus, R. Kirik karikatuuri kõverpeeglis [Eesti kunstnike töödest]. Edasi 1963, 4. jaanuar
5. Kängsepp, E. ja Jullis, K. Aastavahetus "Issanda viinamäel" [Kommentaare Valga pastori J. Audova jutluse kohta]. Kommunist 1963, 3. jaanuar
6. Aidakem tõele teed leida [Puudustest ateistlikus kasvatustöös]. Kommunismiehitaja 1963, 31. jaanuar
7. Zigel, F. Kas taevakehade järgi saab tulevikku ennustada [Kaasaegsete astroloogide tegevusest]. Küsimused ja Vastused 1963.2
8. Räitsak, E. Nagu päev erineb ööst [Ateisti mõtisklusi]. Rahva Hää 1963, 20. veebruar
9. Lentin, V. Kes on adventistid [Adventismi ajaloost ja olemusest]. Nõukogude Õpetaja 1963, 9. veebruar
10. Kald, A. Igal põõsal on oma juured [Saaremaa sektantliku liikumise ajaloost]. Kommunismiehitaja 1963, 26. veebruar
11. Gustavson, H. Lugege seda raamatut [V. Kalnin "Tervishoid ja usk"]. Öhtuleht 1963, 27. märts
12. Vimmsaare, K. Uppuja haarab ölekõrrest [Religiooni ja kunsti vahekorra]. Kultuur ja Elu 1963.3
13. Reisenbuk, H. Nagu arst haigele [Ateistlikust kasvatustööst]. Noorte Hää 1963, 27. märts

14. Nigul, K. Austus ja au olgu üksipäinis... [Kohila baptistide koguduse tegevusest]. Ühistöö 1963, 2. märts
15. Maiste, B. Mida veel teha [Teadusliku ateismi ringi tegevusest Tartu Alumiiniumivabrikus]. Edasi 1963, 6. märts
16. Lentin, V. Kes on adventistid? Küsimused ja Vastused 1963.3
17. Laigna, K. Võru ja Rõuge pimeduseapostlid [Pastorite tegevusest 19.–20. saj]. Tööraha Elu 1963, 28. märts
18. Laigna, K. Ristiusu pealesurumisest ja pastorite tegevusest Rakvere ümbruses [Ajaloost]. Punane Täht 1963, 30. märts
19. Koppel, S. Mis on islam? Küsimused ja Vastused 1963.3
20. Kald, A. Igal põõsal oma juured [Saaremaa sektantliku liikumise ajaloost]. Kommunismiehitaja 1963, 28. märts
21. Tiro, K. Viimnepäev jääb tulemata [Rakvere adventistide väärdõpetustest]. Punane Täht 1963, 11. aprill
22. Tennov, E. “Viimsekspäevaks” valmistudes [Adventistide tegevusest Saaremaal]. Kommunismiehitaja 1963, 16. aprill
23. Zvejsalnik, B. Et poleks kaotatud aastaid [Läti teadusliku ateismi propagandisti kogemusi]. Rahva Hääl 1963, 11. aprill
24. Russel, B. Miks ma ei ole kristlane [Katkendid samanimelisest brošüürist]. Kultuur ja Elu 1963.4
25. Lavretski, I. Kardinalid lähevad põrgu [Kirikutegelaste moraalsest palgest]. Nõukogude Naine 1963.4
26. Laigna, K. Papp jääb ikka papiks [Märjamaa, Hageri ja Juuru pastorite tegevusest 16.–20.saj]. Ühistöö 1963, 6. aprill
27. Laigna, K. Mõnda Põlva kandi pastorite tegevusest [18.–20. saj]. Koit 1963, 4. aprill
28. Laigna, K. Jõgeva ümbruse pastorite vastuoludest rahvaga [18.–20. saj]. Punalipp, 1963, 6. aprill
29. Habermann, H. Teaduslik ja usundlik maailmasuhtumine. Edasi 1963, 23. aprill
30. Veber, I. Kiri Helmi Kubrile [Vastukaja V. Rauni artiklile “Kloostri öeldi: “Me ei ole temast huvitatud”” ajalehes Rahva Hääl 1963, 7 mai]. Rahva Hääl 1963, 14. mai
31. Valt, L. Inimene ja loodus [Loodusteaduse ja religiooni vastandlikkusest]. Edasi 1963, 17. mai
32. Reoli, K. Kirik ja tuleriidad [Nõiaprotsessidest Eestis 17.–19. saj]. Kultuur ja Elu 1963.5
33. Raun, V. Kloostri öeldi: “Me ei ole temast huvitatud” [Usklik H. Kubri]. Rahva Hääl 1963, 7. mai
34. Raid, J. Kannatliku ja veenva selgitustööga [Religiooni vastu võitlemisest]. Rahva Hääl 1963, 18. mai
35. Püvi, J. Nuut ühes, piibel teises käes [Kiriklikest karistustest 17.–18. saj]. Ühistöö 1963, 25. mai
36. Mere, H. Kirikutornist vaadates [Ateistlikust propagandast Lüganusel]. Sirp ja Vasar 1963, 10. mai
37. Laigna, K. Vagad “heategijad” [Kuusalu ja Kose pastorite tegevusest 19.–20. saj]. Harju Elu 1963, 28. mai
38. Vassilinski, A. Kas usk õilistab inimest? Küsimused ja Vastused 1963.6
39. Siig, A. Rist ukse kohal [Baptisti ümberkasvatamisest. Olukirjeldus]. Noorus 1963.6
40. Mitt, A. ühe uskliku kirja puhul [R. Juhanson kirja toim]. Rahva Hääl 1963, 13. juuni
41. Mida vastata usklikule. Kultuur ja Elu 1963.6
42. Laigna, K. Viljandi kandi pimeduseapostlitest [Pastorite tegevusest 19.–20. saj]. Tee Kommunismile 1963, 13. juuni
43. Laigna, K. Märkmeid Paide ümbruse pastorite vahekorra töörahvaga [Ajaloost]. Võitlev Sõna 1963, 1. juuni
44. Kuhharenko, A. Tagasi ellu [Endise vaimuliku jutustus õpingutest Leningradi vaimulikus seminaris]. Rahva Hääl 1963, 7. juuni
45. Ateistide päev [Pärnu]. Pärnu Kommunist 1963, 6. juuni
46. Puravik, P. Petseris [Kloostri]. Edasi 1963, 5. juuli
47. Mürsepp, P. Kas oli maailma algus [Usumeeste teooriatest]. Edasi 1963, 5. juuli
48. Mäesalu, L. Viimsepäeva märkidest [Vastuoludest piiblis]. Edasi 1963, 1. juuli
49. Murakas, M. Petseris [Kloostri]. Tööraha Elu 1963, 11. juuli
50. Mets, H. Mõtteavaldusi minevikust [Kirikuvastaste vaadete propageerija M. Tõnissoni loomingust]. Edasi 1963, 5. juuli
51. Raid, J. “Ateisti käsiraamat” eesti keeles. Edasi 1963, 7. august
52. Valt, L. Teadus tõestab, et.....[Jumala olemasolust]. Rahva Hääl 1963, 28. august
53. Simonov, K. Räägime inimestele tõtt [Jutuajamine kirjanik K. Simonoviga ateistlikel teemadel]. Õhtuleht 1963, 24. august
54. Luukas, L. Järjekindlalt ja nõudlikult. Võru rajooni ateistide töömailt. Noorte Hääl 1963, 17. august

55. Laigna, K. Valga ümbruse pastorite vahekorras töörahvaga [Ajaloost]. Kommunist 1963, 29. august
56. Laigna, K. Juttu siinsetest pastoritest [19.–20. saj]. Pärnu Kommunist 1963, 15., 20. august
57. Jõgimaa, E. Faktid tõestavad, et.....[Religiooni ja kuritegevuse ning alkoholismi vahekorras]. Rahva Häääl 1963, 14. august
58. Bianki, V. Vanem vend [kommunistliku noore R. Malozemovi julgest väljaastumisest oma usklike vanemate vastu väiksemate õdede – vendade kaitseks]. Noorte Häääl 1963, 21. august
59. Mitt, A. Loomine [Maailma loomise piiblilegendist]. Edasi 1963, 25. september
60. Gažos, V. Kuidas me töötame usklikega [Ateisti–propagandisti kogemusi]. Edasi 1963, 25. september
61. De Gramone, S. Hingekarjane ja poliitik [Rooma paavst Paul VI]. Edasi 27. september
62. Tisler, J. Väärtuslik teatmeteos [Ateisti käsiraamat]. Tööraha Elu 1963, 2. oktoober
63. Taxil, L. Veeuputus [Katkend prantsuse autori raamatust “Lustakas Piibel”]. Koit 1963, 10. oktoober
64. Taxil, L. Maailma ja inimese loomine [Katkend prantsuse autori raamatust “Lustakas Piibel”]. Pärnu Kommunist 1963, 5. oktoober
65. Raid, J. Kas teadus ja religioon on lepitatavad? Edasi 1963, 12. oktoober
66. Laigna, K. Veel kord Põlva kandi pastoritest 18.–20. saj. Koit 1963, 10. oktoober
67. Kajak, A. “Jehoovatunnistajad” vahetavad nahka [Jehhivistide tegevusest]. Edasi 1963, 12. oktoober
68. Iljin, I. Jumalakartlikud vargad [Lääne – Saksamaa “kõrgema seltskonna” tellimisel tegutsevaist kirikuvarastest]. Edasi 1963, 12. oktoober
69. Vimmsaare, K. Mõtteid “usupuhastusest” [Reformatsiooniliikumisest 16. sajandil]. Õhtuleht 1963, 2. november
70. Viktorov, A. Kuradikumardajad [Eziidide sektist Iraagis, Iraanis ja Afganistaanis]. Edasi 1963, 15. november
71. Pöder, M. Vagaduse varjus [Nelipühilaste usulahust]. Kultuur ja Elu 1963.11
72. Laigna, K. Kiriku ja lahkuskude ajaloolisest osast Haapsalu ümbruses ja Hiiumaal. Tööraha Lipp 1963, 28. november
73. Isad – miljonärid [Ameerika katoliku kiriku majanduslikust ja sotsiaalsest seisundist]. Edasi 1963, 5. november
74. Raid, J. Miks religioossed igandid on kahjulikud? Küsimused ja Vastused 1963.12
75. Rahvapärismi kirikuteenritest [20. sajandi algus. Pärnumaa]. Pärnu Kommunist 1963, 21. detsember
76. Mtsedlov, M. Kahekümne esimene oikumeeniline [Kirikukogu teine istungijärk. Vatikani poliitikast]. Edasi 1963, 28. detsember
77. Mets, K. abivalmidus kaunistab inimest [Uusu kammitsaisse sattumisest]. Edasi 1963, 20. detsember
78. Lenrok, V. Sektantluse misjonist. Õhtuleht 1963, 23. detsember
79. Kängsepp, E. Ühe jõulujutluse väikestest ja suurtest valedest [Valga pastori J. Audova jõulujutlusest]. Kommunist 1963, 26. detsember
80. Kirs, M. Religioon ja luuretegevus [Religiooni varjus tegutsevatest imperialistide luureagentidest]. Edasi 1963, 20. detsember
81. Kalnin, V. Usupaastud ja tervishoid [Paastumise kahjulikust mõjust inimorganismile]. Edasi 1963, 20. detsember
82. Jumalasõna hind [Kohtla – Järve ümbruse kirikuteenrite kasuahnusest minevikus ja tänapäeval]. Leninlik Lipp 1963, 21. detsember
83. Drujanov, L. Võitlus jätkub [Religiooni kaitsjate uutest taktikalistest võtetest võitluses teadusliku progressi vastu]. Nõukogude Õpetaja 1963, 14. detsember
84. Drujanov, L. Kuidas kirikumehed teadust võltsivad. Õhtuleht 1963, 7. detsember

1964

1. Vimmsaare, K. Teaduslik - ateistliku kasvatustöö ülesanded NLKP XXII kongressi otsuste valguses. Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised. Seeria B, nr 8. 1963
2. Vimmsaare, K. Luteriusu kiriku ideoloogiast Nõukogude Eestis. Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised. Seeria B, nr 8. 1963
3. Uibo, K. Kunst ja religioon. Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised. Seeria B, nr 8. 1963
4. Štein, O. C. R. Jakobson kui silmapaistev võitleja Luteri kiriku ja religioosse vaimupimeduse vastu. Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised. Seeria B, nr 8. 1963
5. Spungin, I. Võitlevate ateistide juurdekasvu nimel [Kohtla - Järve ateismi koolide tööst]. Leninlik Lipp 1964, 19. jaanuar

6. Sepp, E. Kiriku "armu ja hirmu poliitika" [Tartu rahvaülikooli loodusteaduste ja ateismi teaduskonna küsimuste - vastuste õhtult]. Edasi 1964, 21. jaanuar
7. Ojasoo, A. Mõnda meie kogemustest [Nõukogulike kombetalitluste juurutamisest ja ateistlikust tööst]. Sirp ja Vasar 1964, 11. jaanuar
8. Erport, D. Mõningaid teaduse ja religiooni vahekorra küsimusi. Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised. Seeria B, 1963.8
9. Tammistu, K. Vaidlus jätkub .....Kas usk õilistab inimest [Vaidlusõhtult Vinni sovhoosi klubis]. Rahva Häääl 1964, 21. veebruar
10. Šmider, E. Teil pole tulevikku [Ateisti kiri Kohtla - Järve baptistide koguduse presbüterile Hannile]. Leninlik Lipp 1964, 29. veebruar
11. Pöder, M. Maailma lõpu ootel [Adventistidest]. Edasi 1964, 14., 15., 19., 22. veebruar
12. Ora, J. Hakkasin elu avasilmi nägema [Ateisti mõtisklusi]. Rahva Häääl 1964, 19. veebruar
13. Mets, J. Kas usk õpetab inimest [Vaidlusõhtult Vinni sovhoosi klubis]. Punane Täht 1964, 15. veebruar
14. Merisalu, L. Mis plaanid on Pärnu ateistidel [Intervjuu EKP Pärnu Põllumajandusliku Tootmise Komitee sekretäri asetäitja L. Merisaluga]. Rahva Häääl 1964, 26 veebruar
15. Mann, A. Mäng ligimesearmastusel [Jüri kiriku eestseisuse mahhinatsioonidest]. Edasi 1964, 14. veebruar
16. Laigna, K. Kirik saarlasi rõhumas [13.-20. saj]. Kommunismiehitaja 1964, 29. veebruar
17. Kublanov, M. Mida kirik peab patuks? Küsimused ja Vastused 1964.2
18. Iljitšov, L. Teadusliku maailmavaate kujundamine ja ateistlik kasvatustöö. Eesti Kommunist 1964.2
19. Fedotov, P. Kõlavad fraasid lihtsatest tõdedest [Religioosest moraalist]. Edasi 1964, 14. veebruar
20. Seping, H. Milleks taeva ees hirm. Õhtuleht 1964, 11. märts
21. Taxil, L. Lustakas evangeelium [Katkend prantsuse autori raamatust "Lustakas Piibel"]. Kultuur ja Elu 1964.3
22. Spungin, I. Kui koputati uksele [Kohtla - Järve Ahtme linnaosa ateismi kooli tegevusest]. Rahva Häääl 1964, 5. märts
23. Ossipov, A. Kaht tõde pole olemas [Endise vaimuliku A. Ossipovi vastus ateist A. Smirnova kirjale]. Noorte Häääl 1964, 29. märts
24. Laigna, K. Kirik saarlasi rõhumas [13.-20. saj]. Kommunismiehitaja 1964, 5. – 7. märts
25. Kublanov, M. Mida tähendab "pattude lunastamine" ? Küsimused ja Vastused 1964.3
26. Vingissar, E. Sellest vaikus presbüter [Baptistide koguduse tekkimisest Eestis]. Edasi 1964, 28. aprill
27. Tammistu, K. Vaidlus jätkus. [Vaidlusõhtult Vinni sovhoosi klubis]. Rahva Häääl 1964, 29. aprill
28. Ranna, K. Pöördumine ellu [Endise uskliku ümberkasvatamisest]. Edasi 1964, 28. aprill
29. Ossipov, A. A. "Ma leidsin tõe" [Endise vaimuliku usust taganemisest]. Edasi 1964, 28. aprill
30. Joonas, H. Kuidas eestlastele ristiusk toodi? Küsimused ja Vastused 1964.4
31. Arrak, R. Võit [Uskliku tütarlapse ümberkasvatamisest]. Edasi 1964, 28. aprill
32. Taxil, L. Otseühendus: Maa - Taevas [Katkend prantsuse autori raamatust "Lustakas Piibel"]. Kultuur ja Elu 1964.5
33. Sarapik, A. ....kuidas vennast - jutlustajast kasupoeg sai [Baptistide jutlustaja R. Kiviloo ebaseaduslikest mahhinatsioonidest]. Noorte Häääl 1964, 12. mai
34. Pöder, M. Meetod? Variserlikkus. Eesmärk? Las lihtsameelsed usuvad [Metodistide usulahust]. Edasi 1964, 29. mai
35. Oppengeim, M. Kui altar on sirmiks [Imperialistlike salaluure organisatsioonide sidemetest usklikega]. Õhtuleht 1964, 16. mai
36. Laigna, K. H. Pöögelmanni osast ateismi propagandas. Edasi 1964, 29. mai
37. Kapp, O. Üritatagu kuidas tahes, musta valgeks ei tee [Ateismi teemadel]. Edasi 1964, 29. mai
38. Õiglane, H. Mõistus usu ja müstika vastu [Teaduse ja religiooni vastuoludest]. Edasi 1964, 19. juuni
39. Tšerkov, A. Usk, headus ja kurjus [Endise õigeusu vaimuliku artikkel religioosse moraali kahjulikkusest]. Õhtuleht 1964, 6. juuni
40. Soop, K. Töökusest, õiglusest, headusest [Kohtla-Järve baptistide tegevusest. Ateisti mõtisklusi]. Rahva Häääl 1964, 30. juuni
41. Sepp, E. Liigutav lugu ehk kõigekülgne õnnisussoov [Tartu Pauluse koguduse õpetaja A. Selliovi poolt teostatud usupropagandast]. Edasi 1964, 19. juuni
42. Runnel, H. Külamehe kirjaridu [Mõtisklusi usust]. Noorus 1964.6
43. Pöder, M. Meetod? Variserlikkus. Eesmärk? Las lihtsameelsed usuvad [Metodistide usulahust]. Edasi 1964, 2. juuni

44. "Lustaka evangeeliumi" ümber [Mõtteavaldusi katkendite puhul L. Taxili samanimelisest romaanist ajakirjas Kultuur ja Elu 1964.3]. Kultuur ja Elu 1964.6
45. Kiri Lõuna - Aafrikast [Ristiisu seisukohast kõikeandestava armastuse kohta]. Rahva Hääl 1964, 4. juuni
46. Seping, H. Vastused usklikele [Populaarne teatmik]. Rahva Hääl 1964, 8. juuli
47. Kään, H. Esimene pääsuke [Teadusliku ateismi küsimusi]. Edasi 1964, 29. juuli
48. Taxil, L. Ehtige oma mehi sarvedega, proudad: jumal on teiega [Katkend prantsuse autori raamatust "Lustakas Piibel"]. Kultuur ja Elu 1964.7
49. Pärn, L. Vähe sellest, et oma elu on rikutud.... [Baptist V. Niilost]. Rahva Hääl 1964, 31. juuli
50. Soop, K. ja Keskküla, U. Vaimupimedus konkureerib vaimupimedusega [Kuremäe kloostri]. Leninlik Lipp 1964, 26. august
51. Okas, A. Sajandite vangla [Kiriku osast Virumaal 19.-20. saj]. Leninlik Lipp 1964, 11. oktoober
52. Kivi, A. Ateistide päevalt [Tallinn]. Harju elu 1964, 6. oktoober
53. Iljin, B. Vatikani poolsuletud aknad [Katoliku kiriku poliitilise kursi muutumisest]. Edasi 1964, 7. oktoober
54. Kivi, V. Kuidas hinnata piibli kümnet käsku. Küsimused ja Vastused 1964.11
55. Balevitš, Z. Kea löi inimese [Teaduse ja usu vasträäkivustest]. Õhtuleht 1964, 11. november
56. Saar, V. Miks me ei pea jõule [ENSV ühingu "Teadus" Kesklektoriumis toimunud samanim. temaatilisest õhtust]. Õhtuleht 1964, 24. detsember
57. Ots, K. Millest oli eelmine kord juttu [Maagümnaasiumi õpilase mälestusi usuõpetuse tundide andjast kirikuõpetajast]. Edasi 1964, 25. detsember
58. Grigorjan B. Inimene, jumal ja loodus [Teaduslikest ja religioosetest seisukohtadest elu mõtte kohta]. Rahva Hääl 1964, 2. detsember

1965

1. Võru ateistide töömailt. Küsimused ja Vastused 1965.1
2. Kään, H. Ateismiraamatute maailmas. Edasi 1965, 8. jaanuar
3. Jaanson, K. Vaimulik, kes otsis tõde [Prantsuse külavaimuliku J. Meslier' väljaastumisest valitseva aadelonna vastu 1716. aastal ja tema teosest "Testament"]. Edasi 1965, 8. jaanuar
4. Mitt, A. Selle tõe eest pole vaimulikel pääsu [Kiriku õpetusest saatanast ja põrgust]. Rahva Hääl 1965, 4. veebruar
5. Kivi, V. Mis on budism? Küsimused ja Vastused 1965.2
6. Kolonitski, P. Kõigil põhjustel pole ühesugune tähtsus [Religiooni sotsiaalsetest juurtest]. Rahva Hääl 1965, 18. märts
7. Kurtna, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.3
8. Roomet, E. Mida endast kujutavad Qumrani leiud [Käsikirjade tähtsusest kristluse päritolu seletamisel]. Küsimused ja Vastused 1965.4
9. Kurtna, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.4
10. Töörõõmsa tänapäeva nimel [Harju rajooni 3. ateismipäevalt]. Harju Elu 1965, 22. mai
11. Kään, H. Esimene ateismi-ajakiri Eestis ["Usk ja Tõde" 1932]. Keel ja Kirjandus 1965.5
12. Kurtna, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.5
13. Vimmsaare, K. Ateism ja filosoofia. Sirp ja Vasar 1965, 4. juuni
14. Kurtna, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.6
15. Kurtna, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.7
16. Vimmsaare, K. Mis on selles halba, kui uskuda jumalat? Küsimused ja Vastused 1965.8
17. Šišakov, V. Eluaeg religiooni vastu. Õhtuleht 1965, 14. august
18. Kurtna, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.8
19. Kuhu tungib valgus, sealt põgeneb pimedus. Ateismilehekülg [Artiklid: K. Hannas, U. Keskküla, V. Vilu]. Leninlik Lipp 1965, 28 august
20. Vimmsaare, K. Mis on selles halba, kui uskuda jumalat? Küsimused ja Vastused 1965.9
21. Seping, H. Ei olegi taevast toodud [Qumrani käsikirjade tähtsusest kristluse päritolu seletamisel]. Õhtuleht 1965, 7. september
22. Raid, J. Kirik ja religioon kodanlikus Eestis. Edasi 1965, 18. september
23. Morkuševa, G. Usuvennad ja -õed. Kes nad on? Õhtuleht 1965, 18. september

24. Mitrohhin, L. Baptism ja moraal. Rahva Hää 1965, 16. september
25. Kurtina, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.9
26. Kurtina, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.10
27. Drujanov, L. Mõistuütlemlised? Ei muinasjutud [Piibli allegoorilise tõlgendamise kriitikast]. Rahva Hää 1965, 15. oktoober
28. Vimmsaare, K. Mis saab kirikust kommunistlikus ühiskonnas? Küsimused ja Vastused 1965.11
29. Kurtina, A. Pronksvärava taga [Mälestusi õpinguaastatest Vatikani ülikoolis]. Kultuur ja Elu 1965.11
30. Lunatšarski, A. Marksismil ja usul pole midagi ühist [A. Lunatšarski vastus metropoliit Vvedenskile]. Noorte Hää 1965, 9. detsember
31. Gustavson, H. Kas on tervendavaid imesid [Usu läbi tervenemise teooria paikapidavusest]. Küsimused ja Vastused 1965.12

1966

1. Tänapäev on eilsest targem [Ateistlikust propagandast ajalehe "Edasi" veergudel]. Edasi 1966, 7. jaanuar
2. Mäesalu, L. Käsikirjad jutustavad [Qumrani käsikirjade tähtsusest kristluse päritolu seletamisel]. Edasi 1966, 7. jaanuar
3. Saarse, K. Peapiiskop Jaan Kiiiviti juubel [60-daks sünnipäevaks]. Kodumaa 1966, 23. veebruar
4. Vald, L. Koosolekul pidas korda konstaabel [Kirikutülidest St – Laurentiuse koguduses 1920-ndail aastail]. Kommunismiehitaja 1966, 31. märts
5. Uustal, A. Vatikan ja kaasaeg. Edasi 1966, 2. märts
6. Mäesalu, L. Mereröövel paavstiks [B. Cossa (Johannes XXIII) 1410 – 1415]. Edasi 1966, 12. märts
7. Feodorov, F. Targa sõnaga, vaheda sulega [Ateistlikust kasvatustööst rajooniajalehtedes]. Eesti Kommunist 1966.3
8. Ahven, I. Taotlus, mis tabas märki. Noorte Hää 1966, 14. aprill
9. Vimmsaare, K. Ühest äärmusest teise. Religiooni kriisist kosmonautika sajandil. Rahva Hää 1966, 28. aprill
10. Aavisto, A.-L. Valel on lühikesed jalad [Kuritegevusest ja kirikutegelaste kombelõtvusest kodanlikus Eestis. Põlva pastori J. Kimmeli nõukogudevastaste jutluste puhul]. Edasi 1966, 27. mai
11. Ilves, V. Ekraan ja usuteema [Filmi kasutamisest ateistlikus töös]. Edasi 1966, 11. juuni
12. Drujanov, L. Teaduse progress ja "piibli igavesed tõed". Rahva Hää 1966, 14. juuni
13. Viola, S. Enne äikest Hispaania kohal [Franco-vastasest liikumisest vaimulikkonna seas]. Edasi 1966, 23. juuli
14. Saareste, C. Kui Lieberg oli Kaarma Peetri ja Kärla Maarja – Magdaleena koguduse pastor [1922–1930]. Kommunismiehitaja 1966, 19. juuli
15. Vimmsaare, K. Kas universumit juhib keegi? Küsimused ja Vastused 1966.8
16. Tuul, M. Veel üks usulahk [Noalaeva usulahk Šveitsis]. Edasi 1966, 20. august
17. Väari, E. 3000 eksemplari keelelist lohakust. Sirp ja Vasar 1966, 2. september
18. Saareste, C. Püha koguduse pastorid. Saaremaa kirikute "kroonikat" [1918 – 1932]. Kommunismiehitaja 1966, 27. september
19. Kangilaski, J. Püha Jüri ja Püha Antonius [Nn pühakulegendidest ja kunstiteostest]. Noorus 1966.9
20. Saareste, C. Alalõpmata üks tüli ja trall [Saaremaa apostliku õigeusu vaimulike tegevusest 1920–1930-ndatel aastatel]. Kommunismiehitaja 1966, 20. oktoober
21. Rebane, J. Religioon kui ühiskondlik nähtus. Edasi 1966, 6. oktoober
22. Vimmsaare, K. Kas kirikul on õigus makse võtta? Küsimused ja Vastused 1966.11
23. Soop, K. Ateistlik kasvatustöö teaduslikel alustel. Eesti Kommunist 1966.12
24. Rebane, J. Religioon kui ühiskondlik nähtus. Edasi 1966, 9. detsember
25. Maslova, A. Me oleme humanistid [Usu kahjulikkusest]. Kultuur ja Elu 1966.12
26. Lään, V. Kuidas raadio kodanlikus Eestis kirikut teenis? Küsimused ja Vastused 1966.12

1967

1. Uritam, R. Mismoodi sai ristimärk püha tähenduse. Küsimused ja Vastused 1967.2
2. Kiirop, K. Ka sellest tuleb rääkida [Ateistlikust selgitustööst Tartu Kammivabrikus. Vestlus parteiorganisatsiooni sekretäri V. Kiiropiga]. Edasi 1967, 24. veebruar
3. Januzzi, L. Püha Tool ja püha raha. Edasi 1967, 7. juuni

4. Smithi ja Muhamedi nägemused [Musulmanide ja mormoonide usulahust. USA]. Edasi 1967, 28. juuli
5. Levada, J. Poliitika ja religioon [Nn fašistlikust religioonist]. Edasi 1967, 28. juuli
6. Kruusa, O. Kuremäe hambakuld [Kloostri ajaloost ja loodusest]. Kultuur ja Elu 1967.7
7. Hlebnikov, L. Narride piibel [Veast piibli trükkimisel 16. saj]. Edasi 1967, 28. juuli
8. Ateism ja kaasaeg. Edasi 1967, 14. juuli
9. Alatalu, T. Millist poliitikat teostab Vatikan? Küsimused ja Vastused 1967.7
10. Baltanov, R. Kogemusest elanikkonna usklike uurimisel. Edasi 1967, 14. september
11. Šerdakov, V. Kristlikust ligimesearmastusest. Edasi 1967, 13. oktoober
12. Prink, A. "Humanitase" aegadest [Eesti Vabamõtlejate Ühingu usuvastasest tegevusest 1926–1940]. Edasi 1967, 13. oktoober
13. Vimmsaare, K. Kuidas hinnata Martin Lutheri tegevust? Küsimused ja Vastused 1967.11
14. Metsaots, K. Südan ei saa petta [Ateistlikust tööst]. Edasi 1967, 2. detsember

1968

1. Saarma, J. Mineviku varjud inimõistuse palgel [Teaduse ja usu vasturääkivustest, võitlustest vaimuhaiguste teadusliku käsitluse ja religioosete ning ebausuliste seisukohtade vahel]. Rahva Hää 1968, 17. jaanuar
2. Roomet, E. Kes on mormoonid? Küsimused ja Vastused 1968.1
3. Soop, K. Kodu-uurijate töövõimalusi religiooniküsimuste uurimisel. Kodu-uurimise Teateid 1967.7
4. Mäesalu, L. Mõningaid piibliitika küsimusi. Nõukogude Õpetaja 1968, 3. veebruar
5. Vimmsaare, K. Modernism! Kuid missugune [Religiooni moderniseerimisest]. Kultuur ja Elu 1968.2
6. Roomet, E. Kuidas tekkisid kloostrid? Küsimused ja Vastused 1968.2
7. Neeme, O. Hiiumaa ateistide klubis. Nõukogude Hiiumaa 1968, 16. märts
8. Soop, K. Mida näitas üks küsitlus [Kohta-Järve linna ja rajooni noorte suvapäevaliste hulgas läbiviidud uuringust andmete kogumiseks noorte maailmavaate ja nende hulgas tehtava ateistliku propaganda efektiivsuse kohta]. Eesti Kommunist 1968.3
9. Rath-Vegh. Inimrumaluse ajaloost [Okultistlikest teadustest]. Horisont 1968.3
10. Vimmsaare, K. Üliõpilane ja ateism [Ateismi õppimise probleemidest TPI-s]. Tallinna Polütehnik 1968, 5 aprill
11. Seppel, A. Vene õigeusu tulek Karja kihelkonnas [19. saj keskpaik]. Kommunismiehitaja 1968, 23. aprill
12. Ots, K. Ennast ei või petta [Ateistlikust tööst]. Edasi 1968, 12. aprill
13. Mäesalu, L. Legend surevatest ja ülestõusvatest jumalatest [Kevadise pööripäeva pühitsemise kommetest]. Edasi 1968, 12. aprill
14. Inimene ja jumal [Mõtisklusi N. Wieneri raamatu "Looja ja robot" üle]. Edasi 1968, 12. aprill
15. Ajakirja "Nauka i religija" lugejad vahetasid mõtteid. Edasi 1968, 12. aprill
16. Mitt, A. Uskliku ja teadlase dialoog. Kultuur ja Elu 1968.4
17. Vimmsaare, K. TPI ateismiklubi "Atheos". Nõukogude Õpetaja 1968, 1. mai
18. Rath-Vegh. Inimrumaluse ajaloost [Egiptuse muumiatega seotud müstilistest lugudest]. Horisont 1968.5
19. Saarma, J. ja Mägi, M. Kommentaar "Teadlase tunnistusele" [Ameerika usutegelase N. J. Stowelli koostatud ebateadusliku sisuga lendlehest]. Rahva Hää 1968, 13. juuni
20. Vimmsaare, K. Millist kahju toob religioon tänapäeval? Küsimused ja Vastused 1968.7
21. Ragauskas, J. Ateist ja surm [Leedu kirjaniku ja ühiskonnategelase kiri]. Kultuur ja Elu 1968.7
22. Vimmsaare, K. Üliõpilane ja ateism. Edasi 1968, 2. august
23. Usklikkus linnas ja maal [TPI üliõpilaste V. Freiriku ja H. Salumäe uurimusest]. Edasi 1968, 2. august
24. Uritam, R. Kirikuskäijate demograafilisest koosseisust. Edasi 1968, 2. august
25. Max Planck ja religioon. Edasi 1968, 2. august
26. Gerassimov, G. Vatikan kordab Galileiga tehtud viga [Paavsti seisukohast sündimise reguleerimise kohta katoliiklaste perekondades]. Rahva Hää 1968, 3. august
27. Asi, U. TPI ateismiklubi "Athos". Edasi 1968, 2. august
28. Vimmsaare, K. Teadusliku ateismi aluste õpetamise kogemusi Tallinna Polütehnilises Instituudis. Õppemetoodika küsimusi 1968.3
29. Alatalu, T. Vatikani vari Ladina – Ameerikal. Noorte Hää 1968, 6. september
30. Murti, K. Kes on fakiirid? Küsimused ja Vastused 1968.10

31. Mitt, A. Aleksander Ossipov [Endine vaimuliku akadeemia professor, NSVL TA Religioonijaloo ja Ateismi Muuseumi vanem teaduslik töötaja. Mälestuseks]. Kultuur ja Elu 1968.10
32. Luhaveer, O. Paavst ja sünnikontroll. Edasi 1968, 12. november
33. Veri, K. Petseri kellad [Kloostri olupilt]. Tööraha Elu 1968, 12. detsember
34. Ossipov, A. Kaks moraali [Ristiusu moraalist]. Kultuur ja Elu 1968.12

1969

1. Ossipov, A. Kaks moraali. 2 [Ristiusu ja kommunistlik moraal]. Kultuur ja Elu 1969.1
2. Treuberg, H. Traditsioon – tööarmastus – kollektiivsus [Pärnu ateistliku propaganda nõukogu seminarilt]. Pärnu Kommunist 1969, 24. jaanuar
3. Leinpuu, K. Vapslik pastor ja Hiiumaa kirikutülid [1934. a.]. Nõukogude Hiiumaa 1969, 28. jaanuar
4. Kursvee, H. Tsiviilkombestik areneb ja täiustub [EKP Võru Rajoonikomitee ühiskondliku ateistliku osakonna koosolekult]. Tööraha Elu 1969, 30. jaanuar
5. Gerodnik, G. Vend Vahindra [Kodanlikus Eestis ja Lätis tegutsenud budausu jutlustaja K. Tõnisson]. Ühistöö 1969, 7., 9., 11., 14., 16., 18., 21., 25., 28. jaanuar
6. Maltzar, E. Materialistliku maailmavaate lõpliku võidu nimel [Ateistlikust tegevusest. EKP Hiiumaa Rajoonikeskuse sekretäri ettekandest rajoonikomitee VI pleenumil ja sõnavõttudest]. Nõukogude Hiiumaa 1969, 8. veebruar
7. Gerodnik, G. Vend Vahindra [Kodanlikus Eestis ja Lätis tegutsenud budausu jutlustaja K. Tõnisson]. Ühistöö 1969, 4., 6., 8., 11. veebruar
8. Vimmsaare, K. Meie teadlaste sidemeist [Ateismi fakulteetide juhendajate ekskursionist Ukraina NSV-sse]. Tallinna Polütehnik 1969, 28. märts
9. Rath-Vegh, I. Inimrumaluse ajaloost [Ebausust]. Horisont 1969.4
10. Gerodnik, G. Vend Vahindra [Kodanlikus Eestis ja Lätis tegutsenud budausu jutlustaja K. Tõnisson]. Leninlik Lipp 1969, 17., 19., 22., 24., 26., 29. aprill
11. Gerodnik, G. Vend Vahindra [Kodanlikus Eestis ja Lätis tegutsenud budausu jutlustaja K. Tõnisson]. Leninlik Lipp 1969, 1., 8., 13., 15., 20., 22., 23. mai
12. Religiooniga tuleb osata võidelda. Edasi 1969, 20. juuni
13. Raid, I. Eesti Tööraha Kommuun ja kirik. Edasi 1969, 20. juuni
14. Izmailova, R. "Ave Maria" šeiirütimis [Džassi siseseviimisest kirikusse kapitalistlikes maades]. Edasi 1969, 20. juuni
15. Mader, J. Spionaažisõlm II maailmasõjas: Vatikan. Edasi 1969, 30. juuli
16. Vimmsaare, K. Mis on ateism? Küsimused ja Vastused 1969.7
17. Ohtlik rivaal [Spordi ja usu suhetest]. Spodileht 1969, 20. august
18. Vimmsaare, K. Uurimused ateismi valdkonnas. Eesti Kommunist 1969.9
19. Pallenberg, G. Vatikani business. Rahva Hääl 1969, 16. oktoober
20. Kurojedov, V. "Usumärterlusest" Nõukogude Liidus [Religiooni ja kiriku positsioonist]. Edasi 1969, 2.2 oktoober
21. Kahn, S. Vatikani "püha vaesus". Edasi 1969, 30. oktoober
22. Ardatovski, V. Vatikan ja Aafrika [Katolitsismi levitamisest Aafrika mandril]. Rahva Hääl 1969, 11. oktoober
23. Gordijenko, N. Millised on oikumenismi eesmärgid? Küsimused ja Vastused 1969.11
24. Vimmsaare, K. TPI ateismiring ja "Atheos". Tallinna Polütehnik 1969, 19. detsember
25. Vimmsaare, K. Kuidas kirik võitleb uute, nõukogudelike traditsioonide vastu? Küsimused ja Vastused 1969.12
26. Vahemets, E. Kuidas Võnnus edeneb usuvastane selgitustöö? Edasi 1969, 7. detsember
27. Metsaots, K. Kui su kõrval on usklik [Voroneži oblastis korraldatud sotsioloogilisest uuringust. Vestlus NLKP KK j.a. Ühiskonnateaduste Akadeemia Teadusliku Ateismi Instituudi töötaja J. Krassovskiga]. Edasi 1969, 26. detsember

1970

1. Nurmeland, V. Ühe uurimuse tulemustest [Ateismi teemalise sotsioloogilise uurimuse tulemustest Kärdlas]. Nõukogude Hiiumaa 1970, 15. jaanuar
2. Krassovski, J. Elu purustab religiooniahelaid [Ateistlikust kasvatustööst]. Õhtuleht 1970, 10. jaanuar
3. Vimmsaare, K. Mida uut tõi V. I. Lenin marksistlikku ateismi? Küsimused ja Vastused 1970.3
4. Vassin, A. See vaene, vaene Vatikan [Vatikanu varandusest]. Rahva Hääl 1970, 24. juuli
5. Treuberg, H. Pilk möödunud õppeaastasse [Pärnu ateismi rahvaulikooli tööst]. Pärnu Kommunist, 1970, 31. juuli

6. Raid, L. Kommunistide suhtumisest ususse ja usklikesse. Eesti Kommunist 1970.8
7. Haug, A. Suunata ateistlikku kasvatustööd sihikindlalt [Põlva raj]. Koit 1970, 20. august
8. Ateismist tänapäeval [Lühiartiklid, lehekülje koostas TPI ateismiklubi "Atheos"]. Edasi 1970, 4. september
9. Randrüüt, E. Tugevdada ateistliku kasvatustöö parteilist juhtimist. Rahva Hää 1970, 30. oktoober
10. Raid, L. Kahekõne jätkub [kommunistide ja usklike vahel]. Edasi, 23. oktoober
11. Laast - Laas, J. Probleem: naiste usklikus. Edasi 1970, 23. oktoober
12. Korp, M. Nad lõpetavad ateismi rahvaülikooli [Harju raj. ateismi rahvaülikoolist]. Noorte Hää 1970, 12. november
13. "Atheose" õhtud 1970 [TPI ateismiklubist]. Tallinna Polütehnik 1970, 11. detsember

1971

1. Tšernitškad [Nunnad]. Edasi 1971, 20. jaanuar
2. Randrüüt, E. Mõningaid tähelepanekuid ateistlikust kasvatustööst. Rahva Hää 1971, 20. jaanuar
3. Lään, V. Mida kuulduvat Vatikanist? Edasi, 20. jaanuar
4. Mezentsev, V. Ended ja ebausk. Rahva Hää 1971, 10. veebruar
5. Vimmsaare, K. "Atheos" - TPI ateismiklubi. Noorte Hää 1971, 3. märts
6. Randrüüt, E. V. I. Lenin ja töötajate ateistlik kasvatus. Noorte Hää 1971, 12. märts
7. Landrat, A. Õpime tundma elu seadusi ja elu mõtet [Harju raj. Ateismi Rahvaülikooli tööst]. Rmt "Teaduse radadel" 1971, Tallinn
8. "Atheos" 5-aastane [TPI ateismiklubi]. Tallinna Polütehnik 1971, 5. märts
9. Korp, M. Jagada rõõmu, aidata mures [Rapla raj. ateistliku töö komisjonist]. Noorte Hää 1971, 28. aprill
10. Randrüüt, E. Ateistlikust kasvatuses. Õhtuleht 1971, 10. mai
11. Raid, L. Sotsialism ja usklikud [Iseloomulikest tendentsidest pahempoolsete kirikutegelaste senistes kontseptsioonides nii kapitalistlikust kui ka sotsialistlikust maailmast]. Noorte Hää 1971, 14. mai
12. Gerodnik, G. Vend Vahindra rännakud [Kodanlikus Eestis ja Lätis tegutsenud budausu jutlustaja K. Tennison]. Nõukogude Hiiumaa 1971, 4., 6., 8., 11., 13., 15., 18., 20., 22., 25., 27., 29. mai
13. Raudrüüt, E., Järts, A. ja Paan, H. Ateistlik propaganda - ideelise kasvatustöö üks komponente. Noorte Hää 1971, 1. juuni
14. Raid, L. Usk, kirik ja parempoolne sotsiaaldemokraatia. Rahva Hää 1971, 29. juuni
15. Gerodnik, G. Vend Vahindra rännakud [Kodanlikus Eestis ja Lätis tegutsenud budausu jutlustaja K. Tennison]. Nõukogude Hiiumaa 1971, 1., 3., 5., 8., 10. juuni
16. Sillaste, H. Taarausulistele liikumine [Usuühing "Hiis" 1930. aastail]. Edasi 1971, juuli
17. Randrüüt, E. Täiendust ateistliku kasvatustöö kaadriks [Vabariikliku ateismikooli lõpetajatest]. Rahva Hää 1971, 10. juuli
18. Raid, L. Tunnen usklike [Religioosse ja kommunistliku moraali kokkusobimatuses]. Edasi 1971, 16. juuli
19. Pärn, L. Varsti viieaastane [Ateismimuseumist Vilniuses]. Edasi 1971, 16. juuli
20. Kreisi, E. Rahva rahaga, rahva pimestamiseks [Kärdla kirikust]. Nõukogude Hiiumaa 1971, 6. juuli
21. Vimmsaare, K. Lääne kirjandus ja religioon. Noorte Hää 1971, 20. august
22. Veštšikov, A. Religioon antikommunismi teenistuses. Rahva Hää 1971, 22. august
23. Helemäe, E. Palju sõltub aktiivist [Ateistlikust kasvatustööst Pärnus]. Noorte Hää 1971, 11. august
24. Soop, K. Materialistliku maailmavaate süvendamisest [Ateistlikust kasvatustööst]. Rahva Hää 1971, 18. september
25. Tooming, H. Lugupeetud Anonüümus [Ateisti vastus uskliku anonüümsele kirjale maailmavaatelistes küsimustes]. Edasi 1971, 26. november
26. Sillaste, H. Juriidiliselt lahus [Kodanliku Eesti riiklike pühi käsitlevatest seadustest]. Edasi 1971, 26. november
27. Saarma, J. Harmooniliselt arenenud inimesest ja viirukilõhnalisest maailmast [Võitlusest religioossete igandite vastu]. Rahva Hää 1971, 21. november
28. Raid, L. Riik ja kirik Euroopa sotsialismimaades. Edasi 1971, 26. november
29. Salataruk Lunamaksuga [Ülemaailmne religioosne salaorganisatsioon "Roosirist Ordu"]. Noorte Hää 1971, 14. detsember
30. Randrüüt, E. Teadus usk ja piibli müüdid. Rahva Hää 1971, 21. detsember
31. Korp, M. Lectori elav sõna [Ateistliku propaganda vormidest Tartus]. Noorte Hää 1971, 25. detsember

32. Ardatovski, V. Kohtumine "püha vaimuga" [Ameerika jutlustaja B. Graham]. Rahva Hää 1971, 2. detsember

1972

1. Raid, L. Ateistlikud loengud Eesti NSV-s aastail 1957-1963. TRÜ Toim. Vihik 287, 1971
2. Potard, A. Kaks tuhat aastat uhkust ja au, ja nüüd. [III piiskopisinodilt. Rooma]. Edasi 1972, 28. jaanuar
3. Lissavtsev, E. Religioon ja tänapäeva ideoloogiline võitlus. Rahva Hää 1972, 11. veebruar
4. Baturin, I. Kas leer on isaisade komme? Edasi 1972, 15. märts
5. Tinn, M. Ateistlik kasvatustöö rajoonis [Paide raj.]. Võitlev Sõna 1972, 30. märts
6. Raid, L. Teaduslikult, mitmekesiselt [Tead.-ateistlikust propagandast]. Edasi 1972, 11. märts
7. Haberman, H. Me kummardame elu ees [Elu mõtte hindamisest teoloogi poolt]. Edasi 1972, 15. märts
8. Roomet, E. Mida võiks teada paavstidest? Küsimused ja Vastused 1972.4
9. Eller, A. Protestantliku metodistide seksti ideoloogiast [ENSV materjalide alusel]. TPI Toim. nr 324, 1971
10. Vetšiškov, A. Kirikliku võrdsusdoktriini tagapõhi. Rahva Hää 1972, 28. mai
11. Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu Presiidiumi otsus 24. veebruarist 1972. aastast [ateistlikust kasvatusesest]. Abiks Ametiühingu Aktivistile 1972.2
12. Vimmsaare, K. TPI parim ateismitundja [3. konkursist TPI parima ateismitundja selgitamiseks]. Noorte Hää 1972, 30. juuni
13. Vimmsaare, K. Maailmapildist ja maailmavaadetest [loodusteaduse ja religiooni vahekorra vaadates]. Horisont 1972.7
14. Ehatamm, V. Religiooni ja Ateismi Ajaloo Muuseumis [Tallinn]. Õhtuleht 1972, 28. juuli
15. Ateismikonverents [Jõgeva raj. Sõnavõttudest]. Punalipp 1972, 4. november

1973

1. Mäesalu, L. Ateistlik kasvatus. Nõukogude Õpetaja 1973, 20. jaanuar
2. Majat, J. Massilise ateismi areng sotsialistlikus ühiskonnas. Rahva Hää 1973, 19. jaanuar
3. Teder, J. Vend Vahindra Viljandis [Viljandimaalt Umbusi külast pärit laadamehe ja hiljem buda usu jutlustaja K. Tõnissoni esinemisest Viljandis 1930. a.]. Tee Kommunismile 1973, 17. veebruar
4. Palu, J. Vend Vahindra Viljandis [Viljandimaalt Umbusi külast pärit laadamehe ja hiljem buda usu jutlustaja K. Tõnissoni esinemisest Viljandis 1930. a.]. Tee Kommunismile 1973, 10. veebruar
5. Anfilov, G. Mäng ja maagia [Mänguteooriast lähtuvalt religiooni tekkimise selgitusest]. Edasi 1973, 10. veebruar
6. Tokarev, S. Huvitav küll, aga vaieldav [Mänguteooriast lähtuvalt religiooni tekkimise selgitusest]. Edasi 1973, 17. märts
7. Kursvee, H. Ühe perioodi kokkuvõtteks [Konv. "Religiooni olemusest kaasajal ja ateistliku kasvatustöö ülesannetest"]. Tööraha Elu 1973, 29. märts
8. Kivi, mis paneb mehed armuma ja naised kuivetuma [Usust kalliskivi jõusse]. Horisont 1973.3
9. Ateistlik kasvatustöö [Eesti NSV-s]. Rahva Hää 1973, 15. märts
10. Sillaste, H. Pilik senisele õppetööle [Tartu Õigusnõuandla tead. ateismi seminari tööst]. Rahva Hää 1973, 31. mai
11. Blum, R. Jumala isiklik vaenlane [Pr. ateisti P. Holbachi 250. sünniaastapäevaks]. Edasi 1973, 22. august
12. Reinfelt, M. Kuidas saadakse õpetatud ateistiks [Ateist H. Sillaste]. Edasi 1973, 15. september
13. Ojaveer, K. Mõtisklusi elust haa taga [Usunditest]. Kultuur ja Elu 1973.9
14. Lepik, P. Kes on koraani autor? [Islami rajaja Muhamed (571? – 632)]. Küsimused ja Vastused 1973.11

1974

1. Raid, L. Kes on kirjutanud piibli? Küsimused ja Vastused 1974.2
2. Vimmsaare, K. Ateistlik kirjandus Nõukogude Eestis. Eesti Kommunist 1974.3
3. Oja, K. Miks meil on mõned usuvoolud keelatud? Küsimused ja Vastused 1974.3
4. Ateistlik kasvatustöö [Juhtkiri]. Rahva Hää 1974, 13. märts
5. Voina, V. Veel kord sealt, kus saatan pidu peab [Saatanakultusest USA-s]. Noorte Hää 1974, 26. mai
6. Raid, L. Kuidas tekkis ohverdamiskultus? Küsimused ja Vastused 1974.5
7. Šalnev, A. Importpühakud konkureerivad [Religioosse müstitsismi harrastajatest USA-s ja Indias]. Edasi 1974, 1. august

8. Ehatamm, V. Tõhustada ateistlikku kasvatustööd. Eesti Kommunist 1974.8
9. Jerimov, N. Tulutud uuendamiskatsed [Vaimulike püüetest kindlustada oma positsiooni Inglismaal]. Noorte Hääl 1974, 26. detsember

1975

1. Vimmsaare, K. Uus vanas ja vana uues. Religiooni moderniseerimisest. Nõukogude Õpetaja 1975, 25. jaanuar
2. Vimmsaare, K. Ükskõiksuse uurijad [TPI üliõpilaste tööst "Filosoofia parteilisus ja ateism"]. Noorte Hääl 1975, 18. veebruar
3. Vimmsaare, K. Traditsiooniline ja modernistlik tänapäeva luterluses. Küsimused ja Vastused 1975.10
4. Soidla, A. Tänapäeva luterluse kriis. Eesti Kommunist 1975.6
5. Sillaste, H. Religioon ja kodanlik demokraatia. TPI Toim. nr 372, 1975
6. Oja, K. Missugused on meil riigi ja kiriku suhted? Küsimused ja Vastused 1975.15
7. Krasnoselskaja, M. Kompromissitu võitlus minevikuigandite vastu. Ateistliku kasvatustöö aktuaalseid ülesandeid. Rahva Hääl 1975, 3. september
8. Koel, A. Linna ateisminõukogus [Koosolekult]. Õhtuleht 1975, 17. oktoober
9. Žernevskaia, I. Seitsmepäevane nädal ja sodiaak [Ebauskumustest]. Noorte Hääl 1975, 29. november
10. Švarjova, R. Vatikani "Püha aasta" [Rooma-katoliku kiriku usupropagandast]. Noorte Hääl 1975, 2. detsember
11. Sillaste, H. Ateistlik kasvatustöö meie kodulinnas [Tartu]. Edasi 1975, 20. detsember

1976

1. Oja, K. Südametunnistuse vabadus ja religioon. Nõukogude Õpetaja 1976, 31. jaanuar
2. Veštšikov, A. Minu poolest on usk kahjulik tänapäeval. Noorus 1976.2
3. Jesuiitide ordu tänapäeval. Küsimused ja Vastused 1976.3
4. Vimmsaare, K. Millist kahju teeb religioon sotsialistlikus ühiskonnas? Küsimused ja Vastused 1976.5
5. Tamme, A. Järjekindlalt võidelda minevikuigandite vastu [Ateistlikust kasvatustööst Paide raj.]. Rahva Hääl 1976, 23. märts
6. Sööde, H. Ateistide tööpõld on lai [Jõgeva raj. ateismikonv.]. Punalipp 1976, 25. märts
7. Vimmsaare, K. Ateistlik selgitustöö efektiivsemaks. Küsimused ja Vastused 1976.10
8. Issakov, S. Unustatud ajakiri ["Jumala Kartuse Kool"]. Keel ja Kirjandus 1976.8
9. Koel, A. Linna ateisminõukogus [ENSV ühingu "Teadus" Tallinna linnaorg. ateismisektsiooni tegevusest]. Õhtuleht 1976, 2. november
10. Saarik, E. Ideoloogiatöö tähtis lõik. Ateistlikust kasvatustööst Võru raj. Rahva Hääl 1976, 21. detsember
11. Raid, L. Ateistlik kasvatus on ideoloogiatöö koostisosa. Küsimused ja Vastused 1976.23

1977

1. Ehatamm, V. Nüüdisaja maailm ja religioon. Nõukogude Naine 1977.2
2. Baturin, I. Uued traditsioonid ja tavad ateistlikus kasvatustöös. Küsimused ja Vastused 1977.3
3. Ehatamm, V. Rahu kindlustamine ja kirik [Usuorg. rahupoliitikast]. Nõukogude Naine 1977.5
4. Treuberg, H. Ühest olulisest lõigust kasvatustöös [Ateistlikust kasvatustööst. Pärnu linna ateismilektorite ja ideoloogiatööaktiivi konv.]. Pärnu Kommunist 1977, 28. juuni
5. Raudberg, A. Usutegelaste ülemaailmsest rahukonverentsist osavõtjad Tallinnas [Muljed konv.: G. Claas; L. Riviera; D. Black]. Kodumaa 1977, 22. juuni
6. Saaber, K. Misjonärid – nii ja naa [Esimestest eesti afrikanistidest H. Igavene Tiismanist ja E. Oviirist]. Kultuur ja Elu 1977.8
7. Mihhailov, V. "Jumalalapsed" ja nende kasvatajad [Usulahu tegevusest Saksa FV-s]. Rahva Hääl 1977, 24. august
8. Vimmsaare, K. Ateismialased teadmised kõigile! Küsimused ja Vastused 1977.19
9. Islamimaa tavad. Küsimused ja Vastused 1977.21
10. Ehatamm, E. Tagurluse püüdlused ei kannu vilja [Religiooni osast antikommunistlikus tegevuses]. Rahva Hääl 1977, 11 detsember

1978

1. Novožilova, L. Osata oma veendumusi kaitsta [Ateistlikust kasvatustööst Tallinna Mererajoonis]. Õhtuleht 1978, 3. veebruar

2. Treuberg, H. Teadusliku maailmavaate kujundamiseks [Pärnu linna kultuuri ja ateismi rahvaülikooli tööst]. Rahva Hääl 1978, 10. märts
3. Ehatamm, V. Religioon ja naine. Nõukogude Naine 1978.3
4. Rammus, R. Vatikani vaevad [Katolitsismi ajaloost]. Noorus 1978.6
5. Oja, K. Mis on usuline sektantlus? Küsimused ja Vastused 1978.11
6. Rammus, R. Vatikani vaevad [Katolitsismi ajaloost]. Noorus 1978.7
7. Raid, L. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini. Marksistlik ateism Eestis 1900 – 1965. Edasi 1978, 1. september
8. Ehatamm, V. Ateistliku kasvatustöö ülesannetest. Eesti Kommunist 1978.10
9. Raid, L. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini. Marksistlik ateism Eestis 1900 – 1965. Eesti Kommunist 1978.11

1979

1. Piip, L. Tõelisest ja näilikust südametunnistuse vabadusest [Erinevatest arusaamades usutunnistuse vabadusele NSVL-s ja kapitalistlikes riikides]. Eesti Kommunist 1979.1
2. Mis on hinduism [Ajaloost ja vooludest]. Küsimused ja Vastused 1979.3
3. Ristna, P. Kes on šiiidid [Islami usulahu liikmetest]. Küsimused ja Vastused 1979.3
4. Eesti ENSV-s asuvate vaimulike keskuste ja konfessioonide esindajate läkitus kõigi maade usklitele ja hea tahte inimestele, kellele on kallid püsiva rahu, desarmeerimise ja rahvaste sõpruse huvid [Hiina agressiooni puhul Vietnami SV vastu]. Kodumaa 1979, 7. märts
5. Vimmsaare, K. Teadusliku ateismi kõlbeline sisu. Küsimused ja Vastused 1979.6
6. Ehatamm, V. Mida kujutab endast Vatikan ja mida uut võib oodata paavstiriigilt? Küsimused ja Vastused 1979.7
7. Ehatamm, V. Ateistliku kasvatusetõhustamiseks. Rahva Hääl 1979, 1.1 juuli
8. Ehatamm, V. Kirik ja usk Ameerika Ühendriikides. Nõukogude Naine 1979.7
9. Ehatamm, V. Islam tänapäeval. Nõukogude Naine 1979.10
10. Hark, E. Vali elu! [Kristliku Rahukonv. Töökomisjoni koosolekult. Sofia. Ida-Euroopa maade ning USA kirikujuhtide kohtumiselt. Eesti Evangeelse Luterliku kiriku peapiiskopi jutustus]. Kodumaa 1979, 5. detsember
11. Koel, A. Linna ateisminõukogus [Ateistlikust kasvatustööst Klementi nimelises õmblustootmiskoondises ja katsetehases "Estoplast" koosolekult] Õhtuleht 1979, 14. detsember
12. Mtsedlov, M. Usk nüüdismaailmas. Rahva Hääl 1979, 6. detsember

1980

1. Oja, K. Islam: ajalugu ja tänapäev. Küsimused ja Vastused 1980.2
2. Kährik, L. Religioosete ja sotsiaalsete normide sakraliseerimine klassiühiskonnas. Küsimused ja Vastused 1980.1
3. Grigulevitš, I. Tänapäeva katoliikluse ristteed. Edasi 1980, 16. jaanuar
4. Rammus, R. Islami ajalugu ja tänapäev. Küsimused ja Vastused 1980.3
5. Vimmsaare, K. Ateistliku kasvatustöö leninlikud printsiibid. Küsimused ja Vastused 1980.5
6. Koel, A. Linna ateisminõukogus [ENSV ühingu "Teadus" Tallinna org. tead. metoodikanõukogu tööst]. Õhtuleht 1980, 23. aprill
7. Ehatamm, V. Quo vadis Ecclesia [Katolitsism tänapäeval]. Nõukogude Naine 1980.4
8. Ehatamm, V. Leninlik ateismpäränd ja tänapäev. Rahva Hääl 1980, 12. aprill
9. Velikovitš, L. Tänapäeva katoliiklus [Vatikan]. Rmt "Muutuv maailm. Euroopa" 1980
10. Dudko, D. Lääs otsib sensatsioone... [Moskva obl. Štšolkovo raj. Grebnevo k. vaimuliku D. Dudko avaldus oma varasema Nõukogude vastase tegevuse hukkamõistmiseks]. Rahva Hääl 1980, 24. juuni
11. Koel, A. Teadusliku ateismi propagandametoodikanõukogus [ENSV ühingu "Teadus" juhatuse ateistliku propaganda tead. metoodikanõukogu laiendatud istungilt]. Õhtuleht 1980, 1. juuli
12. Aleksejev, A. Leninlik ateistlik päränd ja tänapäev. Nõukogude Õpetaja 1980, 16. august
13. V. I. Lenini ateismpärändile tuginedes. Küsimused ja Vastused 1980.16
14. Ehatamm, V. Müstika ja kaasaeg [Müstitsismi levikust kodanlikus ühiskonnas]. Nõukogude Naine 1980.9
15. Velikovitš, L. Jeesuse Seltsi metamorfoosid [Sisevastuoludest]. Edasi 1980, 27. detsember
16. Nossovitš, V. Marksistlik ateism ja moraal. Eesti Kommunist 1980.12

1981

1. Skibski, M. Milleks inimesele pihtimus? [Kristlikust patukahetsusest]. Leninlik Lipp 1981, 21. jaanuar

2. Ehatamm, V. Religioon ja kirik meil. Nõukogude Naine 1981.2
3. Kelder, P. Kas budism on religioon? Küsimused ja Vastused 1981.2
4. Fox, E ja Ellington, B. Meie sooviks on rahu ja üksteisemõistmine [Vestlus USA Ühinenud Metodisti Kiriku evangelismiosak. juhtivate töötajate E. Foxi ja B. Ellingtoniga]. Kodumaa 1981, 13. mai
5. Vimmsaare, K. Ateistlik kasvatus uue inimese kujundamisel. Küsimused ja Vastused 1981.13
6. Vimmsaare, K. Ateistlik kasvatustöö arenenud sotsialistlikus ühiskonnas. Eesti Kommunist 1981.8
7. Vimmsaare, K. Ükskõiksus on teadmiste vaegus [Noorte ateistlikust kasv.]. Rahva Hää 1981, 16. oktoober
8. Belov, A. Kes on baptistid? Töörahva Lipp 1981, 6. oktoober
9. Astahhova, V. Milleks kirikus viirik? Punane Täht 1981, 2.4 oktoober
10. Astahhova, V. Milleks kirikus viirik? Pärnu Kommunist 1981, 13. november
11. Kuulo Vimmsaare 60 [Ateismi eriteadlane]. Tallinna Polütehnik 1981.4
12. Vimmsaare, K. Noorsoo ateistlik kasvatamine. Küsimused ja Vastused 1981.23

1982

1. Vimmsaare, K. Religiooni ja ateismi väärkäsitusest. Küsimused ja Vastused 1982.2
2. Sepp, V. Ateisti pilguga [Religioonist]. Kommunismiehitaja 1982, 21. jaanuar
3. Ehatamm, V. Sunniidid, šiiidid, karidžiidid [Islam ja tema probleemid]. Rmt "Kalender 1983" 1982, Tallinn
4. Vimmsaare, K. Religiooni sotsiaalsed juured. Küsimused ja Vastused 1982.7
5. Piljatski, B. "Broeerbondi" kombitsad [Lõuna-Aafrika Vabariigis tegutsevast ususektist "Vendade Liit"]. Edasi 1982, 28.-29. aprill
6. Piip, L. Ususeadusandluse kõrvalekaldumatu täitmine on riiklik nõue. Õhtuleht 1982, 13 mai
7. Rõbnikov, V ja Tropikov, B. Tagurluse teenistuses [Ususektist "Ühendatud kirikud" ja selle juhust Moon Son Menist]. Rahva Hää 1982, 17. juuni
8. Vimmsaare, K. Religioosne teadvus. Küsimused ja Vastused 1982.15
9. Vainu, H. Islam naine ja perekond. Nõukogude Naine 1982.7
10. Vimmsaare, K. Kas teoloogia on teadus? Küsimused ja Vastused 1982.18
11. Raid, L. Südametunnistuse vabadusest. Eesti Kommunist 1982.9
12. Piip, L. Poliitika ja religioon [Usuküsimuse kasutamisest USA ideoloogilises diversioonis Nõuk. Liidu vastu]. Küsimused ja Vastused 1982.17
13. Agejev, V. Hingepüüdjad [Mun Son Meni ususekti tegevusest Prantsusmaal]. Noorte Hää 1982, 5. september
14. Ehatamm, V. Rahu on ühine eesmärk [Kiriku ja usuorg. osast rahuvõitluses]. Rahva Hää 1982, 27. oktoober
15. Belov, A. Milles seisneb kristliku sektantluse "pedagoogika" kahjulikkus. Nõukogude Õpetaja 1982.23
16. Astahhova, V. Miks kummardatakse vääriskive [Ebausust seoses vääriskividega]. Õhtuleht 1982, 3. november

1983

1. Ehatamm, V. Teaduslik-ateistliku kasvatusesüsteem. Küsimused ja Vastused 1983.2
2. Mironov, S. Kristluse sissetung: ateistlik lugemisvara. Leninlik Lipp 1983, 25. veebruar
3. Nossovitš, V. Ateism ja moraal. Rahva Hää 1983, 11. veebruar
4. Belov, A. Kristlikud usulahud ja tänapäev. Võitlev Sõna 1983, 5 märts
5. Mironov, S. Kristluse sissetung: ateistlikke vahelugemisi. Leninlik Lipp 1983, 1.-2., 4.-5., 10.-12., 15.-16. märts
6. Nossovitš, V. Kultuur ja religioon. Eesti Kommunist 1983.6
7. Vimmsaare, K. Religiooni, kiriku ja koguduse sotsiaalsed funktsioonid. Küsimused ja Vastused 1983.11
8. Vimmsaare, K. Võimsa ja vastuolulise ajastu poeg. Ideoloogiavõitlus M. Lutheri 500. sünniaastapäeva ümber 1-2. Nõukogude Õpetaja 1983 11. ja 25. juuni.
9. Vimmsaare, K. Argiteadvusest ja teaduslikust ateistlikust maailmavaatest. Rahva Hää 1983, 14. mai
10. Nossovitš, V. Reaalse õnne eest reaalses maailmas [Religioonist]. Rahva Hää 1983, 13 juuli
11. Vimmsaare, K. Ideoloogiavõitlus M. Lutheri 500. sünniaastapäeva ümber. 3.-5. Nõukogude Õpetaja 1983, 9., 23., 30. juuli
12. Ateismi aktiivsus. Leninlik Lipp 1983, 27. september

13. Vimmsaare, K. Ideoloogiavõitlus M. Lutheri 500. sünniaastapäeva ümber. Küsimused ja Vastused 1983.17
14. Hiisjärvi, E. Peapiiskop Edgar Hark 75. Kodumaa 1983, 12. oktoober
15. Raid, L. Tegelikust tunnetades [Kiriku suhtumisest sotsialismisse]. Eesti Kommunist 1983.10
16. Garadža, V. Võltspühade katte all [Vestlus NLKP j.a. Ühiskonnateaduste Akad. Tead. Ateismi Inst. direktori V. Garadžaga]. Võitlev Sõna 1983, 29. november
17. Kaalep, A. Martin Lutheri aastast Saksa DV-s [Saksa usureformaatori 500. sünniaastapäevaks]. Keel ja Kirjandus 1983.11
18. Soidla, A. Luterlus muutuva maailma pihtide vahel. Horisont 1983.12
19. Treuberg, H. Vaja on organisaatoreid [Pärnu linna ateismi rahvaulik]. Rahva Hääli 1983, 11. detsember
20. Vainu, H. Eva õun ja "naiste piibel" [Kristlus naisküsimisest]. Nõukogude Naine 1983.12

1984

1. Oja, K. Baptism Eestis. Küsimused ja Vastused 1984.2
2. Puust, P. Katoliku kirikust ja paavstidest. Ped. Instituut 1984, 3. ja 10. veebruar
3. Sillaste, H. Mis oli taarusk [Muinaseestlaste usundist]. Küsimused ja Vastused 1984.6
4. Kägu, E. Pühade püha ja pidude pidu: Ateisti vestlusi [Lihavõttepühadest]. Koit 1984, 19. aprill
5. Kägu, E. Kommunistlikust ja kristlikust töössuhtumisest: Ateisti vestlusi. Koit 1984, 5. aprill
6. Krigul, A. Südametunnistuse vabadusest [Suhtumisest ateismi ja religiooni]. Ped. Instituut 1984, 18. mai
7. Vimmsaare, K. Sotsioloogia ja religioon [Religioonisotsioloogiast]. Horisont 1984.6
8. Vimmsaare, K. Kes on usuäärmused? Küsimused ja Vastused 1984.11
9. Valk, Ü. Legendid ja pärimused maailma kõrgeimalt kiltmaalt [Tiibeti bönist]. Horisont 1984.6
10. Klotškov, V. Klerikaalse antikommunismi ideoloogia ja poliitika reaktsiooniline olemus. Rahva Hääli 1984, 19. juuni
11. Vimmsaare, K. Religioonisotsioloogia Eestis. Horisont 1984.7
12. Raid, L. Kes on kirjutanud piibli? Rmt "Kalender 1985" 1984, Tallinn
13. Kerimov, G. Šariaat: Ateisti vestlusi. Punane Täht 1984, 24. juuli
14. Yallop, D. Paavst Johannes Paulus I salapärase surm. Edasi 1984, 17.-18., 21.-23. august
15. Vimmsaare, K. Usk, ebausik ja religioon. Küsimused ja Vastused 1984.16
16. Valk, Ü. Legendid ja pärimused maailma kõrgeimalt kiltmaalt [Tiibeti bönist]. Horisont 1984.8
17. Vimmsaare, K. Ükskõiksuse ületamine [Indiferentsest religioonikäsitlusest]. Horisont 1984.9
18. Kerimov, G. Šariaat: Ateisti vestlusi. Nõukogude Hiiumaa 1984, 13. september
19. Vimmsaare, K. Ateismi dialektika. Horisont 1984.10
20. Valk, Ü. Legendid ja pärimused maailma kõrgeimalt kiltmaalt [Tiibeti bönist]. Horisont 1984.10
21. Jasterbov, I. Klerikalism tagurluse teenistuses. Töörahva Lipp 1984, 27. oktoober
22. Vimmsaare, K. Noorsoo ateistlik kasvatus. Küsimused ja Vastused 1984.22
23. Jasterbov, I. Klerikalism tagurluse teenistuses. Pärnu Kommunist 1984, 17. november

1985

1. Mšelov, M. Nüüdisprotsessid religioonis. Õhtuleht 1985, 22. aprill
2. Vainu, H. Vabamüürlus minevikus ja tänapäeval. Rmt "Kalender 1986" 1985, Tallinn
3. Arutjunov, S ja Žukovskaja, N. Kas jäljend või jäljendus [Torino surilina päritolust ja tead. menetlusest tema uurimisel]. Edasi 1985, 1.-3., 6. august
4. Vimmsaare, K. Religioon ei püsi paigal. Horisont 1985.8
5. Vahtre, L. Algul oli jõud [Muinas- ja ristiusust]. Looming 1985.12
6. Vimmsaare, K. Kas kõmulised uuendused või... [Ristiusu moderniseerimisest]. Horisont 1985.12
7. Uusman, P. Arutati päevaprobleeme [Kultuuri ja Ateismi Rahvaulikooli Vabar. Nõuk. Koosolekult]. Sirp ja Vasar 1985, 20. detsember

1986

1. Vimmsaare, K. TPI ateismiklubi "Athos" 20. Tallinna Polütehnik 1986, 21. märts
2. Vimmsaare, K. "Atheose" paradoks [TPI ateismiklubi tegevusest]. Noorte Hääli 1986, 17. mai
3. Raid, L. Kuidas tekkis ohverdamiskomme? Rmt "Kalender 1987" 1986, Tallinn
4. Arutjunov, S ja Žukovskaja, N. Lahendust otsimas [Torino surilina päritolust ja tead. menetlusest tema uurimisel]. Horisont 1986.7
5. Arutjunov, S ja Žukovskaja, N. Lahendust otsimas [Torino surilina päritolust ja tead. menetlusest tema uurimisel]. Horisont 1986.8
6. Leitsalu, I. Religioon antikommunismis. Ped. Instituut 1986, 17. oktoober

7. Viires, A. Paar pilguheitkatset Eesti muinasusku. Looming 1986.12

1987

1. Baltin-Kolski, A. "Püha" Józafati katsumised [Poola katoliku kiriku ülempiiskop 17 s.]. Edasi 1987, 16. jaanuar
2. Pöder, E. Islam kui poliitiline jõud [Usundi mõjust pol.]. Aja Pulss 1987.6
3. Arjakas, K. Taaralastest ja Kustas Utuste kirjakogust [Taarausuliste liikumisest 1920-1940]. Looming 1987.7
4. Eloriaga, J. F. Athose mäe saladused [Mungakloostritest]. Noorte Hääl 1987, 9. september
5. Hoida rahu tähendab hoida inimkonda [Vestlustest metropoliit Aleksiussega]. Rahva Hääl 1987, 17. oktoober
6. Hoida rahu tähendab hoida inimkonda [Vestlustest metropoliit Aleksiussega]. Noorte Hääl 1987, 20. oktoober
7. Nossõnitš, V. Teada, et elada: vestlusi religioonist ja ateismist. Õhtuleht 1987, 22. oktoober
8. Pajula, K. Me kõik vajame ühtemoodi rahu, leiba ja õiglust [Vestlus EELK peapiiskopi K. Pajulaga]. Kodumaa 1987, 25. november
9. Müstika, raha ja võim [Ebausust ja müstitsismist Aasia maades]. Edasi 1987, 4. november
10. Puusepp, E. Rahu olgu maapeal! Looming 1987.11
11. Herkel, A. Mõistva teadmise kaitseks. Sirp ja Vasar 1987, 20. november
12. Fischer, J. Et valitseks vastastikuse mõistmise vaim [Vestlusi Euroopa Kirikute Konv. peasekretäri J. Fischeriga]. Kodumaa 1987, 9. detsember

1988

1. Pajula, K. Tippkohtumise ajal USA-s [Vestlus EELK peapiiskopi K. Pajulaga]. Aja Pulss 1988.3
2. Laulik, H. Kirik ja rahuliikumine. Kodumaa 1988, 16. märts
3. Eesti ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele Arnold Rüütlile [Venemaal ristiusu vastuvõtmise 1000. aastapäevale püh. Pidulikust koosolekust osavõtjate tervitus]. Rahva Hääl 1988, 6. august
4. Tiro, K. 1000. aastat õigeusku Venemaal. Aja Pulss 1988.11
5. Salumäe, T. Uueneva suhtumise aegu [NSVL – USA tippkohtumise eduks peetud kirikutegelaste ühispalvusest]. Tööraha Lipp 1988, 9. juuni
6. NLKP Keskkomitee peasekretäri M. Gorbatšovi kohtumine Moskva ja kogu Venemaa patriarhi Pimeni ning Vene Õigeusu Kiriku sinodi liikmetega [Ettevalmistused Venemaa ristiusu vastuvõtmise 1000. aastapäeva tähistamiseks: sõnavõttud]. Rahva Hääl 1988, 1. mai
7. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. [Artiklite kogumik]. Tln Eesti Raamat
8. Tähiste, A. Usk on oopium? Nõukogude Hiiumaa 1988, 23. august
9. Rips, L. Usklikud meie ümber. Edasi 1988, 7. oktoober
10. Maarlend, A. Jeesus – muut või reaalsus. Võitlev Sõna 1988, 22. detsember
11. Kõrv, H. Kiriklikest ja ilmalikest traditsioonidest, tavadest ja kommetest. Nõukogude Hiiumaa 1988, 10., 13., 15., 17., 20. detsember

1989

1. Eylandt, I. Suuremat selgust usuasjadesse [Vestlusest ENSV usuasjade voliniku aset. A. Liimetsaga]. Noorte Hääl 1989, 29. oktoober
2. Üprus, A. Kultuurist [ja religioonist]. Edasi 1989, 27. august
3. Aleksius ja Vikström, J. Ainult kõik koos [Vene õigeusu ja soome evangeelse luteriusu kiriku esindajate kohtumisest Kuremäel]. Leninlik Lipp 1989, 17. juuni
4. Kaagjärv, L. Inimmõtte puudulikkusest [Religioonist inimteadvuses]. Kodumaa 1989, 31. mai
5. Kuusemaa, T. Rahvast ja kirikust. Edasi 1989, 5. aprill
6. Rahkema, E. Iidne raamat. Leninlik Lipp 1989, 7. veebruar

Lisa nr 10

Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik "Raamatukroonika" põhjal

1940

1. Jõulupühade tekkimine ja nende reaktsiooniline olemus. [Abiks agitaatorile]. Tln, „Poliitiline Kirjandus“, 15 lk, 5000 eks

1941

1. Jaroslavski, J. Kommunism ja usk. Tln, „Poliitiline Kirjandus“, 30 lk, 10 000 eks
2. Rumjantsev, N. Kas Jeesus Kristus elas. Tln, „Poliitiline Kirjandus“, 87 lk, 15 000 eks
3. Rumjantsev, N. Ülestõusmise pühade vastu. Tln, „Poliitiline Kirjandus“, 55 lk, 10 000 eks
4. Võitlevate Usuvastaste Liidu rakukeste tööjuhend. Trt, trk. „Edasi“, 11 lk

1947

1. Sergejev, I. Teadus ja ebausk. Tln, RK „Pedagoogiline kirjandus“. 26 lk, 3200 eks
2. Gurev, G. Kas oli maailma algus ja kas tuleb selle lõpp?

1951

1. Kolonitski, P. Marksism-leninism usust [Ühingu kesklektoriumis Moskvast peetud avaliku loengu stenogramm]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 26 lk, 6000 eks
2. Plissetski, M. S. Teadus ja usk inimese tekkimisest. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 28 lk, 6000 eks
3. Šišakov, V. A. Teadus ja usk maailmaruumi ehitusest. Populaarteaduslik loeng koos juhenditega. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 40 lk, 5000 eks

1952

1. Sidorov, N. Teaduslik ettenägemine ja religioossed ennustused. [Ühingu kesklektoriumis Moskvast peetud avaliku loengu stenogramm]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 47 lk, 6000 eks
2. Nikolski, V. K. Religiooni tekkimine. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 88 lk, 8000 eks

1953

1. Kasirin, P. Religioosse ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 60 lk, 5000 eks
2. Sokolov, V. Sektantlusest [Abiks lektorile]. 63 lk, 100 eks
3. Galan, J. Vatikan ilma maskita. Pamfletid. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 134 lk, 10 000 eks
4. Kaganov, V. M. Mitšuuriinlik bioloogia ja tema osa religioossete igandite ületamiseks. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 36 lk, 10 000 eks
5. Kolonitski, P. Kommunistlik moraal ja religioosne moraal. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 35 lk, 10 000 eks
6. Pavjolkin, P. Religioosne ebausk ja selle kahjulikkus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 152 lk, 10 000 eks
7. Prokofjev, V. I. Teaduse ja religiooni lepitamatus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 44 lk, 10 000 eks
8. Sokolov, V. G. Religioossete kombetalituste ja pühade päritolu ning reaktsiooniline olemus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 36 lk, 10 000 eks
9. Sokolov, V. G. Sektantlus ja selle reaktsiooniline olemus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 35 lk, 10 000 eks
10. Erport, D. Religiooni tekkimine ja tema reaktsiooniline sotsiaalne olemus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 95 lk, 5000 eks
11. Amossov, N. K. Marksism-leninism usust ja sellest vabanemisest [Loengu materjal]. Tln, 23 lk, 350 eks
12. Amossov, N. K. Töötajate kommunistlik kasvatus ja teaduslik-ateistliku propaganda ülesanded [Materjal loenguks]. Tln, 18 lk, 350 eks
13. Bogotovski, P. Teadus ja usk inimese tekkimisest. Abiks lektorile. Tln, 26 lk, 300 eks
14. Progressiivsed eesti kirjanikud usust ja kirikust [Tsitaaate]. Tln, 11 lk, 150 eks
15. Ristiusu tekkimine ja klassiolemus [Metoodilised juhendid loengu koostamiseks]. Tln, 6 lk, 200 eks
16. Soovitav temaatika teaduslik-ateistliku propaganda alal. 2 lk,
17. Suurte vene õpetlaste võitlus usuliste eelarvamustega [Metoodilised juhendid loengu koostamiseks]. Tln, 4 lk, 200 eks

1954

1. Amossov, N. K. Ristiusu tekkimine ja klassiolemus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 64 lk, 3000 eks

1955

1. Lenin, V. I. Sotsialism ja usk [Töölispartei suhtumisest religiooni]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 32 lk, 10 000 eks
2. Prokofjev, V. Religioon on teaduse ja progressi vaenlane. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 60 lk, 4000 eks
3. Skvortsov-Stepanov. Mõtteid religioonist. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 28 lk, 4000 eks
4. Gurev, G. Usust jumalasse. Vestlusi usklike ja mitteusklikega. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 83 lk, 3000 eks
5. Lenin, V. Usust [Kogumik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 76 lk, 3000 eks
6. Bahharev, A N. I. V. Mitšurini õpetuse teaduslik-ateistlik tähtsus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 28 lk, 3300 eks

1956

1. Medvedev, N. V. Teadus ja religioon psüühilistest nähtustest. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 70 lk, 2000 eks
2. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis [Kogumik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 287 lk, 3000 eks

1957

1. Gurev, G. A. Kas maailm on loodud? Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 36 lk, 2000 eks
2. Persits, M. M. Moraal ja usk [Loengumaterjal]. 22 lk, 250 eks

1958

1. Eesti kirjanikud usust ja kirikust [Väljavõtteid ja tsitaate. Abiks lektorile]. Tln, 38 lk, 260 eks
2. Maasik, V. Teadus ja usk [Loengumaterjal]. Tln, 26 lk, 260 eks
3. Birjukov, D. A. Pavlovi õpetuse põhiküsimused ateistlikus propagandas [Loengumaterjal]. 24 lk, 300 eks
4. Každan, A. Legende maailma loomisest. Tln, 15 lk, 270 eks
5. Mitin, M. B. Teaduslik-ateistliku propaganda sisust ja ülesannetest kaasaegseis tingimustes [Materjale üleliiduliselt teaduslik-ateistlikult seminarilt]. Tln, 22 lk, 270 eks

1959

1. Bõhhovski, B. E. Loengumaterjal teemal: Neotomism on katoliikluse tänapäevane filosoofia. Tln, 29 lk, 300 eks
2. Gurev, G. Usust hinge surematusse. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 48 lk, 3000 eks
3. Jõgimaa, H. Loengumaterjal teemal: Luteri usu kiriklikest kombetalitustest – ristimisest leerist, laulamisest ja matusest. Tln, 25 lk, 370 eks
4. Puis, G. Teaduse ja religiooni vastandlikkus [Materjale näitliku vahendi „Nauka i religija“ juurde]. Tln, 31 lk, 365 eks
5. Oja, K. Mõningaid vastuseid küsimustele sektantluse kohta [Abimaterjal ateistlike loengute koostaise]. Tln, 22 lk, 380 eks
6. Paan H. Usuvastase propaganda teostamisest kultuurhariduslikes asutustes. Tln, 24 lk, 2000 eks
7. Parnjuk, M. A. Teadus ja religioon ühiskondlikust elust. Tln, 59 lk, 380 eks
8. Teadus ja religioon [Artiklite kogumik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 415 lk, 2000 eks
9. Jaroslavski, J. Usklike ja uskmata piibel. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 408 lk, 10 000 eks

1960

1. Jõgimaa, H. Usk ja tegelikkus [Abiks lektorile]. Tln, 20 lk, 475 eks
2. Pavjolkin, P. Kas jumal on olemas? [Vestlused]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 71 lk, 4000 eks
3. Krõveljov, J. Raamat piiblist [Populaarteaduslik ülevaade]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 323 lk, 5000 eks
4. Mitin, M. B. Teaduslik-ateistlikust propagandast NLKP Keskkomitee otsuse „Partei-propaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes“ valguses [Abiks lektorile]. Tln, 53 lk, 480 eks

1961

1. Skvortsov-Stepaov, I. Jumalakartlikud mõtisklused põrgust ja paradiisist, põrgulistest ja inglitest, patustest ja õndsatest ning lunastamise teedest. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 96 lk, 8000 eks
2. Jaroslavski, J. Usust [Kogumik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 620 lk, 10 000 eks
3. Valentinov, A. Nõukogude seadusandlus usukultuste kohta [Üleliidulisel seminar-nõupidamisel teadusliku ateismi teadusliku ateismi küsimustes peetud loengu stenogrammi lühendatud tõlge]. Tln, 33 lk, 535 eks

- Hayn, H. G. Adam, Eeva ja usutegelased [Tõlgitud saksa keelest]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 107 lk, 8000 eks
- Kajak, A. Religioon ja moraal. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 111 lk, 5000 eks
- Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis [Artiklite kogumik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 324 lk, 8000 eks
- Ossipov, A. Tee vaimsele vabadusele [Endise usuteadlase jutustus]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 72 lk,

1962

- Šeinman, M. M. Klerikaalne antikommunism [Abiks lektorile]. Tln, 20 lk, 400 eks
- Ananjev, M. Arstiteadus usu vastu [Abiks lektorile]. Tln, 8 lk, 400 eks
- Mõtisklusi usust. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 152 lk, 5000 eks
- Oja, K. Tänapäeva usundid ja nende klassiolemus [Stenogramm loengust]. Tln, 75 lk, 500 eks
- Tsamerjan, I. P. NLKP programm ja ateistliku kasvatusöö ülesanded. Tln, 19 lk, 400 eks
- Kurg, L. Piibli „tõde“. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 208 lk, 8000 eks
- Teadusliku ateismi aluste kursuse programm. Kõrgematele õppeasutustele. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 24 lk, 22 eks
- Vimmsaare, K. Luterluse ideoloogia tänapäeval [Abiks lektorile]. Tln, 27 lk, 400 eks

1963

- Idealistlikud ja usukused vaated õpetuses instinktides [Loengumaterjal]. Trt, 18 lk, 250 eks
- Kalnin, V. Tervishoid ja usklike ??? Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 127 lk, 4000 eks
- Teaduslik ja religioosne maailmavaade [Abiks lektorile]. Tln, 29 lk, 400 eks
- Ateisti käsiraamat [Kogumik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 544 lk, 5000 eks
- Šeinman, M. Paavstlus. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 180 lk, 6000 eks
- Taxil, L. Lustakas piibel. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 471 lk, 10 000 eks
- Teadusliku ateismi alused [Õpik kõrgematele õppeasutustele]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 380 lk, 4000 eks
- Vimmsaare, K. Luteri usu kiriku ideoloogia tänapäeval [Loenguid teadusliku ateismi alalt]. Tln, TPI, 35 lk, 800 eks
- Vimmsaare, K. Luteri kiriku ideoloogiast tänapäeval. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 72 lk, 4000 eks

1964

- Marx, K. ja Engels, F. Religioonist [Kogumik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 283 lk, 5000 eks
- Soop, K. Kohtla-Järve ateistide töökogemusi [Abiks lektorile]. 49 lk, 300 eks
- Teadusliku ateismi küsimusi [Artiklite kogumik]. Tln, TPI, 144 lk, 600 eks
- Vestlusi religioonist ja teadusest [Populaarne õpik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 295 lk, 4000 eks
- Vastuseid usklikele [Populaarne teatmik]. Tln, Eesti Riiklik Kirjastus, 367 lk, 4000 eks

1965

- Gerodnik, G. Mungarüü varjus [Tõde Petseri kloostri kohta]. Tln, „Eesti Raamat“, 87 lk, 10 000 eks
- „Kaasaja loodusteadused ja religioon“, metodoloogiline konverents [Töökava]. Trt, 4 lk, 300 eks
- Fedin, J. Religiooni uuendamise katsed tänapäeval. Tln, „Eesti Raamat“, 80 lk, 3000 eks
- Nelson, I. Vagaduse varjus [Vaimulike ja usklike seadusevastasest tegevusest Eestis]. Tln, „Eesti Raamat“, 212 lk, 10 000 eks
- Kohalike religioossete organisatsioonide ideoloogia ja tegevuse tundmaõppimise meetoditest [Abiks lektorile]. Tln, 13 lk, 300 eks
- Taxil, L. Lustakas evangeelium ehk Jeesuse elu. Tln, „Eesti Raamat“, 432 lk, 12 000 eks
- Kovaljov, S. I ja Kublanov, M. M. Leiud Juuda kõrbes. Avastusi Surnumere piirkonnas ja ristiusu tekkimine. Tln, „Eesti Raamat“, 104 lk, 10 000 eks
- Vimmsaare, K. Luterlus tänapäeval [Loenguid teadusliku ateismi alalt]. Tln, TPI, 40 lk, 500 eks

1966

- Loodusteadused ja religioon [Kogumik]. Tln, „Eesti Raamat“, 67 lk, 3000 eks
- Protestantism tänapäeval [Kogumik]. Tln, „Eesti Raamat“, 124 lk, 3000 eks
- Twain, M. Kirjad maa pealt [Ateistlikud jutustused, esseed, pamfletid]. Tln, „Eesti Raamat“, 364 lk, 20 000 eks

1967

1. Teadus ja usk nakkushaigustest. Tln, „Eesti Raamat“, 87 lk, 5000 eks

1968

1. Vimmsaare, K. Kõrgemale ateistliku kasvatustöö tase [Abiks lektorile]. Tln, 25 lk, 400 eks
2. Ivanov, I. Loodusteaduste osatähtsus nõukogude inimeste ateistliku maailmavaate kujundamisel [Abiks lektorile]. Tln, 19 lk, 400 eks
3. Saarma, J. Kurjast vaiust vaevatud [Vaimuhaigustest ja religioonist]. Tln, „Eesti Raamat“, 77 lk, 8000 eks
4. Anissimov, S. Ateismi osatähtsus kommunismiehitaja moraalikujundamisel [Abiks lektorile]. Tln, 16 lk, 400 eks

1969

1. Tokarev, S. Religioon maailma rahvaste ajaloos. Tln, „Eesti Raamat“, 592 lk, 5000 eks
2. Vimmsaare, K. Luterlus enne ja nüüd. Tln, „Eesti Raamat“, 200 lk, 5000 eks
3. Vimmsaare, K. Luterlus viimastel aastatel [Jutluste kriitiline analüüs. Abiks lektorile]. Tln, 19 lk, 450 eks

1970

1. Ateism, religioon, sotsioloogia [Kogumik]. Tln, „Eesti Raamat“, 80 lk, 2500 eks
2. Usk ja mõistus [Lääne kirjanduse ateistid religioonist. Antoloogia]. Tln, „Eesti Raamat“, 219 lk, 6000 eks

1971

1. Ateistlikust kasvatustööst sektantide hulgas [Abiks lektorile]. Tln, 25 lk
2. Raid, L. Kas religiooni sisuline uuenemine või väline moderniseerumine? [Abiks lektorile]. Tln, 17 lk, 400 eks
3. Baturin, I. Kas leer on isaisade komme? Tln, „Eesti Raamat“, 48 lk, 5000 eks
4. Religiooni ja ateismi küsimusi minevikus ja tänapäeval [TRÜ ja EKP Tartu Linnakoitee ateismialase teaduslik-teoreetilise konverentsi materjalid]. Trt, 112 lk, 300 eks

1972

1. Raid, L. Usklikud ja kommunistid. Tln, „Eesti Raamat“, 110 lk, 3000 eks
2. Soop, K ja Sirkel H. Mennonitlusest ja selle esinemisest Eesti NSV-s [Abiks lektorile]. Tln, 33 lk, 300 eks

1973

1. Gerodnik, G. Vend Vahindra [Satiiriline dokumentaaljutustus Eestis ja Lätis tegutsenud buda usu jutlustajast K. Tõnissonist]. Tln, „Eesti Raamat“, 112 lk, 25 000 eks
2. Mtšedlov, M. P. Tänapäeva katolitsism. Tln, „Eesti Raamat“, 78 lk, 2500 eks
3. Ateismi kohast tänapäeva ideoloogilises võitluses [Õppevahend lektoritele]. Trt (TRÜ), 39 lk, 250 eks
4. Kublanov, M. Uus testament. Otsingud ja leiud. Tln, „Eesti Raamat“, 200 lk, 4500 eks

1974

1. Metoodiline juhend teaduslikus ateismis TRÜ mittestatsionaarsetele üliõpilastele. Trt (TRÜ), 6 lk, 750 eks

1975

1. Teaduslik ateism [NSVL Kõrgema ja Keskhhar. Min. Poolt kõrgemate koolide üliõpil. Õpikuks lubatud]. Tln, „Eesti Raamat“, 222 lk, 5000 eks
2. Baturin, I. Uute traditsioonide osast ateistlikus kasvatustöös [Abiks lektorile]. 16 lk, 300 eks
3. Näidisõppeprogramm ateisi rahvaülikoolidele (koost. I. Baturin, L. Mäesalu). Tln, 76 lk, 300 eks

1976

1. Ateism, religioon, kõlblus [Kogumik]. Tln, „Eesti Raamat“, 182 lk, 4000 eks
2. Mihnovski, D. Ühiskonna vaimne kultuur ja religioon [Abiks lektorile]. 26 lk, 300 eks
3. Manuilova, D. Religiooni sotsiaalsed funktsioonid. Tln, „Eesti Raamat“, 52 lk, 3000 eks
4. Ateistlikust kasvatustööst [Materjale ja dokumente]. Tln, „Eesti Raamat“, 91 lk, 5000 eks
5. Individuaalne lähenemine ateistlikus kasvatustöös [Kogumik]. Tln, „Eesti Raamat“, 51 lk, 4000 eks

eks

1977

1. Metoodiline juhend teaduslikus ateismis TRÜ kaugüliõpilastele. Trt (TRÜ), 7 lk, 360 eks
2. Tšertkov, A. Kuidas usk lohutab? Tln, „Eesti Raamat“, 40 lk, 4000 eks

1978

1. Raid, L. Vabamõttelejate ringidest massilise ateismini: Marksistlik ateism Eestis 1900-1965. Tln, „Eesti Raamat“, 302 lk, 3000 eks
2. Vimmsaare, K. Religioon ja kirik Eestis. Tln, „Eesti Raamat“, 119 lk, 5000 eks
3. Seminarikavad teaduslikus ateismis. Trt (TRÜ), 2 lk, 700 eks
4. Metoodiline juhend teaduslikus ateismis TRÜ kaugüliõpilastele. Trt (TRÜ), 7 lk, 600 eks

1979

1. Ehatamm, V. Religioon ja kirik nüüdisaja ideoloogiavõitluses [Abiks lektorile]. Tln, 28 lk, 500 eks
2. Pismanik, M. Isiksus ja religioon. Tln, „Eesti Raamat“, 139 lk, 3000 eks

1980

1. Lenin, V. I. Sotsialism ja usk. Töölispartei suhtumisest religiooni. Tln, „Eesti Raamat“, 24 lk, 3000 eks
2. Metoodiline juhend teaduslikus ateismis TRÜ kaugüliõpilastele. Trt, TR, 7 lk, 600 eks
3. Kurotškin, P. Ateism ja teaduslik kasvatus ühiskonnas, kus valitseb teaduslik materialistlik maailmavaade [Abiks lektorile]. Tln, 34 lk, 400 eks
4. Engels, F. Looduse dialektika. Tln, „Eesti Raamat“, 302 lk, 3000 eks
5. Teadusliku ateismi alused [Õpik keskeriõppeasutustele]. Tln, „Eesti Raamat“, 151 lk, 5000 eks
6. Usupühad ja ateistlik selgitustöö [Artiklite kogumik]. Tln, „Eesti Raamat“, 85 lk, 6000 eks

1981

1. Engels, F. Ludvig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp. Tln, „Eesti Raamat“, 62 lk, 3000 eks
2. Grigulevitš, J. Inkvisitsioon. Tln, „Eesti Raamat“, 445 lk, 25 000 eks
3. Engels, F. Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks. Tln, „Eesti Raamat“, 19 lk, 3000 eks
4. Kurojedov, V. Nõukogude riik ja kirik. Tln, „Eesti Raamat“, 70 lk, 4000 eks
5. Vimmsaare, K. Ükskõiksus – on see hea või halb? (Nüüdisateismi sotsiol. ja filos. probleeme). Tln, „Eesti Raamat“, 156 lk, 5000 eks

1982

1. Sillaste, H. Rahvusküsimus ja religioon [Abiks lektorile]. Tln, 29 lk, 300 eks
2. Lenin, V. . Sotsialism ja usk. Töölispartei suhtumisest religiooni. Tln, „Eesti Raamat“, 24 lk, 1000 eks

1983

1. Berar, P. Religioon nüüdismaailmas. Tln, „Eesti Raamat“, 119 lk, 6000 eks
2. Kirik laias maailmas. Maailmausundid tänapäeval [Kogumik]. Tln, „Eesti Raamat“, 104 lk, 6000 eks
3. Seminarikavad teaduslikus ateismis. Trt, TRÜ, 2 lk, 750 eks

1984

1. Metoodiline juhend teaduslikus ateismis TRÜ kaugüliõpilaste 1984./85. õppeaastaks. Trt, TRÜ, 6 lk, 600 eks

1985

1. Baptism Eestis [Met. materjale abiks lektorile]. Tln, 23 lk, 500 eks
2. Religioon nüüdismaailmas: met. kiri ja kirjandusnim. Tln, Fr. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riikl. Rmtk. 40 lk, 1000 eks
3. Vimmsaare, K. Luterluse evolutsioon: M. Luther ja meie aeg. Tln, „Eesti Raamat“, 168 lk, 5000 eks
4. Religioon ja ideoloogiline võitlus kaasajal [Abiks lektorile, kõnelejale]. Tln, 14 lk, 400 eks
5. Teaduslik ateism ja ateistlik kasvatusöö. Bibl. nim. ENSV Haridusmin. (ENSV Vabar. Õp. Täiendusinst.). 28 lk, 1000 eks

6. Ateistide argipäevad [Ateismipropagandistide tööst]. Tln, "Eesti Raamat", 96 lk, 4500 eks

1986

1. Nossovitsš, V, Vimmsaare, K. Noorsugu, kõlblus, ateism (Noorsoo kõlbelisest kasvatamisest). Tln, "Eesti Raamat", 158 lk, 5000 eks
2. Õigeusu kiriku osast eesti ja vene rahva ajaloos [Abiks lektorile]. Tln, 65 lk, 400 eks
3. Metoodiline juhend teaduslikus ateismis TRÜ kaugüliõpilastele 1986/87 – 1988/89 õppeaastal. 5 lk, 900 eks

1987

1. Gurevitš, P. Müstika ja tänapäev [Kriit. olukirjeldused]. Tln, "Perioodika", 109 lk, 16 000 eks
2. Rožnov, V. Prohvetid ja imetegijad: etüüde müstitsismist. Tln, "Eesti Raamat", 173 lk, 42 000 eks
3. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis [Artiklite kogumik]. 3. osa. Tln, "Eesti Raamat", 300 lk, 4000 eks
4. Eesti Evangeelne luterlik kirik ja rahuliikumine. Tln, EELK Konsistoorium, 114 lk, 5000 eks

1988

1. Eestimaa usundi- ja ateismilugu. Ühiskonnatead. erikursuse materjal. Tln, TPI. 55 lk, 500 eks

1989

1. Vimmsaare, K. Rahvus ja religioon. Tln, 31 lk, 400 eks

Kasutatud lühendite nimestik:

TSN – Töölise Saadikute Nõukogu

NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik partei

EKP – Eestimaa Kommunistlik partei

KK - Kommunistliku partei Keskkomitee

TA – Teaduste Akadeemia

NL – Nõukogude Liit

EW – Eesti Vabariik (1918-1940)

ETK – Eesti Tööraha Kommuun

ELKNÜ – Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing

PTTLÜ – Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing

UN – Usuasjade Nõukogu

ÜPTTLÜ – Üleliiduline Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing

VUL – Võitlevate Usuvastaste Liit

VSDTP – Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei

Kasutatud allikad ja kirjandus:

Arhiivid:

Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiiv, Tallinn (ERA)

ENSV Ühing "Teadus" fond R-2048

Usuasjade voliniku, fond R-1989

Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiiv (end. Partearhiiv), Tallinn (ERAF),

Eestimaa Kommunistlik Partei, fond 1

Publitseeritud allikad ja kirjandus:

ALTNURME, R. Johan Kõpp ja TÜ usuteaduskond, kogumik Johan Kõpp 125. Tartu 2000

ALTNURME, R. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944-1949. Tartu 2001

ANT, J. Eesti 1939-1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn 1999

ARJAKAS, K. Ajalooteaduse ärkamine. Mõtisklusi Eestimaast. Tallinn 1989

Ateistide argipäevad. Tallinn 1985

Ateisti käsiraamat. Tallinn 1963

BATURIN, I. Sa saad täisealiseks. Tallinn 1966

BATURIN, I. Noorte traditsioonid. Tallinn 1965

BERCKEN, W. van den. Ideology and Atheism in Soviet Union. Berlin-New York 1989

BUHARIN, N. Kirik ja kool nõukogude wabariigis. Talupoja raamatukogu nr 1920.4. Omsk

Eesti biograafilise leksikoni täiendkõide. Tartu, Tallinn 1940

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. Tallinn 1968

Eesti Tööraha Kommuuna Nõukogu dekreedid, määrused ja teadaanded. Peterburi 1919

Encyclopaedia Britannica. 1991

GIRARD, R. The Girard Reader. Ed. by James G. Williams. New York 1996

GNADENTEICH, J. Kodumaa kirikulugu. Tallinn 1995

HARVO, M. Kirikuvastane võitlus Eestis 1950ndate aastate lõpul. Proseminaritöö, TÜ ajaloo osakond. Tartu 2003

Ideoloogilise töö küsimusi. NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954-1961). Tallinn 1962

JANSEN, E. C. R. Jakobsoni "Sakala". Tallinn 1971

JUHKAM, M. Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais. Eesti saatuseaastad 1945-1960. Stockholm 1968

KARJAHÄRM, T., SIRK, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850-1917. Tartu 1997

Kaunilt, meeldejäädvalt. Koostanud K. Oja. Tallinn 1965

KOPPEL, M-M. Küüditajate kool. Kultuur ja Elu 2001.2 (2001a)

KOPPEL, M-M. Ühing "Teadus" – ideoloogiline vähkkasvaja. Kultuur ja Elu 2001.4 (2001b)

KUUSIK, A. EKP Keskkomitee ühiskonna ideoloogilisel mõjutamisel. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Tallinn 2002

KÄÄRIÄINEN, K. Discussion on Scientific Atheism as a Soviet Science 1960 – 1985. Helsinki 1989

LAAR, M. Eesti ja kommunism. Kommunismi must raamat: kuriteod, terror, repressioonid. Tallinn 2000.

LEHT, K. Ateistlikust kasvatuses koolis. Tallinn, 1960.

LEPP, I. Moodsa ateismi psühhoanalüüs. Tallinn (käsikirjaline aastanumbrita tõlge teosest Psychanalyse de l'atheisme moderne. Nouvelle Edition. Paris 1966)

LIEBMAN, A., MATTISEN, E. Ajastu peateel. Eesti Tööraha Kommuuni ajaloost. Tallinn 1978

- LUUKKANEN, A. The Party of Unbelief. The Religious Policy of the Bolshevik Party 1917-1929. Helsinki 1994
- MIHKELSON, M. Punane terror ja kirik Eestis 1918-1919. Looming 1992.11
- MITT, A. Religioosete väärseisukohtade paljastamine füüsika õpetamisel. Ateistlikust kasvatuses koolis. Tallinn 1963
- NELSON, I. Vagaduse varjus. Tallinn 1965
- NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954-1961). Tallinn 1962
- “Nõuandeid ilmalike kombetalituste kohta”. Tartu 1959
- OJA, K. Sektantliku moraalioõpetuse põhimõtetest. Religiooni ja ateismi küsimusi minevikus ja tänapäeval. Tartu, 1971
- PAUL, T. Leeri likvideerimise lugu, Looming 1996.4
- PLAAT, J. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. Tartu 2001
- POZDNJAKOV, P. Parteipropaganda ja poliitilise informatsiooni mõjukuse kriteeriumid. Eesti Kommunist 1974.1
- PRINK, A. “Humanitase” aegadest. Edasi, 13. X 1967
- RAID, L. Eesti kommunistide usuvastane töö 1917-41. Eesti Kommunist 1968.4.
- RAID, L. Olustikutraditsioon ja ateistlik kasvatustöö (1957-65). TRÜ toimetised, vihik 203. Tartu 1967
- RAID, L. Eestimaa Kommunistliku Partei kasvatustöö kogemustest aastail 1940-41. TRÜ toimetised, vihik 233. Tartu 1969 (1969a)
- RAID, L. Ateistliku propagandatöö arenguhooni ENSVs 1945-1956. TRÜ toimetised, vihik 238. Tartu 1969 (1969b)
- RAID, L. Usklikud ja kommunistid. Tallinn 1972
- RAID, L. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini. Tallinn 1978
- RAUDSEPP, A. Viljandi ajalooõpetajana muinsuskaitse liikumises 1987-1990. Muinsuskaitse liikumine Viljandimaal. Viljandi 2003
- Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis (RAAE I). Tallinn 1956
- Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis (RAAE III). Tallinn 1987

- SAAGE, V. Ateistlikust kasvatuses kirjanduse õpetamisel. Tallinn 1963
- SAARD, Riho. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870-1917. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 184. Helsinki 2000
- SAARNIIT, H. Usust, kirikust, vaimulikkonnast ja ateistlikust propagandast kodanlikus Eestis (1920-1940). Mõtisklusi usust, Tallinn 1962
- SILD, O., SALO, V. Lühike Eesti kirikulugu. Tartu 1995
- SKVORTSOV-STEPANOV, I. Mõtteid religioonist. Tallinn 1955
- SÜLD, M. Ateistlik propaganda Nõukogude Eesti ajalehtedes aastail 1952 ja 1962. Seminaritöö. Tartu 1998.
- TAXIL, L. Lustakas Piibel. Tallinn 1963
- TANI, R. Teaduslik-ateistliku maailmavaate kasvatamisest keemia õpetamisel. Ateistlikust kasvatuses koolis. Tallinn 1963
- Teaduslik ateism. Tallinn 1975
- TUGLAS, E. Elukiri. Tallinn 1993
- UNDUSK, J. Retooriline sund Eesti nõukogude ajalookirjutuses. Võim & kultuur, Tartu, 2003
- UUET, L. Riigiarhiivi Fondide teatmik, II osa, 1940-1997. Tartu 2001
- VAHTRE, S. Lisandusi religiooni ja ateismi ajaloole Eestis. Teine lugemine. Tallinn 1998
- VALK, P. Kiriku ja ristiusu kriitika kooli usuõpetuse üle toimunud vaidlustes 1920. aastate alguse Eestis. Kleio 1997.2a
- VALK, P. Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos. Tallinn 1997 (1997b)
- VEEM, K. Eesti vaba rahvakirik: dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm 1990
- VEISPAK, T. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944-1952). Looming 1990.9
- VIIRES, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. Tuna 2003.1
- VIMMSAARE, K. Marksistliku ateismi levikust Eestis. Eesti Kommunist, 1978.11
- VIMMSAARE, K. Ateistlik kirjandus Nõukogude Eestis. Eesti Kommunist 1974.3
- VIMMSAARE, K. Uurimused ateismi valdkonnas. Eesti Kommunist 1969.9

VIMMSAARE, K. Ükskõiksus – on see hea või halb? Tallinn 1981

VIMMSAARE, K. Ateism, religioon, sotsioloogia. Tallinn 1970

VIMMSAARE, K. Eestimaa ateismi ja usundilugu. Tallinn 1988

Võõrsõnade leksikon. Tallinn 1981

WALLNER, Ar. ja JÄNES, S. Usk ja teadus. Leningrad 1924

ÕNGO, A. Teaduslik-ateistlikust kasvatustööst keskkooli ajalootundides. Tallinn 1960.

Ajakirjandus:

Ateist. Teaduslik-metoodiline usuvastane kuukiri. Tallinn 1941.1-6

EHATAMM, V. Ideoloogiatöö oluline lõik. Rahva Hääl 12. V 1981

EHATAMM, V. Ateistliku kasvatustöö ülesannetest. Eesti Kommunist 1978.10

FROESE, P. Forced secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed. Journal for the Scientific Study of Religion. March 2004, vol 43

ILJITŠEV, L. Teadusliku maailmavaate kujundamine ja ateistlik kasvatustöö. Eesti Kommunist 1961.2

Kommunist 15. III 1941

Kommunist 4. IX 1940

Noorte Hääl 25. XII 1940

SALUS, L. Päevast, mil anname oma lapsele nime. Rahva Hääl 13. X 1965

KUPP, F. Ääremärkusi ateistlikule kasvatusesele NSV Liidu ajaloo õpetamisel 7. klassis. Nõukogude Õpetaja, 1967.12

Noor Tööline 1922.1

Noor Tööline 1922.5

Rahva Hääl 20. III 1956

Reporter 24. IV 2003

VALTON, A. Üks tund võitleva ateistiga. Kaheksa jaapanlannat. Loomingu Raamatukogu 1968.1

Loengud:

RAUDSEPP, A. Ajalooõpetamise ajaloost Eestis. Loeng TÜ ajaloo-osakonnas 2004. aasta kevadsemestril.

ROSENBERG, T. Ajalookirjutus ENSV-s. Loeng TÜ ajaloo-osakonnas 2004. aasta kevadsemestril

Suulised allikad:

RAID, L. Vestlus 16. jaanuaril 2003

VIMMSAARE, K. Vestlus 14. veebruaril 2004

Internet:

www.okupatsioon.ee/1940/religioon.html

Summary

After Estonia regained its independence in 1991, the story of atheism has not been thoroughly dealt with, except in some works that were focused on the story of church during the Soviet times as general. There has not been an analysis of the inner problems of atheism, as well. This MA thesis is an attempt to create a general basis and focus on the way the problems were set during different times and provide a stepping stone for the further and more thorough analysis.

The four main points of the current thesis are:

- research on the atheist activities in Estonia through the ages; finding of the development traits of atheist argumentation on different times.;
- research on the problem, whether there has such thing as scientific atheism or was it only a propagandist phenomenon which used atheism as a tool in the so-called Cesaropapist struggle that was held in order to liberate the people from church's impact and convince them to welcome the socialist views;
- coming from the latter, the campaign-like traits of the ways which were used to cultivate atheism, featuring the loss of enthusiasm after the initial results have been achieved and the problem stays active only on the levels of amateurs and state officials;
- research on the typical traits of atheism as a new religion or 'secular religion' together with their appearance in Estonian society.

The paper has been divided into paragraphs according to the political changes:

1. Atheism in the beginning of the 20th century
2. Development of atheism during the First Republic of Estonia (1918–1939)
3. Atheism during the Soviet times
  - 3.1 The years 1940–1941 as the first appearance of the Soviet fighting atheism in Estonia

- 3.2 The years 1945–1956 as silent times, when atheism was mostly introduced using propagandist lectures and brochures
- 3.3 The years 1957–64 as the period of active antireligious campaign, featuring the first new traditions – the youth assemblages. The border between this and the next section is somewhat unclear and conditional. The decision to activate atheist activities was made already in 1954, the active campaigning started only in 1959. The years 1954–1958 can be regarded as transitional years, where new fighting methods were searched for.
- 3.4 The years 1965–1989 as the declining period of the atheist campaign.

In addition to these history chapters there are four more. The first focuses on the problem of atheism's scientific quality and its structure, the second on the tendencies of atheistic struggle in the schools. The third describes the practical ways of manifestation of atheism as the new religion, especially the newly introduced Soviet customs. The fourth chapter is dedicated to the atheist activities of 'Science' society that mostly focused on the propagation of atheism in Estonia.

All the problems will be proved in the thesis. In conclusion, the history of atheism in Estonia can be described as follows:

The strictly atheist way of thinking came to Estonia via Russian social democrats in the beginning of the 20th century. Atheism became a tool for bringing people closer to social democrat movement. The atheist activities of the time were mostly focused on getting people away from the church and fighting against the religious education in the schools. Atheist argumentation was therefore highly emotional and overtly anti-church.

The atheism during the Soviet-minded reign of The Estonian Workers Commune (188 days in 1918) did not add anything substantial to the argumentation, but was notorious for its brutality. Again, it was used as an anti-church tool, but it was implemented with the purpose to set out a world revolution. Atheism was used to withdraw the people from the church, in order to create an ideological void, which it could fill with itself.

Under the First Republic of Estonia, atheist struggle was conducted by the Estonian Communist Party. During the first phase, in the beginning of 1920s, it set out mainly against the teaching of catechism in the schools and tried to introduce secular ceremonies such as secular confirmation and held anti-religious meetings. Party's activities ceased after the failed *coup d'état* of 1924. An assertion can be made that atheism was only a tool for destabilising the situation. Atheist ideas were continuously spread through 'Humanitas' society, created by left-wing intellectuals in 1926. It tried to hold a more scientific argumentation and was more philosophical than critical towards the church. In 1929, the communist party was re-activated and started to operate through legally registered societies, such as The Cultural-Educational Society of the Workers and The Esperanto and Culture Society of the Workers of Tartu. The main purpose of these societies was to create the so-called local 'fifth column' and bringing people closer to the party, partly through atheism. Both societies were banned in 1933. Except for 'Humanitas', the atheistic argumentation of the First Republic of Estonia remained on vulgar atheist level.

After the coup of 1940, atheist activities were intensified and reached their peak in the end of 1940 and in the beginning of 1941. A scientific-methodological magazine 'Atheist' was published, but the argumentation was not in any way different from the previous propaganda – it was clearly political. During the war, atheist activities were ceased and even after the war until Stalin's death, atheism remained peripheral; lectures were used, trying to convince the people. In 1954, Communist Party made two very important decisions, marking the mistakes that were made in atheist struggle so far and demanded more scientific arguments. So far they had tried only to convince the people to renounce religion; now, realising the importance of traditions, secular parallels to ecclesiastical traditions were started to create. The first of these, summer assemblage for the youth, was held in 1957. Other traditions followed, such as secular funerals, 'cemetery Sundays', marriage ceremonies, name days etc. Lectures were held also, they had to assist the inveteration of the new traditions. In 1959, fierce atheistic campaign started that continued until 1964. Media-assisted onslaughts were increased, propaganda through books was also initiated. The year 1959 is considered to be the natal year of scientific atheism as an independent discipline. But it did not rise the arguments to a new level – there were only few of those who focused on scientific atheism in Estonia; although they held important roles, they had to consider

the abilities of their public and this forced the atheist propaganda to stay on the vulgar atheist level of criticising the church and religion. By providing materials for vulgar atheist struggle, scientific atheism stayed peripheral. Atheist universities were created in order to produce propagandists, but those remained on vulgar atheist level, as well.

Starting from 1965, atheism experienced stagnation and grew more bureaucratic, for religion was suppressed in the society; wider public did not see a clear purpose and the problem remained visible to the eyes of atheism activists and some officials only. Atheistic struggle weakened and attracted only some enthusiasts. The main activities were sociological studies on religion and atheism. By 1980s, atheism had lost its importance and although in words the struggle went ever on, there were no actual deeds.

While talking about the scientific quality of atheism, first thing to do is to differentiate vulgar and scientific atheism. The initial vulgar atheism remained hostile towards church and religion and did not reach philosophical level. Scientific atheism, on the other hand, could be considered as the Soviet parallel to theology – if some admissions are made. As the philosophical thinking was not allowed to stray from the path of Marxism and Leninism, the only official way to discuss religion was through atheism. In the end, the same questions were asked that are also important for religion and theology: ethics, morality, happiness, the meaning of life, etc.

While scientific atheism focused on theory that also had some practical outcomes (the traditions, sociological studies etc.), vulgar atheism had a Cesaropapist nuance, where political ideology competed with the religious one.

By comparing atheism (and the Soviet ideology) to theology we can see its role as the new religion: atheism started to copy church's methods. The strategy proved to be successful, but caused the creation of rituals typical for a religion. The 'scientific basis' of the world view grew into dogmas and the common people started to regard atheism as another religion that is against all other religions. But as the religion was suppressed in the society, atheism could not get into the centre, as well. This proves the campaign-like character of atheism: if some higher instances pointed to the problem, some results were rapidly reached in the form of a political campaign.

As a conclusion it can be said that atheism made a point but could not remain active. But even as its arguments were not convincing, it succeeded in giving the church a certain negative image that still holds in the society. Atheism can also contributed for creating a religious vacuum, resulting in indifference as the main religion of Estonia.